

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
AKAD. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ
İNSTITUTU

KƏRİMOVA XANIMZƏR ƏLİ QIZI

“ƏDƏB” JANRI VƏ ƏT-TƏNUXİNİN
“NİŞVAR ƏL-MUHADARA VA ƏXBƏR
ƏL-MUZƏKƏRA” ƏSƏRİ

BAKI – 2015

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur*

Elmi redaktor: Gövhər Baxşəliyeva

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Rəyçi:

Vilayət Cəfər

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kərimova Xanımzər Əli qızı. “Ədəb” janrı və Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2015, 232 səh.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq ərəb nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri əsasında “ədəb” janrı tədqiq olunur. Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri tədqiqata cəlb edilməklə yanaşı, ədibin həyat və yaradıcılığı ilk dəfə olaraq, geniş şəkildə araşdırılır. Xüsusilə, əsərin Azərbaycan tarixi ilə bağlılığı, həmçinin xürrəmilər hərəkatının başçısı, torpaqlarımızın qəsbkarlardan xilasını uğrunda həyatını qurban vermiş xalqımızın mərd oğlu Babək obrazı işıqlandırılır.

İSBN 978-995-377-916-4

© Kərimova Xanımzər

© AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2015

MÜNDƏRİCAT

ELMİ REDAKTORDAN	5
GİRİŞ	10
<i>I FƏSİL.</i>	
VIII-X ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB ƏDƏBİYYATININ İNKİ-ŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ	18
Ərəb xilafətində ictimai-siyasi şərait.....	18
Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətləri.....	28
X əsr ərəb ədəbiyyatının əsas istiqamətləri, nəzəri-filoloji düşüncənin və nəsrin təşəkkülü.....	39
<i>II FƏSİL.</i>	
“ƏDƏB” JANRI VƏ ƏT-TƏNUXİNİN YARADICILIĞI ...	61
«Ədəb» janrının meydana çıxdığı ədəbi-mədəni mühit və ideya-estetik qaynaqları.....	61
Ət-Tənuxinin əsərlərinin əsas ideya-məzmun və forma-janr xüsusiyyətləri.....	104
<i>III FƏSİL.</i>	
“NİŞVAR ƏL-MUHADARA VA ƏXBƏR ƏL-MUZƏKƏRA” ƏSƏRİ “ƏDƏB” JANRININ PARLAQ NÜMUNƏSİ KİMİ	115
“Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra” əsərinin quruluşu, mövzu dairəsi və bədii xüsusiyyətləri.....	115
Əsərin obrazlar aləmi.....	184
NƏTİCƏ	191
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	197
PE3IOME	211
SUMMARY	213
ADLAR GÖSTƏRİCİSİ	215

ELMİ REDAKTORDAN

Azərbaycan şərqşünaslığında ərəb ədəbiyyatının qədim və orta əsrlər dövrünə xüsusi maraq müşahidə olunur. Bu dövr ortaq mənəvi dəyərlərə malik islami ədəbiyyatın və onun ədəbi-fikri zəmininin formalaşdığı dövr olduğundan həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşı Xanımzər Əli qızı Kərimovanın “Ədəb” janrı və ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra” əsəri mövzusunda həsr etdiyi monoqrafiya Azərbaycan şərqşünaslığının elmi uğurlarına söykənir. Tədqiqat obyektı, ümumiyyətlə, Abbasilər dövrü ərəb nəsrı olduğundan monoqrafiyada daha çox bu problemin işıqlandırılmasına diqqət yetirilmişdir. Müəllif haqlı olaraq, bu məsələni ön plana çəkməklə bərabər, qaynaqların elmi təsnifatını da vermiş, ədəb sinkretik janrının tarixinə ekskurs etmişdir. Belə ki, tədqiqatçı mövzunun təhlilinə keçməmişdən öncə, ədəbi proseslərin tarixi-ictimai və siyasi şəraitini səriştə ilə araşdırmaya cəlb etmiş, tədqiqat obyektı olan ədəb – didaktika janrının ədəbi-fikri zəmininin cahiliyyət dövründə qoyulduğunu faktlara söykənməklə əsaslandırır.

«Ədəb» janrı orta yüzilliklərə aid ərəb ədəbiyyatında bədii nəsrin inkişafında ayrıca mərhələ təşkil edir. Bu ondan irəli gəlir ki, həmin janrın yaranması və geniş şəkildə yayılması ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin çox mühüm ideya-estetik qaynaqlarına söykənir.

Çoxəsrlük təşəkkül və təkamül mərhələsi keçmiş «ədəb» janrı ərəb ədəbiyyatında bir janr kimi öz parlaq əksini tapmışdır. Orta yüzillikdə yaranan ərəb ədəbi-nəzəri qaynaq-

larının tədqiqata cəlb edilməsi və araşdırılması «ədəb» janrının dərinədən öyrənilməsinə şərait yaradır. Belə ki, bəzi elmlər müstəqil şəkildə formalaşana qədər filoloji dayaqlara söykənmiş və onların ilk rüşeymi məhz ədəbi əsərlərdə yaranmışdı. “Ədəb” janrı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən mövzunu Ət-Tənuxinin yaradıcılığı və onun “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərinin əsasında araşdırılması tədqiqatın əsasını təşkil edir.

Əbu Əli əl-Muhassin Ət-Tənuxinin «Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra» əsərinin Azərbaycan tarixinin önəmli mərhələlərindən hesab olunan Babək hərəkatına dair dəyərli məlumatları hişz etməsi və akademik Ziya Bünyadov tərəfindən Xürrəmilər hərəkatının öyrənilməsində əsas qaynaqlardan biri kimi dəyərləndirilməsi təqdim olunan tədqiqat işinin aktuallığını artıran əsas şərtlərdən biridir.

“Ədəb” janrının orta yüzilliklərdə geniş yayılması, onun elmi şəkildə araşdırılması dünya şərqşünaslarının daim diqqət mərkəzində qalmasına səbəb olmuşdur.

Ərəb ədəbiyyatşünaslığında, Qərb və rus şərqşünaslığında “ədəb” janrı ilə əlaqədar, həmçinin Ət-Tənuxinin həyat və yaradıcılığı, xüsusilə «Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra» əsəri ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmış, bu mövzuda çoxlu məqalələr, hətta monoqrafiyalar yazılıb nəşr edilmişdir.

«Əbu Əli əl-Muhassin Ət-Tənuxinin «Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra» əsəri əsasında araşdırılmış «ədəb janrı» Azərbaycan şərqşünaslığında ilk elmi tədqiqat əsəridir. Buna baxmayaraq, X.Ə.Kərimova bu mövzuda özündən əvvəl, araş-

dırma aparmış tədqiqatçıların əsərlərinə də hörmətlə yanaşır, yeri gəldikcə onların fikir və mülahizələrinə istinad edir.

Monoqrafiyanın strukturu və məzmunu, elmi-nəzəri müddəaları ilə dərinədən tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, tədqiqat işinin bütün fəsil və bölmələri problemin konkret aspektləri ilə bağlı olduğundan mövzu tam araşdırılmış və müəllif tədqiqat prosesində heç bir nüansı nəzərdən qaçırmamışdır. Biz bu faktlara tədqiqat işinin hər üç fəslində rast gəlirik.

Monoqrafiyanın birinci fəslə ilə tanış olarkən, xilafətdə baş verən ictimai-siyasi şəraitin həmçinin, xürrəmilər hərəkatının başçısı, torpaqlarımızın qəsbkarlardan xilas uğrunda həyatını qurban vermiş Azərbaycanın igid oğlu Babəkin qəhrəmanlıq obrazının işıqlandırılmasının şahidi oluruq. Müəllif həmçinin, X əsr ərəb ədəbiyyatının əsas istiqamətlərini aydınlaşdıraraq, orta əsrlərdə yaranmış janrları təhlil etmişdir.

X.Kərimova monoqrafiyanın əsas diqqət mərkəzi olan ikinci fəslində orta əsrlərdə ərəb ədəbiyyatında «ədəb» janrının inkişaf yolunu araşdıraraq, ədəbi- mədəni mühitini müəyyən-ləşdirmiş, bu janrın ideya-estetik qaynaqlarının təşəkkülü və inkişafını tədqiq etmiş və X yüzilliyin görkəmli ərəb ədib-lərindən biri, əsərləri bu gün də aktuallığını itirməyən Qazı Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin (940-994) yaradıcılığını araşdırmışdır.

Ət-Tənuxinin «Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra» əsərinin təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işinin üçüncü fəslində isə X.Kərimova “ədəb” janrının yaranması və inkişafının təhlili və tədqiqini konkret bir müəllifin – Əbu Əli

əl-Muhassin ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” (Maraqlı mühazirələr və yaddaqalan rəvayətlər) əsəri əsasında araşdırmağa müvəffəq olmuşdur. Eyni zamanda, bu əsərin obrazlar aləmi araşdırılmış və tədqiqat işində tarixi qəhrəman Babək haqqında çox maraqlı və dəyərli elmi-tarixi faktlar aşkarlanmışdır. Qeyd edək ki, “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” toplusunda Azərbaycanın igid oğlu Babəkin qəhrəmanlıq obrazının işıqlandırılması yurdumuzun “mərd oğullar” vətəni olmasını bir daha təsdiqləmişdir. Monoqrafiyada digər faktlar kimi, bu fakt da tədqiqatın müsbət məziyyətlərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir.

Yaxşı cəhətdir ki, müəllif monoqrafiyada öz təhlilləri ilə ət-Tənuxinin müasirləri olan yazarların bir sıra əsərləri arasında müqayisə aparır, sonra isə «Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra» əsərinə daxil olan hekayətləri mövzular üzrə qruplaşdırır. Bu da «Əsərin obrazlar aləmi» bölümündə həmin obrazların təhlilində yazarın fikirlərinə münasibət bildirməyə imkan yaradır. Sonda verilmiş nəticə hissəsində tədqiqatçı öz fikirlərini elmi şəkildə yekunlaşdırır.

Monoqrafiyada tədqiq olunmuş “ədəb” janrının materialları ərəb ədəbiyyatı tarixində janrlar haqqında yazılan elmi əsərlərə çox qiymətli mənbə ola bilər.

Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin yaradıcılığı ilə yalnız ərəb ədəbiyyatına həsr olunmuş əsərlərdə deyil, onun həyat və yaradıcılığı ilə əsaslı şəkildə dərinlən tədqiq olunan bu monoqrafiyada məlumat toplamaq olar. Əsər ət-Tənuxi irsinin araşdırılmasına dair gələcək axtarışlara elmi, nəzəri və metodoloji zəmin yaradar və onun irsinə müraciət edəcək tədqiqatçılar üçün dəyərli mənbə hesab oluna bilər.

Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərinin tədqiqindən sonra, belə nəticə çıxarılmışdır ki, orta əsr insanının başına gələn maraqlı və yadda qalan hadisələrdən söhbət açan bu dəyərli toplu xilafət dövrü haqqında və Azərbaycanın igid oğlu Babək haqqında olan məlumatların, xüsusilə onun ölüm səhnəsinin ət-Tənuxinin bu əsərində əksi tarixi bir fakt olaraq, ərəb ədəbiyyatı tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün dəyərli məlumat mənbəyidir.

Xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır ki, ət-Tənuxinin həyat və yaradıcılığı, o cümlədən “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri bugünə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ayrıca olaraq heç vaxt tədqiqat obyektı olmamışdır.

GÖVHƏR BAXŞƏLİYEVƏ

filologiya elmləri doktoru, professor,

AMEA-nın müxbir üzvü, akad.

Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq

İstitutunun direktoru

GİRİŞ

Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu (750-1258) dövrdə, xüsusilə VIII-X əsrlərdə ərəb xilafətində elm və mədəniyyətin çiçəklənməsi müşahidə olunur. Ərəblərdə milli şüurun oyanması, öz keçmişlərinə marağın artması, münbit ictimai-siyasi şərait və sosial-mədəni mühit elmin, təhsilin və incəsənətin tərəqqisinə gətirib çıxarır. İslam və dünya tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuş bu dövr bir sıra müasir ədəbi janr, elm və bilik sahələrinin yaranması ilə də səciyyələnir. Bunlardan “ədəb” janrı xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Təxminən min illik tarixi olan “ədəb” janrı bədi ədəbiyyatın və elmin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir, gerçəkliyi dərk etməyin, oxucuya təsir göstərməyin müxtəlif forma, metod və üsullarından faydalanır.

Bu son dərəcə mühüm mərhələlərin araşdırılması, onun fərqli cəhətlərinin tədqiqi, təşəkkül və təkamül tarixinin aydınlaşdırılması, janrlarının müəyyənləşdirilməsi ərəb ədəbiyyatı mütəxəssislərinin qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

Orta yüzilliklərdə inkişaf etmiş ərəb ədəbiyyatının ilk çağları şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. İslamaqədərki (Cahiliyyə dövrü) ərəb ədəbiyyatının yalnız müəyyən hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Həmin dövr ədəbiyyatının əsas janrı olan qəsidələrin ayrı-ayrı nümunələrini VIII-X əsrlərdə Həmmad ər-Ravi (VIII əsr), Əbu Təmmam Həbib ibn Aus (796-843), Əbu Ubeydə əl-Valid əl-Buhturi (819-897), Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani (897-967) kimi filoloqlar

tərəfindən toplanıb yazıya alınmışdır. Bu antologiyaların tərtibi ərəb ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

VIII-X yüzilliklərdə ərəb nəsr böyük uğurlar qazandı və bununla da qədim dastanların yazıya alınması, Quranın öyrənilməsi, rəngarəng elmi və bədii ədəbiyyatın sürüyən, orta fars və yunan dillərindən ərəb dilinə tərcüməsi üçün zəmin yaratdı. Ensiklopedik alim və mötəziliyin görkəmli nümayəndəsi əl-Cahiz ərəb nəsrinin banisi oldu. O, həm də görkəmli filoloq olaraq yüzdən çox ədəbi-bədii əsərin, risalə və toplunun müəllifidir.

Ərəb nəsrinin ən mühüm nailiyyəti məqamə janrı idi. İctimai-siyasi şəraitin yaratdığı məqamə janrı, ümumən, ərəb ədəbiyyatının və xüsusən nəsrin inkişafında mühüm rol oynadı. Bu baxımdan ərəb nəsrinin inkişafı nəticəsində, bir sinkretik janr kimi meydana çıxmış “ədəb” janrını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, adət və davranış tərzində mənada söz kökündən yaranmış “ədəb” orta əsr üçün özündə butöv təsəvvürlər kompleksini birləşdirir: bu həm praktiki, dünyəvi, kübar əxlaqı, yüksək cəmiyyətin nümayəndələrindəki fitri və düşünülmüş hərəkətləri, həm də ziyalıların peşələrə uyğun olan adamları - hakim, müəllim, məmur üçün lazımlı bilik və davranışlar toplusunu nəzərdə tutur. Deməli, “ədəb” anlayışı özündə əxlaqı, sosial və intellektual aspektləri birləşdirir. Müxtəlif nəsihət, ibrətamiz əhvalat, lətifə, zarafat, tarixə və təbiət elmlərinə dair məlumat və xəbərlərdən ibarət ruha qidaverici nəsr nümunələrini birləşdirən “ədəb” antologiyaları cəmiyyətin ali təbəqələri – hökmdarlar, əyanlar, zadəganlar və yara-dıcı insanlar, əsasən, “qələm əhli” üçün nəzərdə tutulurdu. “Ədəb” janrının ilk yaradıcılarından olan Əmir ibn əl-Cahiz

“ədəb” janrının vəzifəsini təxminən belə müəyyənləşdirir: “Oxucunu maarifləndirmək üçün hər mənbədən nə isə bir az götürmək, onu yormadan əyləndirərək nəsihət vermək çox vacibdir”.

Etiraf etmək lazımdır ki, “ədəb”ə aid bu xüsusiyyətlər müasir dövrümüzdə də nəzəri-estetik əhəmiyyətə malikdir. “Ədəb” janrının yuxarıdakı səciyyələri-diyimiz xüsusiyyətləri bu janrın tədqiq və araşdırılmasının aktuallığını bir daha təsdiq edir.

IX-X əsrlər ərəb-müsəlman mədəniyyətinin çiçəklənməsi dövrüdür. Müsəlman intibahı adlanan bu dövrdə bəzi xəlifə və əmirlərin saraylarında məclislər təşkil olunurdu. Həmin məclislərdə dövrün bir çox alim, mütəfəkkir, şair və musiqiçilərinin görüşləri keçirilirdi. Bununla yanaşı, Bağdadda " دار الحكماء " “Daru-l-hükəma” (“Alimlər evi”) da yaradılmışdı. Dövrün mədəni və elmi həyatının inkişafı “Daru-l-hükəma” ilə bağlı idi. O dövrdə elmi biliklərin ümumi xarakteri “ədəb” adlı xüsusi janrda öz əksini tapmışdır.

VIII yüzillikdə yaranmış “ədəb” janrı müsəlman intibahı dövründə mədəni və elmi həyatın öyrənilməsi baxımından və həmin janrda yazan ədiblərə ərəb dili və onun qrammatikası, ritorika, tarix və coğrafiyanı bilməklə yanaşı, şeir yazmağı, eyni zamanda, tarixi lətifə, atalar sözü, ibarəli hekayə danışmağı öyrədərək onların savadlandırılmaları baxımından aktualıq tələb edən mövzudur.

“Ədəb” janrının yaranması həmçinin Abbasilər dövrünün inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Bu dövrdə katiblərin ədəbi, vəzirlərin ədəbi və s. kimi əsərlər yaranmışdı. Abbasilər dövrünün xəlifələri, vəzirləri, ictimai-siyasi şəraiti

və mühiti haqqında “ədəb” janrında yazılmış əsərlər ensiklopedik məlumat təşkil edərək orta əsr insanının yaşayış tərzini, davranış qaydaları və ədəb etiketlərinin öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır.

Bununla belə, “ədəb” janrının yaranması və inkişafının predmetli təhlili və tədqiqi onun konkret bir müəllifin-ədibin yaradıcılığı timsalında öyrənilməsini tələb edir. Bu baxımdan, X yüzilliyin görkəmli ərəb ədiblərindən biri, əsərləri bu gün də aktuallığını itirməyən Qazı Əbu əl-Muhassin ət-Tənuxinin (940-994) yaradıcılığı, xüsusilə onun “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” (Maraqlı mühazirələr və yaddaqalan rəvayətlər) əsəri “ədəb” janrının öyrənilməsində dəyərli mənbədir .

Ət-Tənuxinin “ədəb” janrında yazılan “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri xüsusi xarakter daşıyır və bunun sayəsində bir daha “ədəb” janrının tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olduğu qənaəti doğrulanır. Bu əsər uzun əsrlərdən sonra ərəb ədəbi irsinin daha əhatəli öyrənilməsinə imkan verdiyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Ədəb” janrının orta yüzilliklərdə geniş yayılması faktı onun geniş elmi şəkildə araşdırılması zərurətini meydana çıxarmışdır. Bu məsələ dünya şərqşünaslarının daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında, Qərb və rus şərqşünaslığında, “ədəb” janrı ilə əlaqədar, həmçinin ət-Tənuxinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmış, bu mövzuda çoxlu məqalələr, hətta monoqrafiyalar yazılıb nəşr edilmişdir:

Rus və sovet tədqiqatçı alimlərindən B.B.Bartold [67], İ.Y.Kraçkovski [90; 91; 92; 93], İ.M.Filştinski [111; 112; 113;

114;], B.Y.Şidfar [118; 119; 120;], A.Dolinina [77], Y.Belyayev [69], Ş. Pella [106] və başqaları Şərqə dair, xüsusən islam-ərəb tarixi, mədəniyyəti, o cümlədən ədəbiyyatına aid, ümumiləşdirilmiş tədqiqat işlərində, ayrı-ayrı araşdırma və kitablarında “ədəb”dən bəhs etmiş, müxtəlif ədiblərdən, həmçinin Ət-Tənuxinin yaradıcılığından, onun ədəbiyyatda tutduğu mövqedən söhbətlər açmış, münasibətlər bildirmişlər.

Avropa müəlliflərindən ingilis alimi M.A.Nikolson [131; 132], H.A.Gibb [125], D.Morqolius [130], A.Hotinger [126], alman alimi K.Brokelman [122; 123], və başqaları bu mövzuda təhlil və araşdırmalar aparmışlar.

“Ədəb” janrının əsası orta əsrlərdə tanınmış yazıçılar: Abdullah ibn əl-Muqaffa (729-759), Əmr bin Bəhr əl-Cahiz (775-868), Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani (897-967), İbn Quteybə Dinəvari (828-885) Əbu Həyyan ət-Tauhidi (?-1023) tərəfindən qoyulmuşdur. İbn əl-Muqaffa öz əsərində “ədəb” janrında ilk dəfə olaraq geniş şəkildə işləmiş və onun xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Hərtərəflilik və çoxmənalılığı əks etdirmək bu janrın əsas amillərindəndir.

Ensklopedik biliyə malik və “ədəb”ə dair əsərlərin ən görkəmli ustadı olan əl-Cahiz “ədəb” janrında yazılan əsərlərin xronologiyasını işləmişdir.

Tədqiqat mövzumuz olan “Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra” əsərini Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxi iyirmi ilə tamamlamışdır. Lakin ət-Tənuxinin uzun illər gərgin əməyi sayəsində yaratdığı bu əsər tam qorunub saxlanılmamışdır. Avropa alimlərindən D.S.Morqolius əsərin fransa əlyazmasının ilk iki cildini 1921-1922-ci illərdə ingilis dilinə çevirmiş,

həmçinin 1932-1933-cü illərdə səkkizinci cildini ingilis dilində “İslam mədəniyyəti” jurnalında dərc etdirmişdir [130].

Müsəlman alimlərindən isə bu əsəri ilk dəfə 1966-cı ildə Bədri Məhəmməd Fəhd tədqiq etmiş, iraqılı Abbud-əş-Şəlci 1971-1973-cü illərdə ərəb dilində Beyrutda Bağdad, Paris və İstanbul əlyazmaları əsasında on bir cildə nəşr etdirmişdir [139-146].

Azərbaycan şərqşünaslığında isə “ədəb” janrı ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” toplusu üzrə bu günə qədər araşdırılmamış və bu əsər ilk dəfə olaraq, tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan ərəbşünaslarından - Z.M.Bünyadov [9; 23;], G.B.Baxşəliyeva [17; 18; 68], V.M.Məmmədəliyev [23], V.A.Cəfər [10], M.M.Mahmudov [24; 25], E.Z.Əzizov [14], İ.Y.Həmidov [15; 72] və başqaları bizim tədqiqatımız üçün mənbə ola biləcək dəyərli fikirləri ilə həmin mövzuda ədəbi-nəzəri mülahizələri xeyli genişləndirmişlər.

Monoqrafiyanın əsas mənbələri, ilk növbədə, hələ orta əsrlərdən bu günümüzdə qədər gəlib çatmış ərəb qaynaqları, elmi-nəzəri məlumatlar, xüsusilə “ədəb” janrında yazılmış əsərlərin toplandığı antologiyalardır. Orta əsr müəlliflərindən İbn Quteybə Dinəvari [149], Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani [59] və digərlərinin istər orijinal, istərsə də tərcümə olunmuş əsərləri, o cümlədən ət-Tənuxinin yaradıcılığı bizim üçün əsas mənbə rolu oynamışdır.

Əbu Əli əl-Muhəssin ət-Tənuxinin sözügedən əsərini təhlil edərkən, əsasən, onun əslə sayılan 1971-1973-cü illərdə iraqılı Abbud-əş-Şəlci tərəfindən Beyrutda ərəb dilində nəşr

olunan səkkiz cildlik toplusu əsas götürülmüşdür [139; 140; 141; 142; 143;144; 145; 146].

“Ədəb” janrını araşdırarkən Xilafət dövrünün dəqiq tarixi məlumatlarını görkəmli tarixçi-alimlər akademik Ziya Bünyadovun [9; 71] və akademik Nailə Vəlixanlının [41; 42] kitablarından, “ədəb” janrının əsas ideya-estetik qaynağı olan Qurani-Kərimdən danışarkən, əsasən, Qurani-Kərimin Qahirə nəşrindən [135] və akademik Z.M.Bünyadovun və akademik V.M.Məmmədəliyevin Azərbaycan dilinə çevirdikləri Qurani-Kərimin tərcüməsindən [23] istifadə edilmişdir.

Abbasilər dövrünü araşdırarkən ərəb ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində xüsusi nailiyyətləri olan tanınmış alim Vilayət Cəfərin əsərlərinə də yeri gəldikcə müraciət etmişik [10].

Görkəmli şərqşünas alim, professor Gövhər Baxşəliyevanın məşhur əsərləri [17; 18; 68] və ərəb ədəbiyyatşünaslığında öz dəst-xətti ilə tanınan alim İmamverdi Həmidovun dərc olunmuş məqalə [15] və çap edilmiş kitabı [72] əsas mənbələr səviyyəsində monoqrafiyanın tədqiqat predmetini və nəzəri-metodoloji istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

Monoqrafiya orta əsrlərdə ərəb ədəbiyyatında “ədəb” janrının (Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra” əsəri əsasında) inkişaf yolunu araşdırmaqdan ibarətdir. Bu problemi araşdırmaq ərəb ədəbiyyatı tarixində bir sıra tədqiqatların dərinləşməsinə və zənginləşməsinə səbəb olacaqdır.

Monoqrafiyada orta əsrlərdə ərəb ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri incələnərək, xilafətin ictimai-siyasi durumu və ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafı tədqiq olunmuşdur. X

əsr ərəb ədəbiyyatının əsas istiqamətlərini aydınlaşdırmaq yolu ilə “ədəb” janrının ədəbi-mədəni mühitini müəyyənləşdirməklə, “ədəb” janrının ideya-estetik qaynaqlarının təşəkkülü və inkişafı tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu tədqiqat işində Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin həyatını və ədəbi yaradıcılıq yolunu araşdırmaqla yanaşı, onun “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri əsasında “ədəb” janrı araşdırılmışdır.

Monoqrafiyada əsərin obrazlar aləmini araşdırmaq, xüsusən Azərbaycanın məşhur qəhrəmanı Babək barəsində yeni bilgiləri üzə çıxartmaq tədqiqatın tarixi mənbələrini təşkil edir..

Bu tədqiqat işində ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri tədqiqata cəlb edilməklə yanaşı, ədibin həyat və yaradıcılığı ilk dəfə olaraq, geniş şəkildə araşdırılaraq maraqlı məlumatların meydana çıxmasının şahidi olmaq olar. Ərəbdilli mədəniyyətin görkəmli nümayəndələrindən biri İbn əl-Xətib ət-Təbrizinin Əbu Əla əl-Məarri, əl-Xətib əl-Bağdadi və s. kimi görkəmli şəxsiyyətlərlə bərabər, Qazı ət-Tənuxinin atası, Qazı Əbu-l-Qasim Əli ət-Tənuxidən dərs aldığı faktı Azərbaycan şərqşünaslığında ilk dəfə aşkara çıxarılmışdır.

Təqdim olunan bu monoqrafiyada “ədəb” janrının orta yüzilliklərdə geniş yayılması və onun elmi şəkildə araşdırılması (təhlil olunması) faktı və mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu janrın Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin yaradıcılığı və onun “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərinin əsasında araşdırılması Azərbaycan şərqşünaslığında ilk dəfə kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur.

I FƏSİL

VIII-X ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ərəb xilafətində ictimai-siyasi şərait

VII yüzillik və VIII yüzilliyin birinci yarısında Atlantik okeanından Hindistan və Çinə qədər çox böyük bir ərazidə yaranan yeni dövlət - Ərəb xilafəti adlandırıldı. Dövlətin bu cür adlandırılmasına səbəb Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra onun qurduğu dövləti xələfləri tərəfindən idarə olunması idi.

خِلاَفَة (xilafətun) ərəb sözü olub, خَلْف (xələfə) kökündən yaranmış və mənası - “xilafət” və ya “xəlifəlik” deməkdir. X.K.Baranov ərəb-rus lüğətində خِلاَفَة - sözünü – “müavin”, “xəlifə”, “xilafət” kimi tərcümə etmişdir [66, 234].

Söz kökünə diqqət yetirsək خَلْف sözünün mənası – “ardınca getmək”, “özündən sonra müavin seçmək” bildirdiyinə görə, belə qənaətə gəlmək olar ki, خِلاَفَة – sözü “müavin”, “xəlifə” və ya “xilafət” deməkdir .

Məşhur rus alimi Y.Belyayev “İlkin orta əsrlərdə ərəblər, islam və ərəb xilafəti“ adlı kitabında qeyd edir ki, xilafət islam dinində siyasi və hüquqi idarə üsulu idi. Feodal dövlətində hökumətə başçılıq edən xəlifə dini, hərbi, mülkü hakimliyini öz əlində birləşdirirdi. İslamda belə bir fərziyyə irəli sürülürdü: “Hökumətin başçısı Allah sayılır, xəlifə də onun nümayəndəsi hesab olunurdu” [69, 236].

Həqiqətən də, xilafətin nüfuzu o dövrdə o qədər güclü idi ki, insanların Allahdan sonra itaət etdikləri ikinci qüvvə xilafət idarə üsulu idi .

Əsası Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən qoyulan ərəb dövlətinin tarixini üç dövrə bölmək olar:

I dövr - Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s) və ondan sonra gələn 4 xəlifə - Əbu Bəkr (632-634), Ömər (634-644), Osman (644-656) və Əlinin (656-661) dövrü hesab olunur. Bu dövrdə ərəb dövləti möhkəmlənir və inkişaf edirdi. Dövlətin paytaxtı Mədinə və Məkkə şəhərləri idi. Sonrakı II dövr - Əməvilər soyundan olan Muaviyənin xəlifəliyə keçməsi ilə (661-750) olan dövr idi, paytaxt isə Dəməşq şəhəri idi. III dövr - Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti illəri idi (750-1258). Bu dövrdə Bağdad şəhərinin əsası qoyuldu [762] və paytaxt Dəməşqdən Bağdada köçürüldü. Buna görə də, Abbasilər dövləti “Bağdad xilafəti” adlandırıldı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dörd rəşidi xəlifədən – Əbu-Bəkr, Ömər, Osman və Əlidən sonra, hakimiyyətə Əməvilər sülaləsi keçdi (661-750) və bu sülaləyə 661-ci ildə Muaviyə ibn Əbu Süfyan başçılıq etdi.

Xəlifə Muaviyə haqqında görkəmli türk tarixçisi N.Ünlü qeyd edir ki, Muaviyə Məkkənin fəthi yolunda islamiyyəti qəbul etmiş, Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra, qardaşı Yəzid ilə Suriyaya gələrək xəlifə Ömər dövründə Suriya valisi olmuşdu [54, 89].

Muaviyə ilə bağlı digər məlumatı akad. Z.M.Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı kitabında nəzərdən keçirək; Muaviyənin (661-680) və oğlu I Yəzidin (680-683) dövründə ərəblərin işğalları daha da şiddətlənmiş əmin-

amanlıq pozulmuşdu. Muaviyə həтта dövlətin paytaxtını Mədinədən Şam şəhərinə (Dəməşqə) köçürməli olmuşdu [9, 245].

Digər mənbədə isə Muaviyənin öz dövründə gəliri ancaq əsgərlərə sərf etdiyini, həтта düşmənlərinin tərəfdarlarını da pul gücünə özünə tərəf çəkdiyi göstərilir [55, 228].

Xilafətdə xəlifə taxtı üzərində daxili çəkişmələr gedirdi. Xəlifə əleyhidarı Abdullah ibn əz-Zübeyrin üsyanı yatırıldıqdan sonra, hakimiyyətə mərvanilər sülaləsinin başçısı I Mərvan gəldi.

Ət-Təbərinnin verdiyi məlumatla görə, Mərvan (684-685) hakimiyyətdə cəmi bir il qalır, sonra onun oğlu Əbdü-l-Malik (685-705) xəlifə olur [157, 118].

C.Zeydan daha sonra bildirmişdir ki, Əməvilər dövründə başqa xəlifələrin - Yezidin, Mərvanın, Əbdü-l-Malikin dövründə də gəlirin çox hissəsi Muaviyənin dövründə olduğu kimi, özlərinə tərəfdarlar və güclü əsgərlər qazanmaq üçün sərf edilirdi. Həтта Həccac, Əbdü-l-Malikin əmri ilə 40 min əsgərə iki milyon dirhəm sərf etmişdir. Əməvilər dövlətinin son günlərinə doğru gəlir azalmağa başlayaraq 500 dirhəmə çatdı [55, 229].

Bu məlumatlardan aydın olur ki, Əməvilər dövründə adı çəkilən bu xəlifələr ancaq öz mənafeələrini düşünərək tərəfdaşlar yığmaqla məşğul idilər və buna görə külli miqdarda gəlir sərf edirdilər. Aydın olur ki, bu dövrün xəlifələri xalqın vəziyyəti və onların üzərinə qoyduqları vergi ağırlıqları haqqında qəti düşünmək fikrində deyildilər. Bütün istilacı dövlətlər kimi xilafətin əsas məqsədi daha çox torpaq ələ keçirmək və vergi toplamaq idi. Xilafətin göstərişi ilə 725-ci

ildə Azərbaycanda əhali, mal-qara, siyahıya alınaraq yeni sənət məmulatı və digər vergilər tətbiq olunaraq əhalinin vəziyyəti ağırlaşır, bu isə orta və iri feodalları da müflisləşdirirdi. Onu da qeyd edək ki, Əməvilər dövründə vergilər nəgd pulla ödənilməliydi və insanların çox hissəsi üçün həmin qayda dözülməz hala gəlmişdi, hətta torpaq sahibləri öz torpaqlarını dövlət qulluqçularının hamiliyinə verirdilər ki, məmurların zülmündən qorunsunlar.

Beləliklə, ağır vergilər, xalq içində narazılığın artması, müxtəlif dini cərəyanlarının hökumət əleyhinə üsyanlar qaldırması Əməvilər dövlətini süquta uğrattı. Əməvilər sülaləsinin 90 illik ömrü başa çatdıqdan sonra, Abbasilər sülaləsinin hakimiyyət dövrü başladı. Əməvilər devrildikdən sonra xilafətdə hakimiyyət tarixdə əs-Səffah adı ilə tanınan Əbu-l-Abbasın (750-754) əlinə keçdi.

Görkəmli tarixçi akademik Nailə Vəlixanlı yazır: “Abbasilər 750-ci ildə Kufə məscidində Əməvilərin sonuncu nümayəndəsi Mərvanı qohumları ilə edam etdilər və hakimiyyətə gəldilər. Əbu-l-Abbas xəlifə iqamətgahını Dəməşqdən əl-Ənvər yaxınlığındakı əl-Haşimiyyə adlandırdıqları yerə köçürdü (Əl-Haşimiyyə Abbasilərin öz ulusu hesab etdikləri peyğəmbərin əmisi Abbasın mənsub olduğu bəni Haşim tayfasının adı ilə bağlı idi). Abbasilər 762-ci ildə Bağdad şəhərinin əsasını qoydular və paytaxtı Dəməşqdən Bağdada köçürdülər” [42, 46].

Abbasilər hakimiyyət başına gələrkən Azərbaycanın xeyli hissəsi Qəssab Müsafirin əlində idi. Buna görə, Abbasilərin göndərdiyi yeni vali Əbu Cəfər Qafqaza gələn kimi bölgənin hakimi təyin edilmiş Məhəmməd ibn Sulu güclü

ordunu qiyamçıların üzərinə yeritdi. IX əsr ərəb tarixçilərinin yazdıqlarına görə, Q.Müsafirin və onun tərəfdarlarının müqavimətinə baxmayaraq, yüzminlik xilafət ordusunun başında duran Məhəmməd Sul, nəhayət, üsyanı yatıra bildi. Q.Müsafir öldürüldü, üsyançıların son sığınacağı olan Sisyandakı Kilab qalası alındı, Müsafirin və onun silahdaşlarının kəsilmiş başları xəlifəyə göndərildi [3, 254].

754-cü ildə xəlifə Əbu-l-Abbas öldükdən sonra hakimiyyət onun qardaşı, Qafqaz canişini Əbu Cəfər Mənsurun (754-775) əlinə keçdi. əl-Mənsur - “Qalib” ləqəbini qəbul etmiş yeni xəlifə Abbasilərin mövqeyini möhkəmlətmək üçün bir çox mühüm tədbirlərə əl atdı; Xilafətin yeni paytaxtı Bağdad şəhərini saldırdı, bu “dairəvi şəhəri” iki cərgə qala divarları ilə möhkəmlətdi. Bununla yanaşı, o, Bizansa qarşı əks-tədbirlər gördü, onların dağıtdığı bir çox istehkamları yenidən möhkəmləndirdi, Qafqazda isə üsyan etmiş sanar və gürcüləri çətinliklə də olsa, ram edə bildi [42, 48].

Ehtimal etmək olar ki, baş verən hücumlar və vergi yükünün ağırlığı əhalinin güzəranını daha da pisləşdirmişdir. əl-Mənsurun oğlu əl-Mehdinin (775-785) dövründə siyasi vəziyyət xeyli gərginləşmiş və bu vəziyyətin səbəbini xəlifənin din sahəsində irəli sürdüyü yeni təlimatlarda görmək olar.

759-cu ildə əl-Mənsur Azərbaycan və Ərməniyyəyə Yəzid ibn Useyd əs-Suləmini yenidən canişin təyin etdi. Xəzərlilərin hücumundan ehtiyat edən yeni canişin Bab əl-Alan (Dəryal) keçidini ələ keçirib, orada özünə sadıq xüsusi muzdlu qoşun dəstəsi yerləşdirdi. Şimaldan xilafəti hədələyən Xəzərlərin qarşısını almaq üçün Xəzər xaqanının qızı Xatunla evləndi. VIII əsrin 70-80-ci illərində Mərkəzi Asiyada ərəb

zölmünə və feodal əsarətinə qarşı Müqənnanın başçılığı altında üsyan baş verdi. Onun əsl adı Haşım İbn Hakim idi. Üsyan 783-785-ci illərdə yatırıldı. Müqənnə ələ keçib alçalmamaq üçün özünü öldürdü [42, 49].

Abbasilər sülaləsindən olan Harun ər-Rəşid (786-809) dövrü Asiyada Ərəb Səltənətinin ən parlaq dövrüdür. Harun bu dövrdə baş verən bütün üsyanları yatırmışdı. İşğal edilən ölkələrdə feodal quruluşunun inkişafı bu dövrdə xilafətdə təsərrüfatın inkişafına şərait yaratmışdı. Lakin feodal quruluşu inkişaf etdikcə, kəndlilərdən alınan vergilər onların vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı [104, 129].

Xilafətin Azərbaycanda yeritdiyi işğalçılıq əməllərinə qarşı çıxmağın zamanı gəlib çatmışdı. Odur ki, xalqımızın igid oğullarından ibarət Xürrəmilər hərəkatı yarandı. Ərəb tarixçiləri Xürrəmilər sözünün mənası haqqında müxtəlif mənfi fikirlər irəli sürmüşdülər, lakin görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Xətib Təbrizi onların bu fikirlərini qəbul etməyərək Əbu Əla əl-Məarrinin “Siqt əz-zənd” (“Alovdan çıxan qığılımlar”) əsərində “xürrəm” sözünün lüğəti mənasını izah edərək göstərir ki, bu, fars sözüdür, yaxşılıq və sevinc deməkdir. Alim yazır:

اصل "خرم" فارسی معرب، و معناه يعود الى الطيبة والنشاط والفرح.

(“Xürrəm” əslən fars sözü olub, ərəbləşdirilmişdir. Onun mənası yaxşılıq, fəaliyyət və sevinc deməkdir) [25, 120].

Bu dəyərli qeydlərdən belə aydın olur ki, Xətib Təbrizi xürrəmilərə dərin rəğbət bəsləmiş, onları başıpozuq kütlə kimi qələmə verən islam tarixçilərinin fikri ilə razılaşmamışdı .

Akademik Ziya Bünyadov “xürrəm” sözünü pəhləvi dilində خور “xür”od və خوار “xvar” - günəş mənasında

olduğunu göstərmiş və bu termin haqqında bir çox dünya alimlərinin dəyərli fikirlərinə işıq salaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə Abbasilər xilafətinin hökmranlığına qarşı xalqın geniş azadlıq hərəkatı olan xürrəmilərin meydana gəlməsinin dəqiq tarixi məlum deyil [9, 202].

Bu terminin mənası tam məlum olmasa da, Z.M.Bünyadovun fikrinə əsaslanaraq qeyd etmək istərdik ki, “xürrəm” termininin - od və günəş mənası bildirməsi Azərbaycanın odlar diyarı olmasından irəli gəlmişdir. Belə güman etmək olar ki, Azərbaycanın azadlığına görə özlərini qurban verən mərd oğullarımız hərəkatın adını öz vətənləri ilə əlaqələndirmişlər.

Yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi” kitabının II cildində qeyd olunur ki, 755-ci ildə baş verən və sözsüz ki, xürrəmilərin də iştirak etdikləri Sunbad üsyanı nəzərə alınmazsa, mənbələrdə “əl-mühəmmirə” – “qırmızı geyimlilər” adı ilə məşhur olan xürrəmilərin ilk məlum çıxışı 162/778-ci ilə aid edilir. Uğursuzluğa uğrayan bu üsyandan az qala, iyirmi illik nisbi sükut keçəndən sonra, mənbələr “qırmızı geyimlilər”in 180/796-797-ci ildə baş verən yeni çıxışı haqqında xəbər verir [3, 265].

I üsyana Əbd əl-Qəhhar adlı şəxs başçılıq etdiyi bildirilir. Həmin il Curcanda Zindiq Əmr ibn Məhəmməd əl-Əmrakinin başçılığı ilə baş vermiş üsyan da uğursuzluqla nəticələnmiş, xəlifə Harun ər-Rəşidin əmri ilə başçıları öldürülmüşdü. 181/797-798-ci il hadisələrindən bəhs edən ət-Təbəri həmin il “qırmızı geyimlilər”in Curcanı tutmaları haqqında da məlumat verir. Onun məlumatına görə, Azərbaycanda başlamış, hər yerdən axışb gələn yüz mindən artıq adam

onlara qoşulmuşdu. Lakin Abbasilərin hakimiyyətinə qarşı yönəldilmiş bu çıxış da uğursuzluqla nəticələnmiş, saysız-hesabsız adam öldürülmüş, çoxlu əsir tutularaq Harun ər-Rəşid Karmisindəki qərargahına gətirilmişdi. Onların bir hissəsi məhv edilmiş, qalanları isə Bağdad bazarında qul kimi satılmışdı [48, 76].

Bu hadisədən sonra xürrəmilərin Xilafətə qarşı çıxışları bir müddət ara verdi. Mənbələrdən məlum olur ki, xürrəmilərin başçıları Cavidan və Əbu İmran bu zaman bir-biri ilə ədavətə başlamış, aralarındakı münasibətlər daha da kəskinləşmişdi. Günü-gündən artan bu çəkişmə başçıları, eyni zamanda, onların ardıcılıqlarını xilafətə qarşı mübarizədən yayındırmışdır [37, 55].

Mərhum akademik Z.M.Bünyadov “Azərbaycan tarixi” kitabında yazır: “Xürrəmilərin başçıları arasında hərəkətə rəhbərlik üstündə gedən mübarizə çıxışların zəifləməsinə səbəb oldu. 816-cı ildə xürrəmi başçıları Cavidan və Əbu İmran açıq döyüşdə bir-birlərini öldürdülər. Cavidanın ölümündən sonra xürrəmilər hərəkətinə Babək rəhbərlik etdi. Miməz qəzasının Bilalabad kəndində yoxsul ailədə doğulmuş Babək ağır həyatın, istismarın acılarını duymuş, 18 yaşında Cavidanın dövətilə xürrəmilərə qoşulmuşdu” [4, 260].

Dinəvarinin verdiyi məlumata görə, “Babək xilafətdə arası kəsilməyən qarışıqlıq və çətinliklər dövründə püxtələşmişdi”. O, “Azərbaycan vilayətinin Bəzzeyn dağında baş qaldırdı. Onun tərəfdarlarının sayı da orada artdı” [150, 121].

Xürrəmilərin əksəriyyəti Azərbaycanın və qonşu vilayətlərin kəndlilərindən ibarət idi. Cavidanın rəhbərlik

etdiyi xürrəmilər 816-cı ilədək xilafəti yalnız hərdənbir narahat edirdilərsə, Cavidanın ölümündən sonra, Xilafət üçün dəhşətli bir qüvvəyə çevrildilər. Yeni başçı seçilən Babək Xilafətə qarşı üsyan qaldırmaq vaxtını düzgün seçdi. Bu zaman Əmin və Məmun qardaşları Xilafət taxtı üstündə daxili mübarizəyə başlamışdılar. Beləliklə də, ərəblərin yuxarı təbəqələrinin diqqəti Bağdaddan uzaqda yerləşən şimal vilayətlərindən yayınmış, üsyan üçün əlverişli şərait yaranmışdı [3, 265].

Babək üsyanı Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli, siyasi hərəkəti idi. 830-cu ildə Babəkin qoşunu Həmədanı tutaraq Xilafəti Şərqi torpaqları ilə birləşdirən əsas strateji və tranzit yollarından məhrum etdi. Xürrəmilər Xilafətin altı nizami ordusunu, təqribən yarım milyon döyüşçüsünü məhv etdi. Ərəb mənbələrinin məlumatına görə Azərbaycanın cənubunda və Deyləmdə xürrəmilərin sayı 300 min nəfərə çatırdı. Babək hərəkətinin təsiri ilə Çivəl, Xorasan, Təbəristan, Astrabad, İsfahan və s. yerlərin əhalisi də üsyana qalxmışdı [42, 55].

Ərəb tarixçisi əl-Məsudinin fikrincə, Babək hərəkəti az qala Abbasilər hakimiyyətini məhv edəcəkdə. Xilafətin ciddi təhlükə qarşısında qaldığını görənlər xəlifə əl-Mötəsim Bizansla sülh bağlayıb, bütün hərbi qüvvələrini Babəkə qarşı göndərirdi. Bizansla müharibədə şöhrət qazanmış usruşanalı türk Afşin Heydər ibn Kavus ərəb qoşunlarına hərbi başçı təyin olundu [158, 67].

Xürrəmilər hərəkətində iştirak edən bəzi yerli feodallar bu hərəkətin onların mənafeyinə zidd olduğunu başa düşərək xəyanətə əl atıb, xürrəmilərdən uzaqlaşdılar. Nəticədə, yaxşı silahlanmış və sayca onlardan çox olan ərəb qoşunları 837-ci il

avqustun 26-da uzun mübarizədən sonra Bəzz qalasını ala bildilər [9, 228].

Ət-Təbəri Babəkə edilən xəyanət haqqında bildirir ki, əl-Mötəsim əvvəllər Babəkin müttəfiqləri olan yerli feodalların xəyanəti nəticəsində, bu üsyanı yatıra bildi. Kiçik dəstə ilə müharibə meydanından çıxıb, Bizansa getmək üçün yolüstü Arrana gələn Babək keçmiş müttəfiqi alban knyazı Səhl ibn Sunbatın xəyanəti nəticəsində, ələ keçdi və Səhl ibn Sunbat buna görə xəlifə sarayından böyük mükafat aldı. Babək 838-ci il martın 14-də Səmərra şəhərində xəlifə əl-Mötəsimin əmri ilə işgəncə ilə öldürüldü [157, 174].

Akademik Nailə Vəlixanlı yazır: “Babəkin başçılığı ilə təqribən 21 il davam etmiş mübarizə Ərəb xilafətinə ağır zərbə vurdu və onun əsasını sarsıtdı. Ayrı-ayrı xürrəmi dəstələrinə Babəkin ən yaxın köməkçiləri, xalq içərisindən çıxmış Adın, Abdulla, Tərxan, Rüstəm, Muaviyə və b. görkəmli sərkərdələr başçılıq edirdilər” [42, 57].

Ümumiyyətlə, Abbasilər dövlətinin əsaslarını sarsıdan “Xürrəmilər hərəkatı”ndan sonra, mərkəzi hakimiyyətdə yaranmış gərginlikdən istifadə edən yerli hakimlər müstəqillik qazanmağa cəhd göstərdilər. Dövrün ən iri çıxışlarından olan Xürrəmi – Babəkilər hərəkatının uğursuzluğuna baxmayaraq, o, xalqların hafizəsində dərin izlər qoymuş, xilafətin sonrakı siyasi hadisələrinin əsaslı dəyişməsinə təsir göstərmiş, yerli hakimlərin mövqelərini gücləndirmişdir.

Babəkin ərəb işğalçılarına qarşı apardığı mübarizə təkcə xalqımızın deyil, bütün dünya xalqlarının azadlıq mübarizəsi tarixinin qızıl səhifələrini təşkil edir. Çin sərhədlərindən tutmuş İspaniyaya qədər çox böyük bir ərazidə hökmranlıq

edən islam Xilafətinə qarşı iyirmi ildən çox mübarizə aparmış Azərbaycan xalqının cəsarəti, əzmi, qətiyyəti, qəhrəmanlığı xarici qəsbkarlar qarşısında əyilməyən vətənpərvər xalq olduğunu bir daha sübut edir .

Beləliklə, VIII əsrdən başlayaraq Ərəb xilafəti tənəzzül etdi. VIII əsrin ortalarında İspaniyada Kordova əmirliyi yarandı. Ərəb xilafəti parçalandı. Xəlifənin əlində qalan torpaqlar “Bağdad xilafəti”nə daxil oldu. IX əsrdə “Bağdad xilafəti” dağıldı. Misir, Mərkəzi Asiya, İran və Əfqanıstan ondan ayrıldı. “Bağdad xilafəti”nin tərkibində, ancaq Mesopotamiya qaldı. Beləliklə, iri feodalların güclənməsi və xalq üsyanlarının genişlənməsi nəticəsində, Ərəb xilafəti süquta uğradı.

Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətləri

Əvvəlcə, Əməvilər (661-750), daha sonra isə VIII-X yüzilliklərdə Abbasilər xilafəti dönəmində elm və mədəniyyətin çiçəklənməsi ərəblərin milli şüurunun da inkişafında mühüm rol oynadı. Ərəblərin öz keçmişinə marağının artması dünya tarixində yeni islam bir mərhələsinin başlanğıcını qoymuş, bir sıra müasir elmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, filologiya elminin inkişafı diqqəti cəlb edir. Qurani-Kərimin öyrənilməsinə olan ehtiyac ilk ərəb filoloqlarının bədəvilər arasında şeir nümunələrinin toplanmasına imkanlar açmışdır.

Abbasilər dönəmində müxtəlif xalqların təfəkkür tərzini, maddi-mədəni sərvətləri bir toplu halında meydana çıxır. Buna görə də, bu dövərdə yaranan mədəniyyət sırf ərəblərə aid

deyil, bütövlükdə ümummüsəlman xalqların mədəniyyəti sayılır. Çünki bu mədəniyyətin yaranmasında ərəblərlə yanaşı, başqa xalqların da rolu böyük olmuşdur. Böyük Şərq mütəfəkkirləri əl-Fərabî, əl-Biruni, Xarəzmi türk mənşəli xalqların nümayəndələri, Razi və Sibaveyhi isə fars idilər. Ona görə də, bu dövr mədəniyyətini müsəlman xalqlarının mədəniyyəti adlandırmaq daha doğru olar .

Abbasilər dönəmində ədəbiyyatla yanaşı, bir sıra elm sahələrinin də coşqun inkişafı müşahidə edilir. Xüsusilə qədim yunan elmi abidələrinin, fəlsəfi əsərlərinin ərəb dilinə tərcümələri (əsasən, bu tərcümələr süryani dilindən edilirdi), xəlifə əl-Məmunun (xəl.dövrü 813-833) dövründə bu istiqamətdə bir sıra uğurlu addımlar atılması, qədim hind və fars yazılı abidələrinin ərəbdilli oxuculara çatdırılması elmin inkişafına güclü təkan verdi. Bu çağlarda ərəb elmi yazı üslubu formalaşdı, fəlsəfi əsərlərin meydana çıxması ədəbi-bədii nümunələrin də yaranmasına təsir göstərdi, onların məna tutumu genişləndi, təsir yükü daha da artdı.

Bununla yanaşı, həmin çağlarda tarix, coğrafiya, riyaziyyat və tibb elmləri inkişafa başlayır. Dilçilik, qrammatika sahəsində Sibaveyhi, Kisai, Cövhəri, Zəməxşəri kimi alimlər yetişdi. Eyni zamanda, ədəbiyyatşünaslıqda, şərhçilik sənətində irəliləyiş nəzərə çarpdı. Dini elmlər (fiqh, təfsir, hədis) sahəsində də yüksəliş hiss olunurdu [152, 86].

Müxtəlif dini-fəlsəfi cərəyanların (məsələn, mötəzililik, sufizm və s.) formalaşaraq mübarizə meydanına atılması, öz təlimlərini isbata yetirmək üçün dini-fəlsəfi mübahisə və mücadilələrin aparılması cəmiyyətdə əqli-mənəvi məsələlərə olan marağın artmasına əyani sübutdur.

Adam Mets ədəbiyyatın inkişafında belə bir fikir irəli sürmüşdür: “VIII-IX əsr öz dövrünün insanının ədəbi cəhətdən inkişafına şərait yaratmış, onları əsl ədəbiyyatçıya çevirməyə, hətta onların dünyada baş verən hadisələri araşdıracaq səviyyəyə çatmasına nail olmuşdur. Bunun nəticəsində, “alim” sosioloji biliklərə daha dərindən yiyələnmişdir” [99, 147].

İctimai-siyasi və əqli-mənəvi həyatdakı dəyişikliklər məişətdə, gündəlik həyat tərzində öz əksini tapır. Bir yandan məscid və mədrəsələrdə, ticarət mərkəzlərində, bazarlarda elmi, dini mübahisələr gedir, şairlər poetik yarışmalar aparır, digər tərəfdən isə eyş-işrətə olan sonsuz maraq əxlaq tərzində, davranışda dərin izlər buraxır. Xüsusilə Bağdad şəhərində şeir, musiqi, şərab məclisləri adi hal hesab olunurdu. Bağdad ətrafındakı bağlarda fəaliyyət göstərən meyxanələr şəhər sakinlərinin müəyyən qrupunun tez-tez getdiyi yerlər idi [24, 80].

VIII yüzilliyin ikinci yarısı - IX yüzilliyin ortalarında, xüsusilə Xilafət tarixinə həsr olunmuş çoxlu tarixi əsər yarandı. Ərəb tarixşünaslığının mərkəzi uzun müddət İraq olmuşdur. Burada IX yüzilliyin ikinci yarısında toplanmış materialları tarixi rəvayətlərlə əlaqələndirən əsərlər meydana gəldi. Ərəb tarixşünaslığının əsas janrı olan ümumi tarixin çiçəkləndiyi dövrdə Əbu Hənifə əd-Dinəvari (828-889) [150] və Ət-Təbərinin (839-923) [158] yaratdıqları əsərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. əl-Məsudi (?- 956) [159], Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani (897-967) [60] və başqalarının ümumi tarixi əsərləri də böyük şöhrət qazanmışdır. IX-X yüzilliyin tarixçiləri, xüsusilə müsəlman ölkələri hüduqlarından kənarda yaşayan xalqların mədəniyyətinə, tarixinə dair materiallar

toplayan əl-Yaqubi, əl-Məsudi (?-956) və b. ensiklopedik bilikləri və geniş dünyagörüşləri ilə daha çox fərqlənmişlər.

Abbasilər xilafəti ərazisində yaranmış dövlətlərdə yerli siyasi şüurun formalaşması ilə bağlı X yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq saray tarixçilərinin yaratdıqları sülalə və yerli xronikalar üstün yer tuturdu. Sonralar bu səpkili əsərlərdə yerli siyasi, din və mədəniyyət xadimlərinin yazılarına, xüsusən siyasi fəaliyyətlərinə geniş yer verilmişdir .

Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan fəlsəfə, yunan, İran və hind mədəniyyəti ünsürlərinin ehtivası kimi, VIII yüzilliyin ikinci yarısında yaranmış və sinkretik karakter daşmışdır. İnkişafda olan feodalizm cəmiyyətinin ideoloji sistemi şəklində formalaşan orta əsr ərəb fəlsəfəsinin əsas məzmununu *ellinizm* ənənəsi ilə bağlı Şərq peripatetizmi və dini-fəlsəfi təlimlər arasında mübarizə təşkil etmişdir.

Ərəb-müsəlman fəlsəfəsinin əsas cərəyanları: – *kəlam*, məşşailik, *işraqilik* və *sufilikdir*. Kəlamın nümayəndələri rəsmi dini formal-məntiqi dəlillərlə əsaslandırmağa cəhd edirdilər. Bu yönümdə gedən mübahisələrdən əqlin hökmünə üstünlük verən mötəzilə təlimi yaranmışdır. Mötəzilənin baniləri Vasil ibn Əta (700-749), ən-Nazzam (?-845) və əl-Cahiz (775-868) həm hər cür antropomorfizmi, həm də fatalizmi rədd edir, Allahın atributlarının (sifətlərini), iradə və azadlığının sərbəst düşüncə baxımından şərhinə çalışırdılar. Bu, Xilafətdə onların təqibinə səbəb olmuşdu. Əsl kəlamı Əbü-l-Həsən Əşəri və Mətrubi (?-944) yaratmışlar [19, 23].

Əl-Kindi (896-961) Allahı dünyanın təbii, şəxssiz səbəbi kimi qələmə vermiş, rəsonal idrakı, fərdi düşüncənin universal ilahi əqlə qovuşması kimi qiymətləndirmişdir. Sonrakı

məşşailər, əl-Fərabî (875-950) və İbn Sina (980-1037) Allahla dünyanı iki növ Varlığa – zəruri və mümkün Varlığa bənzətmiş, onun əbədi mövcudluğu və materiyanın, məkanın, zamanın, hərəkətin isə daimi şərt olması ideyasına gəlib çıxmışlar [53, 159].

İşraqiliyin ilk təzahürlərinə X yüzillikdə “İxvan-əs-səfanın” (“Safliq qardaşlarının”) tərtib etdiyi ensiklopediyada, görkəmli İran həkimi və filosofu Əbu Bəkr ər-Razinin (864-925) yaradıcılığı barədə məlumata rast gəlinir.

Sufiliyin əsasında vəhdəti-vücuda təlimi durur. Zəhid şeyxlərin monist baxışlarından yaranmış sufi panteizminin müxtəlif çalarlarını əs-Səkəti (?-870), əl-Bistəmi (?-875), əl-Hərraz (?-890), Cüneyd (?-910) və b. işləmişlər. Vəcd yolu ilə insanın Allahla qovuşması mümkünlüyü ideyasını ilk dəfə İran mistiki Mənsur Həllac (922-ci ildə edam edilmişdir) əsaslandırmışdır. Sonrakı ideya mübarizəsi gedişində vəhdəti-vücuda problemi monoteist (mülayim) və panteist (ifrat) baxımdan anlaşılmağa başlandı [102, 90].

VII yüzilliyin sonundan VIII yüzilliyin ortalarında Əməvilərin paytaxtı Dəməşqlə yanaşı, Ərəbistanda Məkkə və Mədinə, İraqda Kufə və Bəsrə şəhərləri ərəb mədəniyyətinin formalaşdığı əsas mərkəzlər olmuşdur. Dini və fəlsəfi ideyalar, elmin ilk nailiyyətləri, memarlıq nümunələri Pireney yarımadasından Hind okeanına qədər Xilafətin əyalətlərində yayılır və inkişaf edirdi. Abbasilər xilafəti dövründə (750) imperiyanın şərqində ərəb-müsəlman mədəniyyətinin mərkəzi olmuş Suriyadan İraqa – üç yüz il ərzində müsəlman Şərq mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri keçmişdilər. IX-X yüzilliklərdə çiçəklənmə dövrünə çatan ərəb-müsəlman mədə-

niyyəti bir çox xalqın, o cümlədən orta əsrlərdə Avropa xalqlarına güclü təsir edərək onların mənəvi baxımdan zənginləşməsinə səbəb olmuş və dünya mədəniyyəti xəzinəsinə çox qiymətli əsərlər vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr fəlsəfinin, təbabətin, riyaziyyatın, astronomiyanın, coğrafi biliklərin, filologiya və tarix elmlərinin, kimyanın və mineralogiyanın inkişafına öz təsirini göstərmiş, həmçinin mədəniyyət və incəsənət (memarlıq, bədii sənətkarlıq) sahəsində də qiymətli abidələr yaradılmışdı.

VIII-X yüzilliklər Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin dünya mədəniyyəti tarixindəki əhəmiyyəti onun yaradıcılarının varlığın və insanın elmi, dini-fəlsəfi və bədii cəhətlərdən dərk olunmasında yeni vasitələr kəşf etməsində idi. Sonrakı dövrlərdə ərəb mədəniyyət xadimlərinin söyləri, əsasən, bu irsin sistemləşdirilməsinə və ətraflı öyrənilməsinə yönəldilmişdi [112, 262].

IX-X yüzilliklər Yaxın və Orta Şərq ölkələrində Xilafət hökmrənliyinin zəifləməyə doğru gətirdiyi dövr kimi tarixə daxil olur. Lakin qəribə (paradoks) görünsə də, bu ölkələrin ilkin mədəni oyanışı da, məhz bu çağlara təsadüf edir. İslam aləminin ayrı-ayrı bölgələrinə oyanış parıltıları işıq saçır. Orta əsrlər feodal ictimai-siyasi-iqtisadi qurumu daxilində öz zamanlarına sığmayan intibah titanları yetişib, müəyyən tarixi mərhələnin bayraqdarına çevrildilər. Onlar təbiətşünaslıq, fəlsəfə, ilahiyyat, məntiq, tibb və s. sahələrə dair Qərbi Avropa ictimai-elmi fikrini sonrakı dövrlərdə bəhrələndirən qabaqcıl nəzəriyyəçilər kimi çıxış edirlər.

Bu gün “dünya intibahı” konsepsiyasını irəli sürən araşdırıcılar onu, yalnız XIV-XVI yüzilliklər Qərbi Avropasının

sosial və mənəvi həyatına aid lokal bir hadisə deyil, bir xalqa, bir milli mədəniyyətə, bir coğrafi bölgəyə məxsus olmayan ümumbəşəri hadisə kimi təqdim edirlər.

Bu yönümdə tədqiqat aparən müasir araşdırıcılar müxtəlif ölkə və xalqların bir-birindən fərqlənən tarixi inkişaf yolu və bəzi hallarda sıçrayışlı təkamül mərhələsi keçirdiyi üçün İntibah hadisələrinin də onların mədəniyyət tarixində müxtəlif çağlara təsadüf etdiyini açıqlayır, Yaxın və Orta Şərq müsəlman ölkələrində bu mədəni və bəşəri hadisənin xronoloji tutum dairəsinin isə daha geniş olub, IX-X yüzilliklərdən başlayaraq fasilələrlə XVII yüzilliyə qədər davamını qeyd edirlər. İslam dünyasında ictimai-siyasi, bədii-estetik fikrin nailiyyətləri çox böyük bir ərazini əhatə edir və ya digər ölkədə yeni, mühüm əlamətləri ilə özünü göstərir, qüdrətli və İntibah zəkalarının yetişməsinə təkan verirdi [88, 207- 211] .

IX yüzildən başlayaraq müsəlman Şərqlinin alimləri daha qədim Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı zənginliklərinə əsaslanaraq elmi nailiyyətləri inkişaf etdirirdilər. Xüsusilə Abbasilər sülaləsindən olan xəlifə əl-Məmun (813-833) dövründə Bağdadda “Daru-l-hükəma” (“Alimlər evi”) adlanan təşkilatın təsis bu uğurlu fəaliyyət üçün əlverişli şərait yaratmışdı. “Daru-l-hükəma”nın nəzdində rəsədxana tikilmiş, böyük kitabxana təsis edilmişdi. Buraya dünyanın fərqli guşələrindən müxtəlif dillərdə elmin cürbəcür sahələrinə dair əlyazmaları gətirilərək, xüsusi tərcüməçilər tərəfindən ərəb dilinə tərcümə edilirdi. Qısa bir müddət ərzində qədim Ellin mədəniyyətinin neçə-neçə qiymətli abidəsi – Evkilidin həndəsəsi, Arximedın fizikası, Aristarx və Klavdi Ptolemeyin astronomiyası, Hipparx və Qallenin tibb və təbiət elmlərinə

aid, Pifaqorçuluq məktəbinin riyaziyyata dair kəşfləri və s. ərəb dilinə çevrildi. Yaxın Şərqi hər tərəfindən zəka sahibləri Bağdada –“Daru-l-hükəma”ya təhsil almağa gəlir, bu bilik məbəbindən lazımınca faydalanırdılar. “Daru-l-hükəma”dakı nadir elmi-fəlsəfi əsərlərin ərəbcəyə tərcümələrinin surətləri xilafətin ticarət və strateji əhəmiyyətə malik uzaq ölkələrində yayılaraq bu yerlərdə də yeni alimlər dəstəsinin təşəkkülünə şərait yaradırdı [126, 244].

Təbiət elmləri o vaxta qədər misli görünməmiş miqyasda irəliləmişdi. Həyat, insan, yaradılış, kainat və s. problemlər ətrafında yeni fikir konsepsiyaları irəli sürülürdü. Bu hərəkət insan əqli və düşüncəsinin qüdrət və müstəqilliyini nümayiş etdirən, onların dünyagörüşlərinə təsir edən mədəni yürüş idi. Yaxın və Orta Şərqi əl-Kindi, Zəkəriyyə ər-Razi, əl-Fərabi, Əbu Əli ibn Sina, Xəyyam, ibn Bacə, ibn Rüşd kimi mütəfəkkir elm xadimləri, sözün əsl mənasında, İntibah dühaları idilər. Bu dühalar ilkin antik yunan mədəniyyətindən faydalanaraq dünya elmində heyrətamiz xariqələr yaratdılar.

IX yüzillikdə Ərəb Şərqi ensiklopedik biliyə malik alimi əl-Kindi (183-266/800-879) məntiq, etika, riyaziyyat, musiqi nəzəriyyəsi, astronomiya, tibb, metafizika və optikaya dair yalnız müsəlman ölkələrində deyil, İntibah dövrü Qərbində də məşhur olan 300-ə yaxın əsərin müəllifi idi. Zamanının ikinci Aristoteli sayılan əl-Fərabinin (256-339/870-950) fikir vüsəti və təfəkkür qüdrəti elmin çox sahələrində özünü göstərirdi. Təbiətşünaslıq, etika, məntiq, musiqi, siyasət, psixologiya əl-Fərabinin sevdiyi və ardıcıl məşğul olduğu elmi sahələr idi. Fəlsəfə və məntiq üzrə əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırmışdı. Onun “Fəzilətli şəhər sakinlərinin görüşləri”

adlanan, dövlətin cəmiyyət qarşısında vəzifələri, ictimai bərabərsizliyin səbəbləri və s. kimi mühüm siyasi problemlərin tədqiqinə həsr edilmiş əsəri istər Şərq, istərsə Qərb aləmində utopik cəmiyyət haqqındakı fəlsəfi-bədii baxışlara az təsir göstərməmişdir [53, 165].

VIII-XII yüzilliklər ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafında sürətli yüksəliş dövrü oldu. Çünki ərəb-müsəlman imperiyası xilafətin fəth etdiyi geniş torpaqlarda ticarət və sənətkarlıq inkişafa başlayır. Şəhər mədəniyyəti yüksəlir, orta əsr Şərq incəsənətinin bütün ecazkarlığını özünə hopdurmuş çoxsaylı memarlıq abidələri yaradılır, kitabxanalar, ilahiyyat elmləri ilə yanaşı dünyəvi elmlərin də öyrənilməsi məktəblər, tədris ocaqları açılırdı.

İslam mədəniyyətinin əsas inkişaf dövrü isə tarixdə “qızıl əsr” adını qazanmış Abbasilərin hakimiyyətdə olduğu dövrə, yəni X yüzilliyə təsadüf edir. X yüzillikdə, nəinki ədəbiyyat, həmçinin tibb, fəlsəfə, fiqh, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya kimi elmlərin dirçəlişində güclü dəyişikliklər və yeniliklər baş verirdi. X-XI yüzilliklərdə, demək olar ki, ədəbi əsərlər topluları da ədəbiyyatın sürətli inkişafı nəticəsində, yeniləşir və dövrün yüksək pillələri ilə irəliyə doğru inamla addımlayırdı [24, 80].

Vahid ədəbi dilin təşəkkülü, xüsusən, həmin dildə Qurani-Kərimin nazil olması, sanki bütün ərəb soykökünü qəflətən ayıltmış, onun özünü tanıması üçün iri addımlar atmasına yol açmışdır. Bu addımlardan biri, bəlkə də, birincisi ərəblərin öz dillərinin mənşəyini öyrənmək cəhdi sayıla bilər ki, bu da istər-istəməz əvvəlki əsrlərin söz yaradıcılığını öyrənməyi tələb edirdi.

Ədəbi nümunələrin toplanması və öyrənilməsi, ilk növbədə, belə bir faktın üzə çıxarılmasına imkan vermişdir ki, islamaqədərki poeziya yaradıcıları cəmiyyətdə çox yüksək qiymətləndirilir və böyük nüfuz sahibi kimi tanınırdılar.

Qədim ərəblərin ədəbi yaradıcılığı şifahi olmuş və nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür: islamaqədərki ən ilkin poeziya nümunələrinin yazılı variantı yalnız VIII yüzilliyin ortalarından, əksəriyyəti isə, hətta IX-X yüzilliklərdən başlanır.

Poetik irsin yazıya alınması ideyasının ortaya çıxmasının əsas səbəbi Qurani-Kərimin yazıya alınmasına və bununla əlaqədar ərəb dili haqqında daha geniş elmi biliklərin toplanmasına olan ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

Cahiliyyə dövründə və islamın zühur etdiyi ilk vaxtlarda yazılmış və günümüzə qədər gəlib çıxan yazıların mövcudluğu, həmin zamanlarda ərəblərdə yazının olduğunu bir daha sübut edən ən mühüm dəlillərdəndir. Məlumdur ki, yazılı ərəb dili, qədim ərəb dili və onun qəbilə dialektləri əsasında təşəkkül tapmışdır.

Ərəb ədəbiyyatı tarixinə aid kitablar İmrul-Qeys, Nəbiğə əz-Zubyanı, Zübeyr bin Əbu Sülma, Əl-Aşa kimi Cahiliyyə dövrü şairlərinin həyatının və mühitinin, divanlara daxil olan əsərlərin öyrənilməsi ilə başlayır. İslamın şəfəqlərinin yayıldığı Sədrül-islam dövrü şairlərindən Həssan bin Sabit, Kəb bin Zühəyr, Ləbid, Qüteybə, Nəbiğə əs-Sədi, mədhiyyə şairlərindən əl-Qutami, Kəb bin Mədan əl-Əşqari, əl-Əzdi, Ziyad əl-Əcəm, həcv şairlərindən İbn Müfərriq, Həkim bin Əbdül, Sabit Qətnə, nəqaid şairlərindən əl-Əxtal, Fərəzdək, Cərir, siyasi şeir sənətkarlarından İbn Qeys ər-Rəqiyyat, İmran ibn Hitan, ət-Tirmah, İbn Kəsir, Əl-Kümeyt, Əşa, Abdullah ibn Zühəyr, Ədi ibn ər-

Rüqa, qəzəl ustalarından Ömər ibn Əbu Rəbiə, Əl-Əhvəs, Əl-Əzci, Qeys ibn Zərih, Cəmil ibn Məmər, Əbü-l-Əsvad əd-Duəli, Sabiq əl-Bərbəri, Vəlid ibn Yəzid, Əbu-l-Hindi, Əbu-n-Nəcm, əl-Əcəli və b. ayrıca başlıqlar altında öyrənilir [131, 104].

Ərəb ədəbiyyatının kitab halına salınması məsələsi onun sonrakı tədqiqatlara cəlb edilməsinə yol açmışdır. Yazıya alınmamış və kitaba salınmamış hansısa mətnin elmi təhlili haqqında danışmaq absurd sayıla bilər. Hətta istənilən xalqın şifahi folklor nümunələrinin özünü belə, yazıya alınmadan öyrənmək mümkün deyildir.

Xilafətə tabe olan digər ölkələrdəki kimi, VII-X əsrlərdə Azərbaycanda da ümumislam mədəniyyəti inkişaf etmişdir və ərəb işğalı nəticəsində, Xilafət tərkibinə qoşulmuş bütün ölkələrdə olduğu kimi, VII yüzilin əvvəllərindən Azərbaycanda rəsmi dövlət dilinin ərəb dili olması, bu dilin tabeçiliyindəki xalqların ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, onun çox keçmədən ədəbi-elmi yaradıcılıqda da hakim dil olmasına gətirib çıxartdı. Azərbaycanlıların başqa Şərqi xalqları ilə IX yüzildən sonra genişlənməkdə olan və sonrakı əsrlərdə davam edən ticarət, iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətləri ərəb dilinin geniş yayılmasına səbəb olan ən başlıca amillərdən idi.

Araşdırmalar nəticəsində, müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanın ərəb mənşəli şair və ədiblərinin yaradıcılığı VII-VIII yüzilliklərə təsadüf edir. İki mədəniyyətin - öz milli Azərbaycan və ərəb mədəniyyətinin təmsilçisi olan bu şairlərdən Musa Şəhəvat, Əbu-l-Abbas əl-Əma, İsmayıl ibn Yəsar, eləcə də onun oğlu İbrahim və qardaşı Məhəmməd haqqında IX-X yüzilliklərdə yaşamış və yaratmış ərəb filoloqları ibn Qutey-

bənin, Əbu-l-Abbas əl-Mübərrədin Məhəmməd əl-Mərzubanınin və ən çox Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin və başqalarının əsərlərində bu barədə bilgilərə rast gəlik [3, 299-300].

Bütün bu araşdırmalardan belə nəticəyə gəlik ki, yuxarıda qeyd edilən milli Azərbaycan və ərəb mədəniyyətinin təmsilçisi olan, erkən ərəbdilli azərbaycanlı şairlər, nəinki, Azərbaycanda doğulub və ilk təhsillərini doğma diyarda almış, həmçinin, öz xalqlarının mədəniyyətini tam mənimsəmişdilər. Xilafətin söz ustaları sırasında görkəmli yer tutan bu şairlər vətəndən uzaqlarda yaşasalar da, doğma diyara, doğma mədəniyyətə bağlı olmuş, bunlardan bəhrələnmişlər .

Beləliklə, VIII-X yüzilliklərdə Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafına İslam dövlətlərinin, həmçinin də Azərbaycanın təsiri olmuşdur.

X əsr ərəb ədəbiyyatının əsas istiqamətləri, nəzəri-filoloji düşüncənin və nəsrin təşəkkülü

Orta yüzilliklərdə inkişaf etmiş ərəb ədəbiyyatının ilk dövrü şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. İslamaqədərki (Cahiliyyə dövrü) ədəbiyyatın, yalnız müəyyən hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Müasir ərəbşünasların tədqiqatlarında orta əsr ərəb ədəbiyyatı üç mərhələyə bölünür:

ilkən orta əsr ədəbiyyatı (VII yüzilliyin sonu - VIII yüzilliyin ortaları),

klassik ədəbiyyatın çiçəklənməsi dövrü (VIII yüzilliyin ortaları - XII yüzillik),

sonrakı orta əsr ədəbiyyatı (XIII-XVII yüzilliklər).

Görkəmli ərəb ədəbiyyatı tarixçisi doktor Şövqi Dayf

ərəb ədəbiyyatını beş dövrə ayırır:

birinci, Cahiliyyə və ya islamdan qabaqkı dövrüdür;

ikinci, Peyğəmbərin zühurundan başlayaraq 750-ci il Əməvilər dövlətinin süqutuna qədər olan islam dövrüdür;

üçüncü, Abbasilər dövrüdür, bu dövr Bağdadın 1258-ci ildə səlcuq türklərinin əlinə keçməsi ilə bitir;

dördüncü, türklərin Bağdadı ələ keçirməsindən və Fransanın 1798-ci ildə Misirə hücum etməsinə qədər davam edir;

beşinci, bizim günlərimizə qədər davam edən hazırkı dövrüdür [114, 201].

Görkəmli rus şərqşünas alimi İ.M.Filştinski yazır: “Dünyanın ən zəngin və ən qədim söz sənət nümunəsi olan ərəb ədəbiyyatında şifahi nümunələrin, təxminən, iki min il yaşı vardır. Ərəb dilində yazılı ədəbiyyatın ilk kamil nümunələri isə bizim eramın V-VI yüzilliklərində yaranmışdır. Artıq bu yüzilliklərdə ərəb poeziyası məzmun və forma cəhətdən təşəkkül tapmış, onun vəznləri, qafiyə sistemi, bədii ifadə vasitələri, mövzu çalarları formalaşmışdır. İslamdan əvvəl, yaranmış bu sənət əsərlərinə, “Cahiliyyə dövrü ədəbiyyatı” deyirlər [114, 8].

Cahiliyyə dövrü ədəbiyyatının nümunələri, ancaq VIII-X yüzilliklərdə Həmmad ər-Ravi, Əbu Təmmam, əl-Buhturi, Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani və b. tərəfindən yazıya alınmış antologiyalardır. İslamaqədərki ərəb poeziyasının əsas janrı qəsidə olmuşdur. Bu dövrün mühüm ədəbi abidəsi yeddi şairin (İmrul-Qeys, Tərəfə ibn əl-Əbd, Nağibə əz-Zubyani, Zuheyri ibn Əbi Sulma, Əntərə ibn Şəddad, Əşa Ləbid Rabiə) qəsidələrindən ibarət müəlləqatdır. Təbiət təsviri və qəbilə

quruluşu təzadlarının inikası Cahiliyyə dövrü poeziyasının əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. Bu poeziyada qəhrəmanlıq motivləri də mühüm yer tutur. İslamaqədərki ərəb tarixinin öyrənilməsində Cahiliyyə poeziyası etibarlı mənbə hesab olunur. Bu dövrdə Lükman Ad, Əksəm ibn-Seyfiyin, Küss ibn Səidə, Əmr ibn Gülsüm ət-Təqlibinin yaradıcılığında nəsr janrının da ilk nümunələri yaranmışdır [133, 24].

Görkəmli rus şərqşünası Y.A.Belyayev göstərir ki, poeziya ərəblərdə lap qədim zamanlardan meydana gələrək tarixdə özünə layiqli yer tutmuşdur. Cahiliyyə dövründə şair qəbilənin ən hörmətli üzvlərindən hesab olunur, ona böyük ehtiram göstərilirdi. İslamın meydana gəlməsindən sonra da, şairlərə olan ehtiram azalmamış, onlar ictimai həyatın bütün sahələrində geniş fəaliyyət göstərmişlər. Bu isə təbii idi. Çünki ərəblər Cahiliyyə dövründə özlərinin adət-ənənələrini, dini və dünyəvi mərasimlərini, tarixi hadisələrini, ancaq şeirlərdə əks etdirməklə qoruyub saxlayırdılar. Heç də təsadüfi deyildir ki, alimlər Cahiliyyə dövrünün ictimai, iqtisadi, siyasi, mədəni vəziyyətini araşdırmaq üçün o dövrdə yaranmış poeziyanı ən etibarlı mənbələrdən biri hesab edirlər [69, 25-26].

İslam dininin yaranması və onun qonşu ölkələrdə yayılması ərəb ədəbiyyatının inkişafı üçün də geniş şərait yaratdı. Quranın meydana gəlməsi ərəb ədəbiyyatında nəsrin yüksəlişinə, yeni elm sahələrinin meydana çıxmasına təkan verdi. Ədəbiyyatın əsas qolu isə poeziya olaraq qalırdı. Daha çox müxtəlif siyasi qruplara xidmət edən siyasi və dini məzmunlu poeziya inkişaf etməyə başladı.

Mənbələrə görə, Kəb ibn Zuheyr, Həssan ibn Sabit kimi şairlər poeziyanı islam dinini yaymaq və möhkəmlətmək

vasitəsinə çevirirdilər. Ərəb olmayan xalqların mənafeyini təmsil edən şüubiyyə hərəkatının nümayəndələri isə əsərlərində ərəb hegemonluğuna qarşı çıxırdılar. Siyasi aləmdə zidd qüvvələrin çarpışması poeziyanı da mübarizə meydanına çıxarırdı. Bu baxımdan, satira xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi (Cərir, Əxtal, Fərəzdəq və b. şairlərin şeirləri). İctimai satiranın ən mükəmməl nümunələri isə azərbaycanlı şair Musa Şəhəvatın adı ilə bağlıdır [96, 59].

Tanınmış Azərbaycan şərqşünas alimi Malik Mahmudov yazır: “İslam dini onların (ərəblərin - X.K.) şüurunu tamam dəyişdi, vərdişlərini, əxlaqi prinsiplərini, məişət tərzini, psixoloji dünyasını tamamilə yeni bir istiqamətə yönəltdi. Bu ədəbiyyatın da, poetik fikrin də, ədəbi axtarışların da yeniləşməsinə, başqa bir məcraya yönəlməsinə təkan verdi. İslam mədəniyyəti deyilən böyük bir möhtəşəm mədəniyyətin yaranmasına yol açdı. İslam dövrü ərəb ədəbiyyatı müxtəlif zamanlarda özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq həmin dövr ədəbiyyatı bir neçə mərhələyə ayrılır. Cahiliyyət dövründən sonra gələn ədəbiyyat – islamın yaranması və Xüləfə ər-Rəşidin dövrü ədəbiyyatı adlanır. Bu təxminən 620-660-cı illəri əhatə edir” [24, 7].

Əməvilərin hakimiyyəti illərində ərəblərin həm ictimai-siyasi, həm də mədəni həyatında nəzərə çarpan dəyişikliklər baş verdi. Ədəbiyyat mövzu, janr, forma cəhətdən daha da dolğunlaşdı, zənginləşdi, yeni bir inkişaf yoluna düşdü. Ərəb ədəbiyyatının bu dövrü Əməvilər dövrü ərəb ədəbiyyatı adlanır. Bu dövrdən sonra gələn dövr isə Abbasilər dövrü ərəb ədəbiyyatı adlanır.

Abbasilər mərhələsi dövründə isə ərəb ədəbiyyatı çox mühüm bir inkişaf yolu keçib, bədii və ideya cəhətdən son dərəcə kamilləşərək ümumüsəlman ədəbiyyatına çevrildi.

Professor M.Mahmudovun göstərdiyi kimi, bu ədəbiyyatı 3 dövrə ayırırlar:

I dövr - Yeniləşmə mərhələsi dövrü;

II dövr - Ənənələrə qayıdış dövrü;

III dövr - Ədəbi sintez dövrü [24, 79].

Yeniləşmə mərhələsi dövründə ədəbiyyatda olan şairlər köhnə ənənələrdən, mühafizəkar üslubdan, standart bədii ifadə və təsvir vasitələrindən uzaqlaşmağa çalışırlar, başqa sözlə, şeirin dilində və üslubunda sadəlik yaradırdılar. Bu hərəkət təxminən 70 illik bir dövrü əhatə edir və VIII yüzilliyin II yarısından başlayıb, IX yüzilliyin 20-30-cu illərinədək gəlib çatır. IX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq poeziya, ədəbiyyatda mühafizəkar cərəyan yeni həmlələrə keçir və yeniləşmə hərəkətinin bir sıra prinsiplərindən əl çəkmək şairlərdən və ədiblərdən tələb olunur. Yeniləşmə poeziyasına xas olan sadəlik, həyatilik, təbiilik yenidən dəbdəbəli, təmtəraqlı üslubla əvəz edilir. Daha əvvəlki ərəb şeirinin yazı texnikası, məna və məzmun dairəsi ədəbiyyatda hakim mövqeyə keçdi. Buna görə də, həmin dövrün ədəbiyyatını ənənələrə qayıdış dövrü ədəbiyyatı adlandırırlar. Bu mərhələ təxminən yüz il davam etdi. Lakin X yüzilliyin 30-cu illərindən başlayaraq o öz yerini başqa bir ədəbi istiqamətə yönəltməyə məcbur oldu. Ədəbiyyatda ədəbi sintez dövrü başlandı. Ənənələrə qayıdış dövründə ədəbiyyatda özünü göstərən bədii və fəlsəfi dərkətmə, ümumiləşdirmə prosesi ədəbi sintez dövrünün poetik təfəkkürünün başlıca estetik amalına çevrildi.

Abbasilərin hakimiyyətinin, təxminən, sonunadək davam edən bu mərhələdə ərəb poeziyasının, ərəb nəsrinin ən qiymətli nümunələri yarandı.

İ.M.Filştinski “Ərəb ədəbiyyatı tarixi” adlı əsərində qeyd edir: “VIII-IX yüzilliklərdə ərəb nəsr böyük uğurlar qazanaraq qədim dastanların yazıya alınmasına, Qurani-Kərimin öyrənilməsinə, elmi və bədii ədəbiyyatın süryani, fars və yunan dillərindən ərəbcəyə tərcümə olunmasına səbəb oldu. O vaxt yeni yaranmış tarixi ədəbiyyatda rəvayətlər, əfsanələr və ayrı-ayrı tarixi epizodların təsvirlərində, həmçinin uzaq ölkələr haqqında tacir və səyyahların hekayələrinin daxil edildiyi coğrafiyada, ədəbiyyatda da bədiilik elementləri var idi. Bədii nəsr epistolıy və nitq üslubları ilə də zənginləşirdi: işgüzar yazışmada, natiqlik sənətində və xütbələrdə bəzi müəlliflər böyük ifadəliliyə və sənətkarlığa nail olmuşdular” [113, 265].

Xilafətin ərazisində məskunlaşmış müstəqil sülalələrdən yalnız formal şəkildə Bağdadı tanıyan bir neçə dövlətə parçalanması ədəbiyyatın desentralizasiya olunmasına gətirib çıxardı. X yüzildə yerli ədəbi mərkəzlərdən ən mühümü Hələb şəhərində (Suriya) Həmdanilərin iqamətgahı olur. Burada səxavətli xeyriyyəçi əmir Seyf əd-Daulənin (?- 967) sarayında uzun müddət mədhiyyəçilik etmiş şair əl-Mütənəbbi (?- 965) yazıb yaratmışdır. Onun vəsf və satirik qəsidələri üslubi bəzəklər, incə metaforalar, mübaligəli müqayisələrlə zəngindir. Mütənəbbi öz yaradıcılığı ilə ərəb poeziyasına güclü təsir göstərmişdir. Təsədüfi deyil ki, Əbu Əla əl-Məarri (937-1057) kimi bir şair bilavasitə Mütənəbbinin təsirini hiss etmişdir. Bir çox şairlər, məhz onun səviyyəsinə yüksəlməyə çalışmışlar. X

yüzlü ərəb poeziyası Mütənəbbi kimi şəxsiyyətin simasında böyük nailiyyət qazanmışdır [24, 127].

“Ədəb” ədəbiyyatı o qədər rəngarəngdir ki, tam təsnifatını vermək çətinlik törədir. Bununla belə, onun əsas abidələrini seçib ayırmaq mümkündür.

İ.M.Filştinski ehtimal edir ki, “ədəb” ədəbiyyatında daha çox zənginliklə təmsil olunan antologiyalar çox məşhurdur. Onlar mütləqə ictimaiyyəti ərəb poeziyası ilə tanış etmək məqsədilə tərtib olunmuşdu. Poetik əsərlərin şərhərlə verilmiş topluları hələ VIII yüzildə meydana çıxmağa başlamışdır. Lakin ədəbi əsərlərin çiçəklənməsi dövrü X-XI yüzilliklərə təsadüf edir. Orta yüzilliklərin, məhz bu dövrdə işıq üzü görmüş şərhərdən ibarət olan məşhur poetik məcmuələr yaradılmışdır. Yalnız elmi və filoloji məqsədli əsərləri çox və ya az dərəcədə şüurlu olaraq “ədəb” ədəbiyyatı qismində yaradılmış əsərlərdən fərqləndirmək çox çətindir. Axı Mufaddal əd-Dabbinin (?-784) “Mufaddaliyyat”, Əbdül-Məlik əl Əsmainin (?-828) “Əsmaiyyat”, Ravi Həmmadın (VIII yüzillik) “Muəllaqələr” kimi poetik əsərlərin toplusu, şairlər Əbu Təmmən və əl-Buhtuirinin “Həmasə”ləri, görkəmli filoloqlar İbn əs Sikkitin (?, 860), əs-Sukkarinin (? - 888), Səələbənin (904-cü ildə v.e.), İbn əl-Ənbərinin (? - 939), Həməzə əl-İsfahaninin (X yüzil) əsərləri də müəyyən dərəcədə oxucuları maarifləndirə, əyləndirə və tərbiyə edə bilirdi [114, 243].

Filoloqlar İbn Quteybə, İbn Səllam əl-Cumahi və gözəl şair İbn əl-Mutəzz öz əsərlərini poetik parçalarla gen-bol illüstrasiya etmişlər. Bir sıra antologiyalar, yalnız qədim şairlərin, digərləri, ancaq yeni, üçüncülər isə həm qədim, həm

də yeni dövrün şairlərinin əsərlərini toplayırdılar. Həmin əsərlərin heç də hamısı bizim günlərə qədər gəlib çıxmamışdır. Bəziləri haqqında, yalnız onların ayrı-ayrı parçalarına və yaxud orta əsr mənbələrinə görə məlumat ala bilərik. Bu antologiyalarda poetik əsərlərdən başqa, bir qayda olaraq şairlərin həyatı, onların dövrü haqqında təsəvvür yaradan şərhlər verilirdi ki, bunlar da ədibin biliklərini dolğunlaşdıran zəruri material idi.

Müxtəlif müəlliflərin seçilmiş əsərlərindən ibarət şeir və ya nəsr məcmuəsi adlanan antologiyaya nəzər salaq. Antologiyanın mənası və məzmunu haqqında lüğətə müraciət edərkən, məlum olur ki, yunan dilində - “anthologia” mürəkkəb söz olub - “anthos” - çiçək və “lego” - yığıram deməkdir [77, 18].

İlk antologiyayı qədim yunan şairi Meleaqr (e.ə. 60-cı il) tərtib etmişdir. Onun “Çələng” antologiyasına öz əsərlərindən əlavə 46 şairin şeiri daxil idi. Şərqdə tərtib olunan təzkirə və cümlələr də antologiyaya yaxındır. Ərəb dilçisi və şairi əl-Mufaddal əd-Dabinin (?-780) topladığı “əl-Mufaddaliyyat” adlı şeirlər məcmuəsi yüzlərlə müəllifin əsərlərini əhatə edən ən böyük antologiyalardan biridir [122, 243].

VIII yüzillikdə yaşayıb yaratmış Əbu Zeyd əl-Qureyşi (və ya Qirşi) haqqında mənbələrdə məlumat çox azdır. Onun “Camharat əşari-l-arab” kitabı giriş və əsas bölmələrdən ibarətdir. O, 49 şairdən 49 qəsidə seçərək onları 7 bölməyə (təbəqəyə) yerləşdirərək antologiya yaratmışdır.

Orta əsrlərdə ərəb poeziyasında “Həmasə” və s. adlarla antologiyalar yaradılmışdı. “Həmasə” (ərəbcə: şücaət, rəşadət, igidlik) - VI-IX yüzilliklərdə klassik ərəb poeziyası antologiyalarının adıdır. Bu ad antologiyalarda ərəb döyüşçülərinin

igidliyindən bəhs edən birinci bölmənin sərlövhəsindən götürülmüşdür.

Başqa xalqların ədəbi prosesində olduğu kimi ərəb ədəbiyyatında da antologiya-müntəxabat özünəməxsus bir təkmilləşmə yolu keçmişdir. Həmmad ər-Ravinin “Müəllaqat”, əl-Bərudinin “Muxtarat əl-Bərudi”, əl-Mufaddal əd-Dabinin “Əl-Mufaddaliyyat” kimi əsərləri ərəb ədəbiyyatında yaradılmış müntəxabatın ən gözəl nümunələridir. İki “Həmasə” - Əbu Təmmam və Buhturinin həmasələri daha məşhurdur. Onlar hər ikisi yuxarıda adını çəkdiyimiz filoloqların təcrübə və nailiyyətlərindən istifadə edərək öz “Həmasə” müntəxabatlarını yaratmışlar [91, 247].

Əbu Təmmamın tərtib etdiyi ilk “Həmasə”də təqribən 570 islamaqədərki ərəb şairinin əsəri toplanmışdır. Buhturinin tərtib etdiyi “kiçik” “Həmasə”də isə 600-ə yaxın şairin şeirləri verilmişdir.

Əbu Təmmam Həbib ibn Aus ət Tai (təqribən 796-843) haqqında ərəbşünas alim E.Əzizov qeyd edir ki, o, ərəb poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Ərəb ədəbiyyatında xürrəmilər hərəkatına öz yaradıcılığında daha çox yer verən Əbu Təmmam olmuşdur. Əbu Təmmam xürrəmilər hərəkatına ilk dəfə, xəlifə əl-Məmunun ən bacarıqlı sərkərdələrindən olan Babəkə qarşı göndərilmiş Məhəmməd ibn Humeyd ət-Tusin Bəzz qalası yaxınlığındakı vuruşma zamanı öldürülməsindən sonra, ona həsr etdiyi mərsiyələrində toxunmuşdur. Əbu Təmmam Cahiliyyə dövrü və ilk islam şairlərinin ən yaxşı şeir parçalarını toplamış və özünün məşhur “əl-Həmasə” adlı antologiyasını tərtib etmişdir [14, 24-27].

“İslam ensiklopediyası”ndakı “Əbu Təmmam” adlı məqalənin müəllifi H.Ritter şairin yaradıcılığını araşdırarkən onun qəsidələrində bir sıra tarixi hadisələrə toxunaraq Babəkin edam olunmasından bəhs etmişdir [49, 55].

Əbu Təmmamın divanına daxil olan şeirlərin əksəriyyəti mədhlərdən, az hissəsi isə qəsidə, mərsiyə, qəzəl, fəxriyyə, həcv və zühdiyyətdən ibarətdir. Bəzi şeirlərində xürrəmilərlə döyüşdə fərqlənmiş ərəb sərkərdələrini, Afşin Heydər ibn Kavusu, həmçinin Azərbaycan hakimlərindən Xalid ibn Yəzidi mədh etmiş, Babəklə döyüşdə öldürülmüş Məhəmməd ibn Xalidə isə xüsusi qəsidə yazmışdır [24, 106].

Əbu Təmmam xürrəmilər hərəkatının geniş vüsət aldığı və necə bir qüvvəyə malik olduğunu açıq şəkildə söyləməkdən çəkinməmişdir. Şair Azərbaycan xalqının igid oğlunun uğurlarını tarixə məlum olan ən məşhur hökmdarların əldə etdikləri zəfərlərdən belə üstün tutur. Bütün bunlar saraya yaxın, dövlət işlərindən xəbərdar və imperiyada üsyanın yaratdığı əhval-ruhiyyənin canlı şahidi olmuş bir şəxsin dilindən deyildiyinə görə, böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əbu Təmmamın haqqında danışılan qəsidələri xürrəmilər hərəkatının son dövründə baş vermiş bütün ən mühüm hadisələri əhatə edir. Bu şeirlərdə əks olunmuş hadisələr sonralar ərəb tarixçilərinin üsyana dair yazdıqları məlumatlarda rast gəlirik. Buna misal olaraq ərəb qoşunları ilə xürrəmilər arasında gedən müxtəlif döyüşlərin təsnifatını bu şeirlərdə görmək mümkündür.

Əbu Təmmamın tərtib etdiyi bir neçə ərəb şeir antologiyası (“Həməsə” və s.) əl-Mutənəbbi, əl-Məarri və b. şairlərin yaradıcılığına qüvvətli təsir göstərmişdir. XI yüzildə

Azərbaycanın görkəmli alimi Xətib Təbrizi Əbu Təmmamın ilk tədqiqatçılarından olmuşdur. Azərbaycanlı alim Xətib Təbrizi “Həmasə” janrına bir çox dəyərli şərhələr yazmışdır [25, 17].

IX yüzillik böyük ərəb şairi Əbu Təmmamın divanını Əbu Bəkr Məhəmməd əs-Suli, Əbul-Qasim Həsən Bişr əl-Əmədi, Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd əl-Mərzuqi və başqaları tərtib etmiş, onun topladığı məşhur “Əl-Həmasə” adlı divanın şərhini ilə Əbul – Fəth Osman ibn Cinni, Əbu Hilal – Əskəri, Əbul Həsən ibn İsmayıl və başqaları məşğul olmuşlar [24, 108].

Əbu Ubeydə əl-Valid ibn Yəhya əl-Buhturi (təq. 821–897) - xəlifə əl-Mütəvəkkilin saray şairi olmuşdur. Əl-Buhturi öz yaradıcılığında klassik ənənələrə əsaslanan üslubda yazılan qəsidələrə üstünlük vermişdir. Onun şeir divanı “Sələsil əz-zəhəb” (“Qızıl zəncirlər”) adı ilə məşhurdur. Şeirləri səmimiliyi, sadəliyi, ahəngdarlığı ilə ərəb ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Buhturi “Həmasə” adlı qədim ərəb poeziya antologiyası tərtib etmişdir [24, 110-111].

Qeyd edək ki, əl-Buhturinin yaradıcılığında Əbu Təmmamın xüsusi rolu olmuşdur. Hətta əl-Buhturinin şeirdə ilk qazancının, məhz Əbu Təmmamın sayəsində olduğu bildirilir. Təsədüfi deyil ki, ərəb poeziyasının ən mötəbər simalarından biri olan əl-Buhturi xalqımızın öz azadlığı uğrunda uzun illər apardığı mübarizələrə biganə yanaşmamış, öz qəsidələrində bu üsyanlar haqqında söhbət açmışdır.

Azərbaycanda qalxan möhtəşəm üsyanın qüdrət və əzəməti IX yüzil ərəb poeziyasının digər nümayəndələri tərəfindən də etiraf edilmişdir. Bunlardan əl-Buhturinin (822-

899) beş, əl-Hüseyn ibn əd-Dəhhakın (772-862) iki, Əli ibn əl-Cəhmin (804-363) bir, Mahmud əl-Varraqın kənizi Səkənin iki, Xalid ibn Yəzidin (?-883) bir, İshaq ibn Xələfin bir, Məhəmməd ibn Abdullah ibn Şəib əl - Uxeytalın iki və Məhəmməd ibn Vuheyb əl-Humeyrinin (61.854) bir qəsidəsində xürrəmilər hərəkatından bəhs edildiyi məlumdur. Yuxarıdakılardan başqa, həmin dövrdə yaşamış, lakin həyat və yaradıcılıqları haqqında çox az məlumatın bizə gəlib çatdığı bir sıra ərəb şairlərinin bu mövzu ilə əlaqədar əsərlər yaratdığını da güman etmək olar.

Görkəmli şərqşünas alim f.ü.e.d., professor Gövhər xanım Baxşəliyeva Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “Nəğmələr kitabı”nı xüsusi tədqiq etmiş və onun bəzi fəsillərini ərəb dilindən ana dilimizə çevirmişdir. O, göstərir ki, “Əbu-l-Fərəcin kitabı təkcə ərəb deyil, bütün ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyətinin misilsiz abidəsi olub, ərəb xilafətinə daxil olmuş bir çox xalqların ədəbi və mədəni həyatının tədqiqi üçün qiymətsiz bir mənbədir” [18, 4].

“Nəğmələr kitabı”nda Ərəb xilafətini sarsıdan ən güclü xalq hərəkatlarından biri xürrəmilər hərəkatı olduğu öz əksini tapmışdır. Ərəb şairləri Əbu Təmmam və əl-Buhturi haqqındakı fəsillərdə həmin şairlərin xürrəmilərə qarşı yürüşlərə rəhbərlik edən və hərəkatın yatırılmasında iştirakçı olan ərəb sərkərdələrini mədh edən şeirləri verilir. Təbii ki, bu şeirlərdə xürrəmilər hərəkatının bütün güc və əzəməti, onların qəhrəmanlığı və mərdliyi əks olunmaya bilməzdi. Lakin bütün bu şeirlər bizə artıq Əbu Bəkr əs-Sulinin (?- 946) daha erkən əsərlərindən məlum idi. Çox ehtimal ki, Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani tərəfindən həmin mənbələrdən götürülmüşdür [18, 9].

Xürrəmilər hərəkatı xilafətin görkəmli dövlət xadimlərinin də şeir yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Harun ər-Rəşidin qardaşı İbrahim ibn əl-Mehdi (779-839), Xorasanın valisi Abdullah ibn Tahir (790-840), vəzir Məhəmməd ibn Abd əl-Məlik əz-Zəyyat (?-847), hətta xəlifə əl-Mötəsimin (xəl.d 833-842) üsyana dair şeir yazmasının özü xalqımızın yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizəsinə xilafətdə ciddi münasibət bəsləndiyini parlaq surətdə sübut edir [14, 108].

X yüzillikdə isə vəziyyət dəyişir. Qudamə ibn Cəfər (888-948) “Şeirin tənqidi” və “Nəsrin tənqidi” əsərlərində ədəbi tənqidin bəzi məsələlərini izah etməyə çalışır.

Həmin dövrdə Əbu Bəkr əs-Sulinin (?- 946) və ibn Cinninin (932-1002) Əbu Təmmam və əl-Mütənəbbinin “divan”larına yazdıqları şərhələrlə ərəb ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq sözün həqiqi mənasında, şərh sənətinin əsası qoyulur. Daha sonra Əbu Hilal əl-Əskəri (?-1005), Əbu-l-Həsən ibn İsmayıl (?-1066), Abdullah ibn Əhməd Samani (?- 1082), əl-Mərzuqi (?-1030) və başqa dilçi alimlər tərəfindən bu, daha da inkişaf etdirilir [154, 51].

Həmin dövrdə yaranan janrlara nəzər yetirdikcə müəyyən edirik ki, “həcv” uzun müddət müəyyən mənada ərəb ədəbiyyatında şəxsi xarakter daşımış və ayrı-ayrı adamlara qarşı çevrilərək onların özlərinin, qohumlarının, mənsub olduqları qəbilənin eybini açmaq, ayrı-ayrı şəxsləri təhqir etmək məqsədilə işlədilmişdi.

“Nəsib” janrı ərəblərdə geniş yayılmış şeir növlərindən biridir. Bu janrla qadın gözəlliyi mədh edilir və aşıqın öz məşuqəsinə olan sevgisi tərənnüm olunurdu [114, 23].

“Qəzəl” ərəblərdə klassik dövrdə bizim indi başa düşdüyümüz mənani daşımır. Bu janr o dövrdə şairin xoşladığı hər hansı bir qızın gözəlliyini açıq şəkildə vəsf edirdi. Haqqında qəzəl yazılan qız xalq arasında məşhur olduğundan, sonralar bu, xoşagəlməz nəticələr verirdi. Buna görə də islamiyyətin ilk dövrlərində qəzəl yazmaq qəti qadağan olunmuşdu və qəzəl deyən şairləri ağır cəzalar gözləyirdi [24, 65].

Əl-Məsudi (?- 956) formaca yeni tarixi-coğrafi əsərlər yaratmışdı. “Hezar əfsan”- “Min nağıl” adlı fars məcmuəsinin ərəb dilinə tərcüməsi işıq üzü görür. Sonralar həmin hekayələr məşhur “Min bir gecə” nağıllarının prototipini təşkil etmişdir. Qədim səc (qafiyəli nəsr) dünyəvi ədəbiyyatda geniş yayılırdı. Əbu Bəkr əl-Xavarizmi (?-993) səc formasında özünün hazırcavab “Məktublar”ını (“Rəsail”) yazdı, onun özündən kiçik müasiri Bədi əz-Zaman isə yüksək nailiyyətləri hesab olunan ərəb nəsrinin orijinal bir janr-məqamə janrını yaratdı [158, 30].

“Məqamə” janrı X yüzillik ərəb nəsrinin ən dəyərli nailiyyətidir. Bu janr, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatının çox mühüm uğurlarından sayılmağa layiqdir. Belə ki, məhz bu janrla ərəb ədəbiyyatında yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan hekayəçilik, daha doğrusu, təhkiyə inkişaf edir. Bu mənada, məqamələr əsl bədii nəsr nümunəsi idi. Uzun inkişaf yolu keçən ərəb nəsr, məhz X əsrdə gözlənilməz sonluqla bitən hekayə – novellalarla görünməmiş bir zirvə fəth etdi .

“Məqamə” sözünün mənası “yer”, “məqam”, “yığıncaq” deməkdir. Sonra bu sözün məna tutumu zənginləşmiş, məqamələr həm də bir məclisdə söylənilən çıxışı, nitqi bildirmişdir. X yüzillikdə isə “məqamə” ədəbiyyatşünaslıq

termini kimi xüsusi bir ədəbi növ anlamına gəlir. Forma cəhətdən kiçik hekayə olan bu janrın əsas xüsusiyyəti nəsrin hədsiz bədiilik qazanması, “səc” üslubunda olub, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bolluğu ilə səciyyələnən bir yüksək sənət nümunəsinə çevrilməsi idi. Məzmununa gəlinə, bu janr aşağı təbəqələrin, binəsiblərin həyatını əks etdirmək baxımından maraq doğurur. Məqamələr, adətən, toplu halında olur. Bütün məqamələrin eyni ravi tərəfindən söylənilməsi və baş qəhrəmanın eyni olması onları bir-birinə yaxınlaşdırıb, toplusunun özünə irihəcmli nəsr əsəri xarakteri verir. Ona görə də, A.Mets məqamələri roman janrının yaranması yolunda irəliyə doğru atılan bir addım hesab edir [99, 176].

Məqamə janrının ictimai-siyasi şəraitin, zamanın tələbindən yarandığını söyləsək, səhv etmərik. X yüzildə xilafətin parçalanması, ardı-arası kəsilməyən müharibələr, dini-siyasi münaqişələr xalq kütlələrinin həyatının həddindən artıq pisləşməsi ilə nəticələnir. Təbii ki, belə bir şəraitdə cəmiyyətdən təcrid olunan təbəqələrin – avara, oğru, dilənçi və səfillərin sayı da artır. Bəzən isə yüksək intellekti ilə fərqlənən adamlar, söz, sənət əhli də cəmiyyətdə özlərinə layiq ola bilən yeri tuta bilmədiklərindən bu təbəqələrə qoşulur, cəmiyyətin ziyanına fəaliyyət göstərirlər. Məqamə janrı, məhz belə bir ictimai bəlanı, həyatda layiq olduğu yeri tuta bilməyən ziyalının faciəsini əks etdirir [24, 141]. Nəzəri ədəbiyyatda göstərilir ki, məqamə – orta əsrlərin ərəb, fars, tacik və yəhudi bədii nəsrində lətifəvari epik əsərdir. Qafiyəli nəsrə (nəsr-i müqəffa) yazılan bu əsərlər müstəqil bir hekayə kimi də çap olunub oxuna bilər. Amma eyni bir qəhrəmanın həyatından ayrı-ayrı səhnələri əks etdirən məqamələr birləşərək vahid əsər

halı alır. İlk görkəmli yaradıcıları ərəb xilafəti dövründə yaşamış Bədi əz-Zaman və Həriridir [73, 25].

Bu janrın banisi Əhməd ibn Hüseyn Bədi əz-Zaman əl-Həmədanidir. O, 969-cu ildə ərəb, fars və türk mədəniyyətlərinin qovşağı sayılan Həmədanda doğulmuş, ilk təhsilini burada almışdır. Məktublarından birində əslən ərəb olduğunu və Təğlib qəbiləsinə bağlılığını bildirmişdir. Hələ gənc yaşlarından ağılı, zəkası, ədəbi ilə fərqlənən ədib Həmədani türk edib, səyahətlərə başlamışdır. Bədi əz-Zaman (969, Həmədan – 1007, Herat) Əbülfəzl Əhməd ibn əl-Hüseyn əl-Həmədaninin təxəllüsüdür. Ərəb yazıçısı və alim kimi müxtəlif elm sahələrinə dair risalələrin müəllifidir. Lakin ona şöhrət qazandıran məqamələri - lətifəvari kiçik hekayələri olmuşdur. Təzkirələrdə 400 məqamə yazdığı qeyd edilsə də, hələlik elm aləminə yalnız 51-i məlumdur. Məqamələrin baş qəhrəmanı Əbü-l-Fəth əl-İsgəndəridir. Müəllif onun vasitəsilə müxtəlif ölkələrdə gördüyü ictimai qüsurları ifşa edir. Yazıçı məqamələrində Azərbaycana da geniş yer vermiş, onun gözəl təbiətini vəsf etmişdir. Məqamələrin XX yüzilliyədək ərəb yazıçılarının yaradıcılığına təsirini izləmək mümkündür [161, 284].

IX yüzil ərəbdilli ədəbiyyatda belə bir cəhəti də görmək çətin deyil ki, şübu şairlər “yeni” cərəyanın başqa nümayəndələri ilə birlikdə poeziyanı yeni məzmunla zənginləşdirməklə onun formasını əsaslı şəkildə dəyişdilər. Filoloqlar arasında bu mühüm hadisəni duyub əsərlərində bəşər nəslinin birliyi, ideyası, bədii təfəkkürü, habelə estetik idrak sahəsində müxtəlif xalqların nailiyyətini bir-birinə çatdırmaq kimi məsələlər haqqında bəhs açan alimlər var idi.

Onların sırasında əqli mühakiməni əsas tutan mütəzilə cərəyanının nümayəndəsi Əbu Osman Əmr bin Bəhr əl-Cahizin (775-868) adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Cahiz – Əbu Osman Əmr bin Bəhr əl-Cahiz (767, başqa məlumatlara görə 775–868) – ərəb yazıçısı, ensiklopedik alimdir; mötəziliyin görkəmli nümayəndəsidir. Bir müddət Abbasilər sarayında xidmət etmişdir. Cahiz 100-dən çox (bəzi məlumatlara görə hətta 300-dək) ədəbi-bədii əsərin, elmin müxtəlif sahələrinə dair risalə və toplunun müəllifidir. Əsərlərində ərəb tayfaları, islam dinini qəbul etmiş xalqlar, Xilafət dövründə ictimai münasibətlər və s. haqqında məlumatlar əksini tapmışdır [48, 88].

Cahiz həmçinin görkəmli filoloq olmuşdur. Əsərlərində Azərbaycandan Bağdad bazarına gətirilən mallar, xürrəmilərin ərəb qoşunları ilə son döyüşləri və s. haqqında da məlumat verilmişdir. Əl-Cahizin əsərlərində qədim fars ədəbiyyatının, hind və yunan fəlsəfəsinin, xristian və yəhudi təlimlərinin təsiri duyulmaqdadır. O, türklərin döyüş məharəti haqqında xüsusi traktatında geniş bəhs etmişdir. Əl-Cahizin çoxcildli “Göstəriş və izahat” (“Əl-bəyan və-t-təbyin”) əsərində ədəbi tənqidin faydalı və öz dövrü üçün tamamilə yeni olan aşağıdakı cəhətlərini müşahidə edirik: müfəssəl fikrin ümumiləşdirilməsi, geniş sinkretik nəzəriyyələr, müxtəlif mənbələrin tutuşdurulması, ilk mənbələrin mötəbərliyi haqqında məsələnin həlli, müəllif dilinin təhlili. O, şair və ədiblər qarşısında bu tələbləri qoyurdu: fikrin ifadəsində lakoniklik, işdə inadkarlıq, özünə qarşı tələbkarlıq, sadə üslub, fikrin məzmunu ilə onun ifadə forması arasında uyğunluq (19, 76-77).

Qeyd edək ki, əl-Cahizin “Əl-bəyan və-t-təbyin” (“Göstəriş və izahat”) əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üçün əhəmiyyətliyədir. Müəllif bu əsərdə Mədinədə doğulan, lakin VIII yüzillikdə Azərbaycanda yaşayan ərəbdilli şair Əbul Abbas Əmmanın adını üç yerdə çəkmiş və şeirlərindən nümunələr vermişdir.

Görkəmli ədib və tərcüməçi ibn əl-Muqaffa və əl-Cahizin əsərlərində irəli sürülmüş məsələnin - Şərqi xalqlarının mədəniyyətinin qarşılıqlı təsir məsələsinin nəzəri həllinin inkişafını izləmiş olsaq, aşağıdakı filoloqların ədəbi yaradıcılığını birləşdirən vahid bir xəttin mövcudluğunu görürük: İbn Quteybə əd-Dinəvari (828-885), Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani (897-967) – Əbu Mənsur əs-Səalibi (961-1038). Hər üç müəllifin göstərilən sahədə fəaliyyəti üçün xas olan ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onlar ərəblərin poeziyası ilə yanaşı, fars, türk mənşəli xalqların və başqalarının ərəb dilində yaratmış olduqları şeir nümunələrini toplamağa xüsusi fikir vermiş, bu materiallar üzərində müşahidələr apararaq müasir ədəbiyyatşünaslıq elmində maraqlı doğuran dəyərli fikirlər irəli sürmüşlər.

İctimai varlığın bu və ya başqa dərəcədə ümumi, səciyyəvi hadisələrini tipikləşdirən qəhrəman haqqında məqamələrdən fərqli olaraq İbn əl-Muqaffa və əl-Cahizin məqamələrində həlledici yeri insanın şəxsi və fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirən həyat səhnələri tuturdu.

Qudamə – Əbu-l-Fərəc Qudamə ibn Cəfər Bəsrədə anadan olmuşdur və 922-948-ci illər arası vəfat etmiş filoloq, tarixçi, coğrafiyaşünasdır. Xristian ailəsində doğulmuş, sonralar xəlifə Müqtəfinin (902-908) təkidi ilə islam dinini

qəbul etmişdir. Maliyyə idarəsinin rəisi, ömrünün sonuna yaxın isə poçt rəisi olmuşdur. “Nəqd əş-şer” (“Şeirin tənqidi”), “Nəqd ən-nəsr” (“Nəsrin tənqidi”) əsərlərində Aristotelin poeziyaya dair müddəalarından istifadə etmişdir. Əsərlərində məntiqi təfəkkür mühüm yer tutur. Qudamə poeziyanın 4 əsas ünsürün (söz, vəzn, qafiyə və ideya) vəhdətindən ibarət olduğunu göstərmişdir. Xətib Təbrizi Qudamənin nəzəri prinsiplərini yenidən işləmiş və ərəb ədəbiyyatı ilə əlaqələndirmişdir. Əsasən məmurlar üçün təlimat kitabı olan və divan sənədləri əsasında tərtib edilmiş “Kitab əl-xərac və sanat əl-kitabə” (“Xərac və katiblik sənəti haqqında kitab”) əsərinin yalnız 2-ci cildi (4 hissə) dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Əsərdə poçt xidmətinin təşkili, Xilafət tərkibində olan ölkələrdən, o cümlədən Azərbaycandan alınan vergilərin miqdarı, Azərbaycanın iqtisadi coğrafiyası, mühüm şəhərləri, dağları, çayları haqqında da məlumat vardır [92, 160-162].

Bu dövrün digər görkəmli nasiri və filoloqu, əcdadları Mərvdən olan İbn Quteybə (828-889) idi. Şərqsünas İmamverdi Həmidovun İbn Quteybə Dinəvari. Həyatı, Şuubiyyə, “ədəb” və “ədəbi tənqid” adlı monoqrafiyası diqqətəlayiqdir. Monoqrafiya ərəbdilli ədəbiyyatın tanınmış nümayəndəsi, filoloq Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Muslim ibn Quteybə Dinəvarinin (828-889) həyatının, şuubiyyə, “ədəb” və “ədəbi tənqid”ə dair əsərlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Sırf tədqiqatımızla bağlı olan: “Ədəb”in təkamülü və İbn Quteybənin yaradıcılığında “ədəb” bölümündə müəllif İbn Quteybədən aşağıdakı sitatı epiqraf olaraq verir: “Alim olmaq istəyən kəs (müəyyən sahədə) bir müvafiq predmeti

öyrənməlidir, ədib olmaq istəyən şəxs isə elmin (müxtəlif sahələri üzrə) öz biliklərini genişləndirməlidir” [72, 105].

Ədib kimi şöhrət qazanmış İbn Quteybənin “Ədəb əl-katib” əsəri bu sahənin bir yönünə toxunursa, irihəcmli “Uyun əl-əxbər” (“Xəbərlər qaynağı”) “ədəb”in daha geniş məzmununu əhatə edir və poeziya onun aparıcı istiqamətini təşkil edir.

Bir filoloq kimi İbn Quteybənin görüşləri onun məşhur “Əş-şir və-ş-şüara” (“Şeir və şairlər”) əsərində ifadə edilmişdir. İlk dəfə olaraq İbn Quteybə bu əsərdə azərbaycanlı məvəli şairlər İsmayıl ibn Yəsar və Musa Şəhəvat haqqında bilgi vermişdir. Çağın ədəbi düşüncələrini ifadə edən alim “qədim” və “yeni” şairlərin yaradıcılığını, ümumiyyətlə poeziya sənətinin özəlliklərini ədalətli və obyektiv tənqidçi baxımından dəyərləndirmişdir. Ədib irəli sürdüyü mülahizələri çoxsaylı poetik nümunələrlə möhkəmləndirmişdir. “Şeir və şairlər” əsəri meydana gəldiyi çağdan ərəbdilli ədəbiyyatda ədəbi tənqiddə təsir edərək onun inkişafını xeyli irəli aparmışdır [149].

Hər hansı bir şairin həyatı ilə bağlı olan mühüm hadisələrin müəyyənləşdirilməsində isə İbn Quteybə, hər şeydən əvvəl, müəllifin öz şeirlərinə əsaslanır. Məvəli şairlər haqqında məlumat verərkən onların mənşəyini müəyyənləşdirən məlumatlara xüsusi fikir verilir. Bu baxımdan azərbaycanlı məvəli şairlər Musa Şəhəvat, İsmayıl ibn Yəsar və Əbul-1-Abbas haqqında bilgiler çox qiymətlidir: “Onun əsl adı Musa idi, lakin “Şəhəvat” ləqəbini daşıyırdı... Onun əsl Azərbaycanlıdır. Cuveyriyyəyə əsaslanan Əbu-1-Yəqzan deyib: “Mədinədə məvəlilər arasından çıxmış bütün şairlərin

əslı Azərbaycanlıdır”. Daha sonra o, İsmayıl ibn Yəsar, onun qardaşı, Musa Şəhəvat və Əbul-1-Abbasın adlarını sadalamışdır” [63, 30].

Dövrünün bilikli şəxsiyyətlərindən olan ibn Quteybə poetik yaradıcılıq haqqında müəyyən fikir söyləmək üçün orta əsr biliklərinə yiyələnməyi zəruri hesab etdiyi kimi, poetik əsərlərin müəllifləri qarşısında da bu mənada tələblər qoyurdu. İbn Quteybə tənqidçiləri nəzərdə tutaraq yazırdı: “Ədib olmaq istəyən bütün elmlər üzrə biliyini genişləndirməlidir” [88, 105].

Müəllif poetik yaradıcılığın təhlilində şairin istedadına xüsusi yer ayırır, lakin poetik istedadın biliklər məcmusu və dünyagörüş dairəsinin genişliyi ilə vəhdət təşkil etməsi zərurətini də unutmur.

Ədəbiyyatda fəlsəfi məzmun qüvvətlənmiş, janr, forma və növ müxtəlifliyinə görə o zənginləşib, təkmilləşmişdi. Qəsidə, qəzəl, rübai, tərkibbənd və tərcibənd, fərd, qitə dövrün lirikasında işlək formalardır.

Sənətin mərkəzində insan, onun xarici aləmlə təması, mühit və insan, insan və cəmiyyət problemi durur. Fəlsəfi humanizm tutumlu, əhatəlidir. İnsanın “mən”i, əməli və zehni fəaliyyəti şeiri daha çox maraqlandırır. Təbiət həyatı gözəlliklərin cismani nümunəsi kimi şeirdə tərənnüm olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, X yüzillik ərəb ədəbiyyatının əsas istiqamətlərinə nəzər salaraq ərəb ədəbiyyatında poeziya ilə yanaşı, nəsrin təşəkkülündə və inkişafında janrların, həmçinin görkəmli ədiblərin əvəzsiz xidmətlərinin şahidi oluruq.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz janrlardan başqa, tədqiqatımızla bağlı olan, çoxəsrlik təşəkkül və təkamül mərhələsi keçmiş “ədəb” janrı ərəb ədəbiyyatında bir janr kimi geniş yayılmış, bəzi elmlər müstəqilləşənə qədər filoloji dayaqlara söykənmiş və onların ilk rüşeymi ədəbi əsərlərdə yaranmışdır. Orta yüzillikdə yaranan ərəb ədəbi-nəzəri qaynaqlarının tədqiqata cəlb edilməsi, araşdırılması “ədəb” janrının dərinədən öyrənilməsinə şərait yaratdı.

II FƏSİL

“ƏDƏB” JANRI VƏ ƏT-TƏNUXİNİN YARADICILIĞI

“Ədəb” janrının meydana çıxdığı ədəbi-mədəni mühiti və ideya estetik qaynaqları

“Ədəb” ərəb ədəbiyyatının inkişafı və təkamülü nəticəsində, nəsrin sinkretik janrı olaraq meydana çıxmışdır. “Ədəb” janrının əsas ideya-estetik qaynaqları, fikrimizcə, aşağıdakılardır:

1. Qurani-Kərim; 2. İslam peyğəmbəri Məhəmmədin (s.a.s) hədisləri; 3. İmam Əlinin (ə) “Nəhcül-Bəlağə” hekayələri; 4. “1001 gecə” nağılları; 5. “Saflıq qardaşları”na məxsus traktatlar.

1. İslamiyyətdən əvvəl Ərəbistan yarımadası qaranlıq bir cəhalət dövrü yaşamış, dünyanın heç bir yerində mənəvi dinlik və sakitlik olmamışdır. Ərəblər haqq dinini unudub, müxtəlif adlarla andıqları bütlərə itaət etməyə başlamışdılar. Qaranlıq bir cəhalətin hökm sürdüyü Ərəbistan yarımadasında haqq hər zaman gücə məhkum idi, insan haqlarına riayət olunmurdu, kölələr və əsirlər acınacaqlı bir vəziyyətdə idi. Ən çox qadınların haqları pozularaq dünyaya gətirdikləri qız uşaqlarını diri-diri basdıraraq onlara amansız zülm edirdilər. Digər ölkələrdə yaşayan insanların vəziyyəti heç də Ərəbistanda yaşayanlardan fərqli deyildi. Demək olar ki, bütün dünya ölkələrində ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşmişdi. İnsanlara şəfqət və mərhəmət gətirən xristianlıq da, keçmişdə

mənsublarının çəkdiyi əzabların intiqamını almaq eşqində idi. Başda duranların ən böyük amalları müharibə idi. Şəhərlər dağıdılır, ölkələr xarabaya çevrilir, xəstəlik və səfalət artaraq dünyanı məhv edirdi. Fitnə və fəsad qasırgaları hər tərəfi tarmar edirdi. Dünyadan əlini çəkərək monastırlarda yuva salmış keşişlərin və bəzi köhnəfikirli alimlərin gördükləri işlərdə zəif ümid şöləsi parlarsa belə, çox az sayda olduqları üçün onlar da məhvə məhkum idilər. Əmniyyət və rahatlıq, asayiş və ədalət, bəşərin ən çox möhtac olduğu bu şeylər yer üzündən silinmiş, cəhalət dünyanı bürümüşdü.

Qaranlıq və qarışıq olan insanlıq islahatçı bir Peyğəmbərin zühuruna möhtac idi. Bütün ümidlər Yəhudi və xristian dinlərinin gəlişini xəbər verən axırıncı Peyğəmbərə qalmışdı. Bütün dünya zülmət içində, bu xilaskarın zühurunu gözləyirdi. Beyti Müqəddəsin yerləşdiyi Məkkədə dünyaya gələn Məhəmməd İbn Abdullah, gözlənən o xilaskar idi [8, 7-8].

Akademik Z.M.Bünyadov və akad. V.Məmmədəliyevin Azərbaycan dilinə tərcümə etdikləri Qurani-Kərim nəşrinin “Ön söz”ündə qeyd olunur ki, Qurani-Kərim bir milyard yarım insanın etiqad etdiyi islam dininin müqəddəs kitabı, ərəb ədəbi dilinin ən möhtəşəm abidəsi və səmavi kitabların ən sonuncusudur. İlahi gözəlliyə malik olan bu əsər ulu Tanrının öz möcüzəsi kimi yüz milyonlarla insanın qəlbinə hakim kəsilmiş, onların canına, qanına hopmuş, beyninə nüfuz etmişdir. Quranın ilahi gözəlliyini təsdiq etməyə təkcə bu kifayətdir ki, ərəb dilini bilməyənlər belə onu dinləməkdən doymur, ən müqəddəs kəlam kimi canı-dildən ona qulaq asırlar. Hər gün yeyilən çörək insanın ürəyini vurmadığı kimi, gündə bir neçə dəfə eşidilən Qurani-Kərim də insanı yormur, əksinə ona

mənəvi möhkəmlik, səbat və təsəlli bəxş edir, qarşısında əbədiyyətə doğru yeni, əsrarəngiz bir aləm açır [23].

Qurani-Kərimin şeir və tam şəkildə səc olmadığı elmi metodlarla qəti surətdə təsbit edilmişdir. Bununla yanaşı, ahəngdarlıq və harmoniya Qurani-Kərimin hər ayəsində, hətta hər bir kəlməsində təzahür edir. Məcəzlərə, təşbehlərə və istiarələrə gəldikdə bunlara bu kitabın müxtəlif ayələrində rast gəlmək mümkündür. Aparılan tədqiqatlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Quranda bəzi qafiyə sistemi və səcə aid ölçülərin olmasına baxmayaraq, nə şeir, nə də səcədir. Qurani-Kərim bütün kəlmə və ayələrində, xüsusilə ayələrin sonlarında ülvü bir ahəng və harmoniyaya malik olmaqla, bir şeir və səcə qədər dinləyicinin ruhunu səmələrə aparmaqla yanaşı, yenə də özünəməxsus üsluba malik qeyri-adi bir kitabdır. Bu məsələdə görkəmli misir alimi Taha Hüseyinin fikrini qəbul etmək daha doğru olardı:

ان القرآن ان ليس شعرا و ليس نثرا انما هو قران

“Quran nə şeirdir, nə də nəsr. O, sadəcə Qurandır!”

Dünyəvi və ya ruhi, fərdi və ya ictimai olmasından asılı olmayaraq, Quranın insan həyatının bütün sahələrinə nüfuz etdiyini görmək olar [30, 7-8].

Qurani-Kərim 23 ilə yaxın bir zaman ərzində Həzrəti Peyğəmbərə göndərilmiş, “Vəhy Katibləri” tərəfindən ayət-ayət qələmə alınmışdır. 114 Surə və 6236 ayədən ibarətdir. İlk surəsi “əl-Fatihə”, son surəsi də “ən-Nas” adlanır. Ən uzun surəsi “əl-Bəqərə” surəsidir ki, 286 ayətdən ibarətdir. Ən qısa surəsi də “əl-Kovsər” surəsidir: cəmi 3 ayədir [45, 56-57].

Qurani-Kərimi bir səməvi kitab deyil, Məhəmmədin (s.a.s) sözü, yəni qul sözü kimi qiymətləndirənlər də olmuşdur.

Allah-Təala Onun qul sözü olmadığını bildirmiş və “Qul sözüdür” deyənlər üçün Rəbbimiz meydan oxumuşdur: “Əgər qulumuz Məhəmmədin (s.a.s) üzərinə parça-parça (surə-surə, ayət-ayət) endirdiyimiz Quranın Allah tərəfindən gəldiyinə şübhə edirsinizsə, haydı ona bənzər siz də meydana bir surə gətirin. Allahdan başqa şahidlərinizi də yardıma çağırın, iddianızı doğruldun, görək necə doğrulda bilirsiniz. Fəqət bunu edə bilməzsiniz. Heç bir zaman da bacarmazsınız. Od vuran insanlar və daşlar olan o atəşdən qorxub çəkinin. O atəş kafirlər üçün hazırlanmışdır” [23, 23-24].

“Ey Rəsulum! De ki: – And olsun, əgər insanlar və cinlər bu Quranın bənzərini gətirmək üzrə toplansalar, bir-birlərinə kömək etsələr, yenə onun bənzərini gətirə bilməzlər”.

Digər bir ayətdə oxuyuruq: “ Bu o kitabdır ki, varlığında heç bir şübhə yoxdur və daha əvvəlki kitablarda Allahın onu göndərəcəyini vəd buyurduğu kamil kitabdır. Axirətdə zərər verəcək şeylərdən qorunanlar (təqva sahibləri) üçün dəlidir, yol göstərəndir” [23, 88; 2].

Quranın Peyğəmbərə ilk gələn ayətləri: birinci kəlməsi “İqra”- “Oxu” olan “əl-Ələq” surəsinin ilk beş ayəsidir. Ən son gələn ayəsi “Vida Həcci” əsnasında gələn “əl-Maidə” surəsinin, “... Bu gün kafirlər dininizdən ümidlərini kəsdilər. Artıq onlardan qorxmayın. Məndən qorxun. Bu gün sizin dininizi kəmalə çatdırdım, üzərinizdəki nemətimi tamamladım və sizə din olaraq müsəlmanlığı verdim, ondan xoşnud oldum” hökmü də içərisində yerləşən üçüncü ayədir [23, 88; 637].

Mənbələrin birində oxuyuruq: Qurani-Kərim Allah kəlamıdır. Rəhmanın, Rəhimin, ucalardan ucanın sevimli

bəndəsi Muhəmmədə göndərdiyi vəhylərin toplusudur [45, 197].

Həmd olsun Allaha, aləmlərin Rəbbinə, zamansız-məkansız xaliqin lütfü həqiqətən böyükmüş. Tükənməz enerji daşıyıcısı olan ilahi deyimlər ərəb dilinin uğuruna düşmüşsə də, qısa bir zaman içində geniş ərazilərdə yayılmış, xalqları ibtidai - sadələvh inanışlarından yayındırmış, bütün insanlığı tək Allaha, Onun yer üzünün nizamını düzəldən sözlərinə iman gətirməyə səsləmiş və bəşəri dəyərlər uğrunda mücadiləyə, insanlaşma hərəkətinə ən sanballı, misilsiz zəfər qazandırmışdır [40, 97].

Qurani-Kərim ilahidən gələn kəlam olduğundan hər şeydən öncə, dil möcüzəsi kimi nəzərə çarpır. Ayır-ayrı qissələr, hekayətlər bir yana, bələğət və ecaz baxımından sözlərin düzümlü, eyni sözlün, ifadənin yerinə görə muxtəlif mənalar daşması, səslərin alliterasiyasının aşıladığı ovqatlar, oxunuş əhəngindən doğan ehyamlar, mənaca bir-birinin oxşarı olan ayələrin başqa-başqa surələrdə təkrarlanması ilə bağlı psixoloji təsirlər, təlqinləri gücləndirən qafiyələr, dinləyənlərə düşünüb-daşınmaq imkanı yaratmaqdan ötrü yeri gəldikcə qulağı rahat buraxan qafiyəsiz məqamlar - bütün bunlar 1400 ildir, dəyişməz qalan Kitabın ilk baxışda, ilk oxunuşda, ilk dinləyişdə, ilk qavrayışda müşahidəyə gələn məziyyətlərindəndir.

M.Quliyeva “Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabında qeyd edir ki, Qurani-Kərim üslubu ədib və şairlər üçün bələğət və mənə qaynağı, dilçilər üçün zəngin söz xəzinəsidir. Əhatə etdiyi geniş ictimai və hüquqi əsaslar, əxlaqi keyfiyyətlər və mənəvi dəyərlər də çox yüksəkdir. Şərq və

Qərbin ən nəhəng dahiləri ondan nur alır, aqıl adamlar ondan faydalanır, sözlərini şərh edir, mənasını açmağa çalışırlar. Quranadək dünyada heç bir kitab ətrafında bu qədər məşğul olmamışlar. Qurana olan maraq və ehtiram heç bir kitaba nəsis olmamışdır [22, 31].

Mənəviyyat məsələlərinə dair örnəklər ilahi təlqinlərin özüündə dayanır. “Doğru yolun bütün məsafələrini qət etməyə borclu, axirət yolçusu insana bəzən onu düşündürüb daşındırmaq, beynini, necə deyərlər, məşq elətdirmək üçün ümumilikdə, bəzən də konkret şəkildə nələri yerinə yetirməli olduğu bildirilir. Müqəddəs imanın mənəviyyat sınaqlarından uğurlu, yaxud uğursuz keçidini isə Allah-təala yaratdığı öz ixtiyarına buraxır, onu öz ağılı ilə davranmağa, iş görməyə çağırır. İnsana etibar islamda olduğu qədər özgə heç bir dində yoxdur. Ayələrdə təkrarlanan “bir ağılı işlətsəniz”, “bəlkə düşünüb-daşınasınız”, “düşünməzmişiniz”, “yenədəmi düşünmək bilməyirsiniz” ifadələri düşüncə donuqluğundan azadfikirliliyə, ictimada, aktiv və müxalif təfəkkürə səsləyir.

Doğru yol göstəriciləri Quran mətnində xeyli saydadır ki, yaşayışımızın, mubarizəmizin hər hansı sahəsinə - istər idarəçilik, qanunvericilik, istər savaşı-barış, diplomatiya məsələlərinə dair – ibtidai örnəklər ayələrdə “külçə” halında mövcuddur. Bunun bir sirri də öncəki dinləri təsdiq edən islamın reallığa bağlılığı ilə şərtlənən üstünlüyündədir. Reallıq ehkamçılığın düşmənidir. Reallıq ilahi vəhylərin hər əsrdə üzə çıxan yeni təfsirləridir və ən böyük reallıq isə Allahın varlığıdır.

Quran mətninin özünə gəlincə, buradakı reallıq ovqatını gücləndirən amil ondan ibarətdir ki, Allahın dərkinə aparan

yollar, məhz bütün kainatın, gerçək varlıqların, olmuşların, olanların nəliyini və kimliyini çözən mətləblərlə bağlı qavrayışlardan keçir. Quran məcburi və bəsit imanın əleyhinədir, imana gələnlərə tövsiyəsi budur ki, yollarda, çaylarda, dənizlərdə, dağlarda, səmada, ulduzlarda, Günəşdə, Ayda, gecədə, gündüzdə və insanın özündə o böyük yaradanın əlamətlərini araşdırıb tapsınlar və bunları araya-araya, ana-ana Allahın dərghahına doğru getməyə can atsınlar. Qurana görə təbiət hadisələri də, daşlar da, yer də, göy də, quşlar da hər şeyi öz elmi ilə tutmuş xalığın varlığından xəbər verir. Çünki təbiətin özü də O-na ibadətdədir: “Məgər görməzmi oldun, göylərdə və yerdə olan kimsələr, göydə qanad gərən quşlar necə öyürlər Allahı. Hər biri də Allahı necə anacağını, necə öyəcəyini yaxşı bilir. Onların nə etdiklərini bilir Allah” [20, 41].

Qurani-Kərim bütün insanlığı deyib göndərildiyindən savadından asılı olmayaraq hamıya Kitabdan pay düşür. Sürələrdə sadə ilə mürəkkəb, xüsusi ilə ümumi, tarixi ilə əbədi olan hər şey imana çağırış üçün səfərbər edilmişdir [45, 60].

“Ən-Nəhl” surəsində (89-cu ayə) deyilir:

وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا
عَلَىٰ هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيِينًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ
لِلْمُسْلِمِينَ.

[135, 100].

“Biz Kitabı sənə hər şey üçün bir izah, müsəlmanlara da doğru yolu göstərən rəhbər, mərhəmət və müjdə olaraq nazil etdik” [23, 244-245].

Quran bütün peyğəmbərlərin mənsub olduqları bir dini kamilləşdirdiyi üçün o eyni zamanda, özündən əvvəlki Tövrati,

Zəburu, İncili, və s. adları bizə məlum olmayan kitabları da təsdiq edir. Elə təkcə bu faktın özü kifayət edir ki, bu kitab dönə-dönə oxunub sevilsin. “Qurani Kərim”in özündən əvvəlki kitabları təsdiq etməsi barədə Uca Allah “Ali-İmran” surəsində (1-3ayə) belə buyurur:

ألم الله لا إله إلا هو الحي القيوم. نزل عليك الكتاب بالحق مصدقا
لما بين يديه و أنزل التوراة والانجيل.

[135, 38].

“Əlif. Ləm. Mim. Allah, Ondan başqa ilahi yoxdur, əbədi yaşayandır, bütün yaradılanların Qəyyumudur. O sənə Kitabı gerçək olaraq ondan əvvəlkiləri təsdiqləməyi üçün nazil etdi. Tövrəti və İncili də O nazil etdi” [23, 43].

Bir sözlə, müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərim təkcə ərəb mədəniyyətində deyil, bütün dünyada bənzərsiz və bəlağətli söz abidəsi kimi tanınmış və ərəb ədəbiyyatında ədəb və əxlaqı tərənnüm edən “ədəb” janrının ən ecazkar üstünlük qaynağı olmuşdur.

2. Həzrəti Məhəmmədin (s.a.s) həyatı, başqa peyğəmbərlərin həyatından fərqlənən və müstəsna əhəmiyyət daşıyan bir yaşam olmuşdur. Bu həyat oxunduqca, onunla yaxından tanış olduqca, insanın gözündə böyüyür, yüksəldikcə yüksəlir. Bu, məhəbbət, şəfqət, fəzilət və səmimiyyətlə yaşanmış bir həyatdır.

Bu həyatı yaşayan insan bəşəriyyətə Allahın ən mükəmməl dini olan islamıyyəti təbliğ etmiş, Allah qullarına nemət və ehsanını onunla tamamlamışdır. O, insanları tək olan Allahın ətrafında birliyə dəvət etmiş, bir-birini sevən, məhəbbət və şəfqətlərini bir-birindən əsirgəməyən fəzilət sahibi bir ümmət - bir islam cəmiyyəti yaratmışdır. Onun

böyüklüyü insanları gözəl üsullarla, doğru yollar vasitəsilə yaxşılığa dəvət etməsi idi. Xırda hisslər, maddi məsələlər üçün vuruşan insanların nicat yolu Onun göstərdiyi yoldur. Onun izi ilə gedənlərin nəsibi nurdur. Bəşər axtardığı əmin-amanlığı, feyz və fevzi Onda tapır. O, bəşərin son mürşidi və xilaskarıdır. Onun həyatında səhv axtarmaq, Günəşdə ləkə axtarmağa bənzəyir. Onun həyatı Qurani-Kərimdən əks olunur. Onun əxlaqı Quran əxlaqıdır. Bu cəhət Onun sədaqətli həyat yoldaşı, fəzilətli Ümmül-Möminin Həzrəti Ayişənin də şəhadəti ilə bir daha təsdiq olunmuşdur [8, 5].

Qurani-Kərimdən lazımınca faydalanmaq və Onun ecazkar təsirindən həzz almaq üçün bu əvəzsiz Kitabın izahını özündə ehtiva edən bir çox elmləri də bilmək lazımdır. Bu elmlərə hədis, təfsir, rəvayətlərin həyatını öyrənməklə məşğul olan sahələri və s. göstərmək olar. Qurani-Kərimə düzgün baxış bu elmlərlə tanışlıq olduqdan sonra mövcud olduğu üçün onların öyrənilməsi aktual bir problemdir. Çünki bu sahələrin verdiyi biliklər olmasa, Peyğəmbərimizin sünnətinin təhrif olunması asanlaşar. Qurana da sünnətsiz (hədislərsiz) yanaşmaq insanı zəlalətə aparıb çıxarar. Məsələn, Uca Allah Qurani-Kərimdə insanlara namaz qılmağı əmr etsə də, islamın bu rüknünü nə cür həyata keçirməyin izahını Peyğəmbərə həvalə edib. Və ya zəkat verilməsi kimi digər bir əzəmətli əmrin şərtləri də Quranda izah edilmir. Çünki bu izahlar Peyğəmbərin hədisləri vasitəsilə insanlara çatdırılıb. Əgər bütün İslam şəriətini kitablara cəm etmək mümkün olsaydı, onda, sayı bizə məlum olmayan kitabxanalara ehtiyac yaranardı. Deməli, Peyğəmbərimizin hədislərinin öyrənilməsi də mömin olan insan üçün vacibdir. Bir də axı, Peyğəmbərimizin dedikləri yəni, hədislər

də vəhydir. Bu barədə Uca Allah “ən-Nəcm” surəsinin 3-4 ayəsində belə buyurur:

وما ينطق عن الهوى . إن هو إلا وحى يوحى .

[135, 84].

“O öz istəyi ilə danışmır. Bu ona təlqin edilən bir vəhydir” [23, 537].

Göründüyü kimi, ayələr bizə Peyğəmbərə itaət edib, onun sünnətini yerinə yetirməyə çağırır. Hədis elminin vacibliyi də buradan meydana gəlir. Hədislərin bizə çatdırılmasında isə Peyğəmbərimizin əshabələrinin və tabiirlərin əvəzsiz xidməti olmuşdur.

Söz sənətinin rəvayət janrına aid olan çox dinamik, tez əzbərlənən, insanlar arasında sürətlə yayılan hədisə islam ensiklopediyasında belə tərif verilir: “Hədis kəlməsi, əslində, ümumi olaraq dini və ya qeyri-dini mahiyyətdə təbliğ və rəvayət mənasında olub, sonradan başqa mənada - peyğəmbərin və əshabələrinin iş və sözləri ilə bağlı xəbər mənasında işlənmişdir. Müsəlmanların dini nağıllarının hamısına birlikdə bu ikinci mənada olaraq hədis və bununla bağlı elmə də - elmül-hədis deyilir” [49, 47].

Hz.Məhəmmədin (s.a.s) həyat tərzi, söz və işi ilə əlaqədar rəvayət, məlumat və xəbərlər hədislərin əsas rüknünü, əsas məğzini təşkil edir. Hədisləri mövzu dairəsinə, toxunduğu problemlərin əhatəliliyinə görə heç bir humanitar sahə ilə, heç bir ədəbi janr ilə, heç bir tarixi əsərlə müqayisə etmək olmaz. Hədislər insan fərdinin ən adi əxlaq normalarından, həyat və məişət problemlərindən tutmuş, dini ehkamlara qədər, yüksək dövlət siyasətinə qədər çoxcəhətli, rəngarəng və zəngin məsələləri özündə ehtiva edir. Elə bu əvəzsiz mahiyyət və

əhəmiyyətinə görə idi ki, islam aləmində hədislərin toplanması, şərhı xüsusi elm sahəsinə çevrılmışdir [29, 41-42].

Hədislərin mövzu konkretliyi tövsiyə, nəsihət, dəvət və yönəltmə xarakteri ilə atalar sözlərini xatırladır. Onların əzbərlənib sürətlə yayılmasının əsas səbəbi də forma və məzmunundakı məhz bu keyfiyyətdir .

Ancaq sonrakı dövrlərdə hədis kitablarının hamısında hədislər mövzularına görə sıralanmışlar ki, belə əsərlərə “müsənnəf” (təsnif edilmiş) deyilir. Müsənnəflərin özləri də iki qismə bölünür: camelər və sünənlər. Bütün dini mövzularla bağlı hədisləri özündə birləşdirən əsərlər came, təharətdən vəsiyyəyə qədər bütün fiqhi mövzulara aid hədisləri ehtiva edən məcmuələr isə sünən adlanırdı.

Əsrlərdən bəri müsənnəflərdən altısı islam aləmində Qurani-Kərimdən sonra ikinci sırada gələn müqəddəs kitablar sayılır. Hicrətin üçüncü yüzilliyində təsnif edilmiş bu əsərlərə çox vaxt qısaca olaraq “**كتب الستة**” - Kutubi-s-sittə (Altı kitab) və ya “Altı Səhih” (“Altı mötəbər”) deyilir. Bunlar əl-Buxari (?-256/870) və Müslimin (?- 261/875) cameləri ilə Əbu Davud (?-275/888), ət-Tirmizi (?- 279/892), ən-Nəsai (?- 303/915) və İbn Macənin (?-273/886) sünənləridir. Xüsusilə əl-Buxari ilə Müslimin məcmuələri öz dəyərinə görə digərlərindən seçildiyi üçün onların müəllifləri “Şeyxeyn” (“İki Şeyx”), əsərləri isə “Səhiheyin” (“İki Səhih”) adı ilə məşhurdur [46, 330-331].

Sonralar çoxlu sayda hədis məcmuələri tərtib olunsa da, onların əksəriyyəti başlıca olaraq “Altı kitab”dan (bir sıra hallarda isə Əhməd ibn Hənbəlin “əl-Müsənəd”indən də) istifadə yolu ilə yazılmış kitablar idi. Həcm etibarilə müxtəlif olan bu kitablar içərisində “Hədisi-ərbəin” (qırx hədisi ehtiva edən

məcmuələr) adı ilə tanınan toplular da xüsusi yer alır. “Hədisi-ərbəin” məcmuələri şəkil, məzmun və mövzu baxımından müxtəlifdir. Şəkil baxımından “Hədisi-ərbəin” topluları üç hissəyə ayrılır: nəsr, nəzm və nəsr-nəzm növbələşməsi ilə yazılanlar. Məzmunun şəkli (ümumi görünüşü) baxımından da “Hədisi-ərbəin” məcmuələri üç yerə bölünür: 1) yalnız hədis mətnləri; 2) qısa izahlar və ya tərcümə və izahlarla hədis mətnləri; 3) ayət və hədislər və ya nəsihət və hekayətlərlə küvvətləndirilənlər [40, 10-11].

Ərəb mənbələrində ilk “Hədisi-ərbəin” məcmuəsinin Abdullah ibn Mübarək əl-Mərvəzi (?-181/797) tərəfindən tərtib olunması göstərilir. Lakin bu əsər günümüzədək gəlib çatmadığına görə, əldə olan ən qədim məcmuə Əbu İsa Məhəmməd ət-Tirmizinin (?-279/892) “Ərbəin” toplusu sayılır. Ümumiyyətlə, ərəb dilində 250-dən artıq “Ərbəin” məcmuəsi yaranmışdır. Bunlar içərisində Əli ibn Ömər Darakutni (306–385/918–995), Əbu-l-Qasım Quşəyri (?-465/1074) və s. tərəfindən hazırlanmış məcmuələr daha geniş yayılmışdır [46, 329].

Ədəb islam hüququnda termin olaraq Hz.Peyğəmbərin (s.a.s) sünnətinə xas olan hərəkətlərdir. Çünki Allahın bizə öyrətdiyi ədəb və əxlaqı çox gözəl şəkildə yaşayan da Hz.Peyğəmbərdir (s.a.s). Qurani-Kərimin “Nun” surəsinin dördüncü ayəsində deyilir: “Həqiqətən sən çox böyük əxlaq sahibisən” [23, 583].

Həz.Peyğəmbər (s.a.s) isə bu ayə ilə əlaqədar özü haqqında demişdir: “Mən əxlaqın gözəlliklərini tamamlamaq üçün göndəridim”. Peyğəmbərimiz hər mövzuda olduğu kimi,

gözəl əxlaq mövzularında da bizə örnək olmuş və əxlaqca insanların ən gözəlidir.

Bununla belə qənaətə gəldik ki, Məhəmməd Peyğəmbərin hədisləri “ədəb” janrının estetik qaynağı kimi müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdən sonra ən dəyərli mənbə hesab olunur.

3. Ərəb-islam ədəbiyyatı tarixində nadir şəxsiyyətlərdən biri olan gözəl xətib, filosof, şair Əli ibn Əbi Talibin (ə) hikmətli kəlamlarından ibarət olan “Nəhcül-Bəlağə” kitabı da “ədəb” janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından biridir. “Nəhcül-Bəlağə” Əli ibn Əbi Talibin (ə) söylədiyi xütbə, yazdığı məktub və hikmətli kəlamlarıdır. Böyük alim Seyid Rəzi Məhəmməd ibn Əhməd (h. q 359-406) hicri qəməri tarixi ilə 400-cü ildə İmam Əlinin (ə) xütbə, kəlam və məktublarını toplayıb adını ”Nəhcül-Bəlağə” adlandırmışdır. ”Nəhcül-Bəlağə”nin lüğəti mənası “bəlağətin yolu” və ya “aydın, gözəl danışmağın yolu” deməkdir [38, 6].

“Nəhcül-Bəlağə” əsəri Allahı vəsf edən bir xütbədən başlayır və insanları Allahın varlığına inanmaq, ona başlanğıc, ədəbi dəyişməz və ilahi qüvvə kimi baxmaq və onun qanunlarına riayət etməyə çağırır. İmam Əli (ə) bu əsərdə Allahın rəsulunu (s) və ali kitab “Quran”ı vəsf etmiş, insanlara həyatda hər çətinliyi səbrlə qarşılayan Məhəmməd Peyğəmbər (s) kimi yaşamağı tövsiyə edir. Əli ibn Əbi Talibin (ə) xütbələri özünün gözəl bədii xüsusiyyətləri ilə fərqlənərək insan və təbiət gözəlliklərini bədii ifadələrlə, məcazlarla təsvir edir. “Nəhcül-Bəlağə”nin məzmunu və mətni üç hissədən ibarətdir:

I hissə 241-242 xütbədən ibarət olub, İmam Əlinin müxtəlif hadisələr və şəraitlə bağlı etdiyi söhbətlərdir.

II hissə 78-79 məktubdan ibarət olub, İmam Əlinin müxtəlif şəxslərə yazmış və onları düzgün yola, gözəl işlərə yönəldən məktublarıdır.

III hissə isə 480-489 hikmətamiz sözdən ibarət olub, İmam Əlinin (ə) müxtəlif yerlərdə söylədiyi əxlaqi, elmi, tarixi, psixoloji və digər hədislər toplusudur.

“Nəhcül-Bəlağə” hekayətləri sadə və ümumi dildə yazılmış bir əsərdir. Burada müxtəlif dastanların əksəriyyəti İmam Əlinin (ə) xilafəti dövründə baş verib. Kitabdakı dastanlar siyasi-iqtisadi, əxlaqi-ictimai və dini sahələri özündə əhatə etmişdir [165].

“Nəhcül-Bəlağə”də başqa mövzularla birgə ədəb mövzusunə da geniş yer verilmişdir. Ədəb mövzusunda İmam Əlinin (ə) bu kəlamlarını qeyd etmək olar: “Xalqın əxlaqi ilə uyğunlaşmaq kindən və şərdən qorunmaq üçün vasitədir”. “Təqva əxlaqın rəisidir” [38, 275-276].

4. “Ədəb” janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından biri olan “Min bir gecə”, “Əlif leylə və leylə” - orta əsrlər ədəbi abidəsi, nağıllar məcmuəsidir. Əsərdəki hekayələr orta əsr İran, ərəb və hind xalqlarının həyatını əks etdirdiyi üçün hər üç xalqın müştərək abidəsi sayılır. “Min bir gecə”nin ərəb dilində son tərtibi əsrin əvvəllərində Misirdə başa çatmışdır. Sonralar katiblər və abidəni başqa dillərə çevirən mütərcimlər dövrlərinin ictimai, əxlaqi görüşlərinə və şəxsi zövqlərinə uyğun olaraq onda dəyişikliklər aparmış, bəzi yerlərini ixtisara salmış, əlavələr etmişlər.

Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, “Min bir gecə” nağıllarının əsasını IX yüzildə orta fars (pəhləvi) dilindən ərəb dilinə tərcümə edilən “Hezar əfsanə” (“Min əfsanə”) təşkil edir. Pəhləvi mətni dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Əsəri fars dilinə ilk dəfə 1844-cü ildə Təbrizli Əbdüllətif çevirmişdir. “Min bir gecə”nin süjet xəttinin əsasını ərəb hökmdarı Şəhriyarla onun vəzirinin ağıllı və fərasətli qızı Şəhrizad haqqında nağıl təşkil edir. Ölümə məhkum olunmuş Şəhrizad gecələr sübhədək Şəhriyara maraqlı və sehrli nağıllar söyləyir; o, nağılı qəsdən ən maraqlı yerində yarımçıq kəsir. Beləliklə, 1001 gecə keçir və nəhayət, Şəhriyar Şəhrizadı öldürmək hökmündən əl çəkir. “Min bir gecə” geniş şöhrət qazanmış, bir çox dillərə (ingilis, alman, fransız, rus, Azərbaycan və s.) tərcümə olunmuş, Asiya və Avropa xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatına təsir göstərmişdir. Abidənin bir hissəsini (446 gecə) Ə.Müznib Azərbaycan dilinə çevirmiş və hələ 1910-cu ildə “Əlif leylə” (“Min gecə”) adı ilə nəşr etdirmişdi [33, 256].

Akademik Ziya Bünyadovun redaktorluğu ilə “Min bir gecə” rus dilindən ana dilimizə tam şəkildə tərcümə olunaraq səkkiz cildə nəşr edilmişdir [32].

F.ü.f.d. L.Bayramova bu mövzuda apardığı xüsusi tədqiqatında göstərir ki, “Təqribən min illik zaman məsafəsində üç mərhələdə keçdiyi təkamül mərhələsi nəticəsində “Min bir gecə”nin tərkibində üç lay – Hind-İran, Bağdad və Misir layları yaranmışdır. Bu laylar abidədə xalis şəkildə mövcud olmasa da, onların fərqləndirilməsi aparıcı tematik ünsürlər, tarixi və coğrafi reallıqlar, süjet və kompozisiya elementləri əsasında mümkün olmuşdur. Çünki

hər bir laydakı nağıllar sonrakı təsir və əlavələrə uyğun özündə yarandığı mühitin ictimai şəraitinin, mədəni ənənələrinin, həyat və təfəkkür tərzinin möhrünü daşıyır [6, 5].

Ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyətinin formalaşması və tərəqqisində, sonrakı dövrdə “müsəlman intibahı” adını almış ictimai-mədəni çiçəklənmə mərhələsinin meydana gəlməsində mühüm amillərdən biri olan tərcüməçilik fəaliyyətində İran ədəbi-fəlsəfi fikri nümunələrinin ərəbcəyə çevrilməsi xüsusi yer tuturdu, yəni “Min bir gecə”nin pəhləvi dilindən ərəbcəyə tərcüməsi və təkmilləşdirilərək yeni keyfiyyətlər qazanması nadir bir hadisə deyildi.

İ.M.Filştinski bu barədə yazır: “VIII əsrin ikinci yarısında orta əsrlər ərəb poeziyasına yeni janrlar və mövzular gətirmiş İran cərəyanı nəsrin inkişafına daha köklü təsir göstərdi. Məhz bu dövrdə yeni nəsr janrları meydana gəldi, sözün həqiqi mənasında bədii nəsrin ilk nümunələri yaradıldı ki, onun da banisi, haqlı olaraq İran mənşəli ərəb yazıçısı, ərəb mədəniyyətinin “qızıl əsri”nin ən parlaq şəxsiyyətlərindən biri olan Abdullah ibn əl-Muqaffa... sayılır” [113, 88].

Ərəb ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir janrın - “ədəb”in yaranmasında böyük xidmətlər göstərmiş İbn əl-Muqaffa (729-759) İranda Sasani hökmdarlarının, xüsusən Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) dövründə təşəkkül tapmış zəngin tarixi, didaktik və bədii irsi ərəb mühitinə ötürmüş, kökü möhtəşəm hind abidəsi “Pañçatantra”ya gedib çıxan “Kəlilə və Dimnə”ni, Firdovsi “Şahnamə”sinin əsas mənbələrindən olan “Xudaynamə”ni, eləcə də “Tacnamə” və “Ainnamə” kimi dəyərli abidələri ərəb dilinə tərcümə etmişdi [24, 101].

“Min bir gecə”nin, istərsə də ərəb xalq ədəbiyyatının digər abidələrinin ayrı-ayrı hekayət və epizodlarına orta əsr müəlliflərinin əsərlərində, o cümlədən Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “Kitab əl-əğani” (“Nəğmələr kitabı”), İbn Əbd Rəbbihinin “Əl-İqd əl-fərid” (“Nadir boyunbağı”), ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” (“Əyləncəli mühazirələr”), İbn əl-Cauzinin “Kitab əl əxbər əl-əzkiya” (“Hiyləgərlər haqqında kitab”), əs-Sərracın “Məsaril-uşşaq” (“Sevənlərin ölümü”) kimi kitablarında rast gəlinir. Maraqlıdır ki, yazılı abidələrdəki hekayət və epizodların mətni xalq ədəbiyyatındakı analogi süjetlərə çox yaxındır, hətta onlarla tam üst-üstə düşür [6, 19].

Bu ecazkar əsər yalnız dinin deyil, hüququn, şəriətin və bütünlükdə müsəlman xalqlarının ideologiyasının qiymətli mənbəyidir. Orta əsrlərdə fəlsəfi, ictimai-siyasi, etik, estetik və s. görüşlərin çoxunu Qurani-Kərimdən təcrid etmək qeyri-mümkündür; əksər ideoloji cərəyan və təlimlər bu və ya digər dərəcədə onunla bağlıdır .

5. “Ədəb” janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından olan “Safliq qardaşları” orta əsrlərdə din ilə bidət arasında gedən açıq mübarizələr zamanı yaranmışdı. Bu mübarizələr çox vaxt ağır faciələr törətdiyi səbəbdən yaranmış “Safliq qardaşları” cəmiyyəti gizli fəaliyyətə başlamışdı. Onun mərkəzi orqanı Bəsrədə (İraq) yerləşsə də, üzvlərinə bütün müsəlman Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da rast gəlinirdi. “Safliq qardaşları və vəfa dostları” (“İxvan əs-səfa və xüllan əl-vafa”) cəmiyyəti, onun ideologiyası barəsində mövcud mənbələr içərisində Cəmaləddin Əli ibn Yusif Qiftinin (1167-1248) “Filosoflar haqqında məlumatları alimlərin xəbər

vermələri” (“İxbər əl-üləma bi əxbər əl-hükəma”) kitabı qiymətlidir. Sonralar Zauzəni “Filosofların tarixi” (“Tarix əl-hükəma”) əsərini ondan xülasə etmişdir [162].

Öz kitabında “Saflıq qardaşları”na ayrıca yer vermiş Cəmaləddin Qifti onlar haqqında ətraflı məlumat üçün ciddi axtarışlar apardığını, nəhayət, Əbu Həyyan Əli ibn Məhəmməd Tauhidinin (?-1023) yazısına rast gəldiyini bildirmişdir.

Azadfikirli, hətta dinsizlikdə ittiham edilmiş Əbu Həyyan Tauhidi 984-cü ildə Simsamüddövlə Büveyhinin (984-987) vəziri Hüseyin ibn Əhməd ilə söhbətində “Saflıq qardaşları”nın fəaliyyətindən bəhs etmiş, vəzirin tələbi qarşısında onların tərkibi, təşkili, ideya və qayələri barədə söhbət açmışdır.

Cəmaləddin Qifti yazır ki, “Saflıq qardaşları” “ilk fəlsəfənin sahələrinə dair bir əsəri yazmağa toplaşmış camaatdır. Onlar öz əsərlərini əlli bir məqalə şəklində tərtib etmişlər. Onlardan əllisi fəlsəfənin əlli növünə daırdır. Əlli birinci məqalə isə ixtisar və xülasə yolu üzrə müxtəlif məqalələri özündə toplayır” [162, 46].

Qeyd etmək lazımdır ki, “Saflıq qardaşları”nın çapdan çıxmış traktatlarının əlli ikisi bu gün əldədir. Görünür, bir traktat ya digərindən ayrılmış, ya da sonradan əlavə edilmişdir.

Cəmaləddin Qifti bildirir ki, “Saflıq qardaşları” traktatlarının “müəllifləri öz adlarını gizli saxladıkları üçün camaat onların yazısına dair müxtəlif rəyde olmuşdur. Hər dəstə öz düşündüyü və təxmin etdiyi kimi fikir yürütmüşdür. Kimisi demişdir ki, bu (traktatlar) Əli ibn Əbi-Talibin nəslindən olan bəzi imamların (başçıların) kəlamlarındandır. Onları inşa edən imamın adı haqqında isə həqiqətə uyğun gəlməyən müxtəlif rəylər söyləmişlər. Kimisi də demişdir ki,

həmin [traktatlar]... bəzi mütəzili mütəkəllimlərin əsəridir” [162, 52].

Həqiqətən, xilafətə qarşı çıxan şiəliyin, xüsusən batinilik mövqeyində duran ismailiyyətin və mütəzililiyin “Safliq qardaşları”nın yaradıcılığına dərin təsiri açıq-aşkardır. “Safliq qardaşları” eyni zamanda, müxalifətçi sxolastlar kimi özlərini “ədalət əhli və həmd övladları” adlandırırdılar. Traktatların başlanğıcında həmçinin deyilir ki, bunlar “elmin sahələrinə, hikmətlərin qəribəliklərinə, mənaların həqiqətlərinə dair səmimi sufilərin kəlamı barəsindədir”.

“Safliq qardaşları”nın yaradıcı üzvlərindən, elm və sənət adamlarından beş nəfərin adı məlumdur: Zeyd ibn Rifaa, Əbu Süleyman Məhəmməd ibn Məşər Bisti (Müqəddəsi), Əbülhəsən Əli Harun oğlu Zəncani, Əbu Əhməd Məhrəcani, Əvfvi, Əbu Həyyan. Onların çoxlu dostları, həmkarları, xidmətçiləri varmış. Əbu-Həyyan Əli Mühəmməd Tauhidinin verdiyi məlumatda deyilir: “Bu dəstə on-on düzəlmişdi, bir-birinə sədaqətlə səmimi münasibətdə idi, qüdsiyyət, paklıq, nəsihət əsasında toplanmışdı” [115, 109].

“Safliq qardaşları” cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edirdi. Özləri xəbər verirlər: “Bizim cəmərd, fəzilətli adamlardan ölkələrə səpələnmiş qardaşlarımız, dostlarımız var. Onlardan bir tayfa padşahların, əmirlərin, vəzirlərin, katiblərin, bir tayfa şəriflərin, dehqanların, tacirlərin və qaimlərin, bir tayfa alimlərin, ədiblərin, fəqihlərin və din xadimlərinin, bir tayfa isə sənətkarların, təsərrüfatçıların və sair adamların övladlarıdır” [31, 33].

Bu “Safliq qardaşları və vəfa dostları” içərisində azərbaycanlı Əbülhəsən Əli Harun oğlu Zəncaninin hansı

ixtisas sahibi olması konkret bilinməsə də, cəmiyyətdə yaradıcı ziyalı kimi nüfuz qazanması onların elmi-fəlsəfi irsini bizə daha artıq dərəcədə doğmalaşdırır [162, 56].

“Saflıq qardaşları” geniş xalq kütlələri içərisində təbii-elmi biliklər yayır, dini fəlsəfələşdirməyə çalışırdılar. Cəmaləddin Qifti Əbu Həyyan Tauhidinin dilindən yazır: “Onlar öz aralarında bir təlim yaradıb göstərmişlər ki, onun vasitəsilə Allahın razılığını qazanmaq yolunu yaxınlaşdırırlar. Belə ki, demişlər: Şəriət cəhalətlərlə korlanmış, yanılmalarla qarışmışdır. Onun təmizlənməsi və paklaşdırılması yalnız fəlsəfə ilə mümkündür. Çünki o, etiqadı hikməti və çalışqan məsləhəti əhatə edir. Göstərmişlər ki, yunan fəlsəfəsi ilə ərəb şəriəti nizamlanıqda kamillik hasil olar” [162, 66].

Müəllif sonra qeyd edir ki, “Saflıq qardaşları” elmi və əməli fəlsəfənin bütün qisimlərinə dair yazdıqları traktatların üzünü köçürdü, adamlara paylayırdılar.

Əbu Həyyan ət-Tauhidi deyirdi: “Saflıq qardaşları” həmin traktatları dini kamilliklərlə, şəriət misalları 48 ilə, ehtimal olunan hissələrlə, qızıl kimi incə sözlərlə doldurmuşdular” [115, 253].

Əbu Həyyan ət-Tauhidi həmin traktatlardan bir neçəsini Əbu Süleyman Məhəmməd ibn Bəhram Sicistani Məntiqiyə göstərdiyini yazır: “O, günlərlə onları nəzərdən keçirdi, hərtərəfli və dərindən öyrəndi, sonra mənə qaytardı. Dedi: Zəhmət çəkiblər, lakin zənginləşməyiblər; məsələ qoyublar, lakin yenilik gətirməyiblər; həmlə ediblər, lakin varid olmayıblar; nəgmə oxuyublar, lakin şənəndirməyiblər...”. Məhəmməd Sicistaninin fikrincə, “Saflıq qardaşları” fəlsəfəni şəriətə yeritməyin və şəriəti fəlsəfəyə bağlamağın mümkün-

lüyünü güman etməkdə yanılmışlar. O, qeyd edir ki, “Saflıq qardaşları”ndan qabaq da bu fikrə düşənlər, yəni din ilə fəlsəfəni birləşdirmək istəyənlər olub, lakin onlar məqsədlərinə çatmayıblar. İbn Abbas Buxari bunun səbəbini soruşduqda Şeyx deyib: “Şəriət qüdrətli və böyük Allahdan Onunla xalq arasında Elçi vasitəsilə vəhy yolundan, minacat, ayələrin şəhadəti və möcüzələrin zühuru təriqindən əxz edilmişdir. O əsnada tədqiqat aparmağa, məqsəd güdməyə yol yoxdur. İddiaçının, ona diqqət yetirənin təslim olması labüddür. Burada “nə üçün?” aradan qalxır, “necə?” batil olur, “məgər deyilmi?” yoxa çıxır, “əgər” və “kaş” qüvvədən düşür. Çünki bu maddələr haqqında olanlar hissədir, onların hamısı xəbəri əhatə edir” [115, 256].

Əbu Həyyan ət-Tauhidi şəriət və fəlsəfə barədə “Saflıq qardaşları”nın nümayəndəsi Müqəddəsindən eşitdiyini demişdir: “Şəriət xəstələrin təbabətidir, fəlsəfə sağlamların təbabətidir. Peyğəmbərlər xəstələri onların xəstəliyi artmayana qədər, yalnız xəstəlik afiyətlə aradan qalxana qədər sağaldırlar. Filosoflar isə öz dostlarının sağlamlığını onları əsla heç bir xəstəlik bürüməyənin kimi mühafizə edirlər. Xəstənin tədbirtökəni ilə sağlamlığın tədbirtökəni arasında aşkar fərq, açıq-aydın bağlılıq var. Çünki xəstənin istəyi sağlamlığa keçmədir. Bu, dərman yaxşı təsiredici, təbiət qabil və təbib yaxşı məsləhətçi olanda mümkündür. Sağlamlığın tədbir qayəsi sağlamlığı qorumadır. Sağlamlığı qoruduqda fəzilətlərin kəsbini onu faydalandırır, onlar üçün zəmin hazırlayır, onların təminatını genişləndirir. Bu halın sahibi ən böyük səadət əldə edəndir. O, ilahi həyat üçün artıq haqq qazanıb. İlahi həyat ölməzlik və davamiyyətdir. Xəstəliklə əlaqəsi olmayan bir kəs

öz dostunun təbabəti ilə fəzilətlər kəsb etsə belə, həmçinin həmin fəzilətlər bu fəzilətlər qəbilindən deyil” [13, 48-49].

Dörd hissədən ibarət “Saflıq qardaşları və vəfa dostları” ensiklopediyasındakı əlli iki traktatdan on dördü riyaziyyat, on yeddisi təbiət, onu metafizika və on biri ilahiyyat məsələlərinə həsr olunmuşdur. Riyaziyyata aid traktatlarda riyazi fənlərin idraki əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilir. Səya dair traktatda deyilir ki, sayların nəfslərdəki surətləri mövcudatın materiya-dakı surətlərinə uyğundur. Həndəsəyə dair traktatda nəfsin məqsəddən əqlə, cisimdən ruha, konkretlikdən mücərrədiyə keçməsi düzgün istiqamətləndirilir. Digər traktatlarda da beləcə insan nəfsinin biliklərlə zənginləşdirilməsi, idraki qüvvələrə yiyələnməsi, nəhayət, kamilləşməsi, saflaşması qayəsi qarşıya qoyulur.

“Saflıq qardaşları” əsərləri dörd cildə toplanmışdır:

1) riyazi elmlər, 2) təbiət elmləri, 3) əqli-nəfsani elmlər (metafizika) 4) ilahi-qanuni və dini şəri elmlər. Bu cildlərdəki traktatların düzümü müəyyən dərəcədə “Saflıq qardaşları”nın təliminin sistemini əks etdirir. Onların fikrincə, “fəlsəfi elmlər dörd növdür: birinci – riyaziyyat, ikinci – məntiq, üçüncü – təbiət, dördüncü – metafizika” [13, 50].

“Saflıq qardaşları” öyrədirdi ki, idrakın üç üsulu var: ruh hissələrin köməyi ilə qəlbin içindəkiləri dərk edir, özündən uca olanları məntiqi nəticələr yolu ilə öyrənir, özünü bilavasitə intuisiya və zəkaya əsaslanan mühakimələr yolu ilə dərk edir.

“Saflıq qardaşları”nın traktatları əzəli ənənələri təqlid etmək, xarakterin tərbiyə edilməsi, güclü iradi keyfiyyətlər aşılınması mərhələlərindən ardıcıl keçməklə mənəvi və intellektual kamilliyin son mərhələsinə çatan saf əxlaqlı və

bacarıqlı gənclər üçün nəzərdə tutulurdu. Bu mərhələdə qazanılan ali ezoterik bilik səmavi dinlər arasında seçimlərin ucalığında dayanır, insanın ruhu “dünyanın ruhu” ilə qovuşur. Bu vəziyyətə çatmaq üçün fani dünyadan üz döndərmək və sağlam düşüncəli həyat tərzini keçirmək tələb olunur [102, 60].

Ət-Tənuxinin həyatı və yaradıcılığı ərəb mədəniyyətinin inkişaf tarixində adətən “qızıl əsr” adlanan X yüzilə təsadüf etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, hekayəçilik sənəti ərəblərin məişətinə lap qədim zamanlardan, hətə islamaqədərki çağlardan daxil olmuşdu. Bədəvilər yorucu yürüşlərdən, talandan, ovdan, otlaqda keçirdirdikləri günlərdən sonra, axşam qaladıqları tonqalın kənarında dincələrkən, adətən, qəbilələr arası böyük döyüşlər haqqında, öz igidliyi, cömərdliyi, verdiyi sözə sədaqəti, ağılı və savaşı bacarığı ilə şən-şöhrət qazanmış məşhur qəhrəmanlar barədə əhvalatlardan ibarət hekayələrə qulaq asıb əylənirdilər. Köçəri ərəblərin, iranlı, suriyalı, yəhudi olan qonşu xalqlardan eşitdikləri əfsanələr həmin hekayələrlə uyğunlaşdığına görə bədəvilərin nağıllarında qədim ərəb qəhrəmanları İmru-l-Qeys, Əntərə, Hatəm ət-Tainin adları ilə yanaşı, Makedoniyalı İsgəndərin, sasanı şahlarının, Bizans imperatorlarının və Bibliya peyğəmbərlərinin adları da çəkilirdi [24, 3].

VII yüzildə ərəb dövləti – Xilafət yaranandan sonra, şəhər həyatının inkişafı ilə axşam söhbətləri – musamarat, şəhərlərdə də yayılır və xəlifənin sarayına da gəlib çatırdı. Əyanlar hökmdarların və onların canişinlərinin maraqlı hekayələri və bu hekayələrin incə bir ustalıqla söylənməsini yüksək qiymətləndirdiklərini bildikləri üçün, sözsüz ki, öz ağalarının qarşısında seçilmək fürsətini əldən verməmək

naminə, görüb eşitdiklərini yaddaşlarında saxlamağa çalışırdılar. Hekayələrin mövzusu Ərəbistan yarımadasından Şərqi və Qərbi doğru geniş əraziləri əhatə edən ərəb futuhatı ilə bağlı yeni təəssürlər hesabına genişləndirdi. VIII yüzilliyin ortalarında ərəb futuhatı, əsasən, başa çatandan sonra, ən yüksək çiçəklənmə dövrü IX-X yüzilliyə təsadüf edən islam mədəniyyətinin parlaq yeni inkişaf mərhələsi başlanır. Dünya arenasına çıxan ərəblər Xilafətə qatılmış qonşuların, habelə istila olunmuş torpaqlarda yaşayan xalqların mədəni nailiyyətlərini islam mədəniyyətinə daxil edirdilər. Məhz bu çağlarda ellin və hind-İran mədəni təsiri islam mədəniyyəti üzərində öz izlərini qoyur, onunla qaynayıb qarışırdı. Tərcüməyə geniş yer ayıran xəlifə Harun ər-Rəşid (xəl.döv. 786-809) və onun oğlu xəlifə əl-Məmun (xəl.döv.813-833) Suriya, yunan, fars dillərindən möhtəşəm əsərlərin ərəbcəyə çevrilməsinə mütəxəssisləri cəlb edirdilər.

Tərcümələrdən başqa burada öz doğma ərəb ədəbi irsinin toplanması və yazıya alınması işi də genişləndirdi. Filoloq alimlər səhraya – şifahi ənənənin daşıyıcıları olan bədəvilərin yanına gedir və məşhur şairlərin nəsillərin yaddaşında yaşayan şeirlərini, qədim rəvayətləri, müdrik insanların kəlamlarını onların öz dillərindən yazıya alırdılar.

Yazılı ədəbiyyat erası başlananda nəsr əsərlərinin rolu da yüksəldi. Buna orta yüzilliklər müsəlman dünyagörüşünün ümumi sisteminə daxil olmuş və ellin rəşonalizminin təsiri ilə təşəkkül tapmış ərəb estetikasının prinsipləri kömək edirdi. Ərəb filosofları müsəlman mədəniyyətinin əsaslarına söykənən idrakın, ağılın aparıcı roluna dair təsəvvürü mənimsəmişdilər: bütün dünyanın yarandığı ona tabedir və bütün cəmiyyətin

strukturu da və ayrılıqda hər bir insanı öz fəaliyyətində ona tapınmalıdır, çünki insan düşüncəsi ali ilahi idrakın ərsindən başqa bir şey deyil. “Ağlabatanlıq” ədəbi yaradıcılığın qarşısında: biliklərin yayılması və onun təbliği, insandakı xaotik başlanğıcı – qəlbi ağıla tabe etmək yolu ilə insan şəxsiyyətinin və insan cəmiyyətinin kamilləşməsinə kömək göstərmək başlıca vəzifə qoyan orta yüzilliklər ərəb estetikasının əsasında durdu. Bu təsəvvür ərəb-müsəlman mədəniyyətinin əsaslarına söykəndi və özünü X-XIII yüzilliklərin bir çox ədəbi abidələrində göstərdi. Bu tələblər orta əsr ərəb nəsrinin bütün abidələrinə özünün möhrünü vurdu və onlara müəyyən qədər nəsihətamiz rəng verdi .

“Ağlabatanlıq” prinsipi başqa dillərdən tərcümə üçün əsərlərin seçilməsinə də təsir göstərdi: orta əsr ərəbləri bütpərəst yunan-Roma antik ədəbiyyatına deyil, hind klassik ədəbiyyatının fars işləmələrinə müraciət etdilər və öz növbələrində, həmin əsərləri orta yüzilliklər müsəlman əxlaqında təşəkkül tapmış tələblər ruhunda yenidən işlədilər. Sonralar dünyada şöhrət qazanmış bir sıra abidələrin ərəb ədəbiyyatında meydana çıxması məhz bu yolla olmuşdur. Məsələn, mənşəyi “Pançatantra” (“Beş kitab”) adlı haşiyəli, yəni hekayə içində hekayə, nağıl və təmsillərdən ibarət topluya gedib çıxan “Kəlilə və Dimnə” kitabı; hind-fars “Sindibadnamə”sinə əsaslanmış “Yeddi vəzir haqqında hekayət” və s. O vaxtlar tərcümə edilmiş çox qədim Assuriya-Babil mənşəli “Hikarın müdrikliyi” (“Ən müdrik Akir haqqında hekayət”) əsərinin tərcüməsini də həmin sıraya daxil etmək mümkündür. Bu əsərlər üzvi şəkildə ərəb ədəbiyyatına daxil oldu və ədəbi zövqün, bədii vasitələrin təşəkkülündə öz rollarını oynadı. O

cümlədən sonralar “Min bir gecə” nağıllarında gördüyümüz hekayə içində hekayənin verilməsi üsulu bir ədəbi forma olaraq ərəb ədəbiyyatında öz başlanğıcını, məhz hind klassikasının tərcüməsindən götürmüşdür.

Ərəb mühitində bu əsərlərin qavranılması onlardakı hekayələrin açıq-aşkar folklor mənşəyinə malik olması ilə asanlaşdı. Tərtibçilər, yalnız onların mənasının nəsihətəməzliyini vurğulayır və yaxud əfsanə və ya lətifəni kitabın ümumi mətləbinə tabe edərək sadəcə “əxlaqi” əsər quraşdırırdılar.

Ərəb şifahi hekayələrinin və xalq müdrikliyinin toplayıcıları da eyni yolla gedirdilər. Tematik bölmə və rubrikaları olan bu materiallardan ibarət toplularda oxucu faydalı məlumat və həyatın hər bir təsadüfi halı üçün nəsihətlər tapıb, əxz edə bilirdi. Bu tipli antologiyalar IX yüzillikdə meydana çıxmağa başlayır və bütün orta yüzilliklərdə ərəblər üçün mütaliənin ən geniş yayılmış növünə çevrilir. İlk dəfə, məhz həmin əsərlərə “ədəb” termini tətbiq edilir və sonralar o, ümumiyyətlə, ədəbiyyata aid olunur.

Adət və davranış tərzindəki mənasındakı söz kökündən yaranmış “ədəb” janrı orta yüzilliyin ərəbi üçün özündə bütöv bir təsəvvürlər kompleksini birləşdirir: bu həm praktik dünyəvi kübar əxlaqı, həm cəmiyyətdə davranışı, yüksək cəmiyyətin nümayəndələrindəki fitri və qazanılmış hərəkətləri, həm də “intelligent” peşələrin adamları – hakim, müəllim, məmur üçün lazım olan bilik və sərişələr toplusunu nəzərdə tutur. Bir sözlə, “ədəb” anlayışı özündə üç – əxlaqi, sosial və intellektual aspektləri birləşdirirdi. Bu baxımdan, həmin anlayış ruha qidaverici nəsihətlərdən, həmçinin həmin nəsihətlərə illüs-

trasiya olan hekayə və şeir fraqmentlərindən, kübar söhbətləri bəzəyən lətifə və zarafatlardan, bəlağətli deyimlərdən, tarixə və təbiət elmlərinə dair xəbərlərdən ibarət ədəbiyyata da şamil edilə bilər. Belə kitabların materialını yaxşı mənimsəmiş adamı “ədib” – tərbiyəli, təhsilli, söhbət aparmağı bacaran hesab etmək olar. “Ədəb” antologiyaları cəmiyyətin ali təbəqələri – hökmdarlar, əmirilər, əyanlar, sərkərdələr, zadəganlar və əlbəttə ki, özünü əqli (zehni) əməklə dolandıran “qələm əhli” üçün nəzərdə tutulurdu.

“Ədəb”in vəzifəsini bu janrın ilk müəlliflərindən biri olmuş Əl-Cahiz təxminən belə müəyyənləşdirir: “Oxucunu maarifləndirmək üçün hər yerdən nə isə bir az götürmək, onu yormadan əyləndirərək nəsihət vermək. “Ədəb”in başlıca meyarı materialın tematik təşkilidir. Burada nəsihətəməlik arxa plana keçsə belə, yenə material mövzular üzrə bölünməlidir” [150, 94].

Bilavasitə dövlət strukturlarında rəsmi xidmət katiblərin və ya katiblikdən vəzirlik səviyyəsinə yüksələn savadlı məmurların yaratdıqları “tarassul” janrının məntiqi davamı olaraq “ədəb” ədəbiyyatı bədii nəsrin inkişafında misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, bütün orta yüzillik ərəb nəsrində olduğu kimi, “ədəb” də yarım funksional xarakter daşıyır. Ona aid olan əsərlərdə bədii nəsr, elmi-tərbiyəvi və rəsmi yazışma və kargüzarlıq arasında kəskin hədd qoymaq çətindir. Bununla belə, “ədəb” ədəbiyyatını araşdıran alimlər onun müəyyən xarakterik cəhətlərini qeyd edirlər. İslama qədərki Ərəbistanda “ədəb” sözü altında qədim sələflərdən miras qalmış adətləri, əxlaq normaları və davranış qaydalarını mənimsəmək başa düşülürdü. İslam dövründə bu söz yeni bir

məna kəsb edərək xarakter etibarilə kobud, savadsız, çox vaxt özünü idarə edə bilməyən və adi bir sözə görə özündən çıxan səhra sakinləri bədəvilərə qarşı qoyulan şəhər əhlinin yüksək mənəvi keyfiyyətlərini ali etik normalalarının ifadəsinə çevrildi.

Görkəmli rus şərqşünası, professor A.Dolinina bu barədə yazır: “Orta əsr ərəbi üçün “ədəb” sözünə kompleks təsəvvürlər mövcuddur: bu praktik kübar əxlaqı yüksək cəmiyyət nümayəndələrinin anadangəlmə və ya sonradan əldə edilmiş davranış qaydalarıdır. Bu, həmçinin ziyalı peşə adamları qazı, hakim, müəllim, dövlət qulluqçuları üçün zəruri olan bilik və vərdişlərin məcmusudur. Qıyası, “ədəb” məfhumu əxlaq, sosial və intellekt kimi üç aspekti özündə birləşdirdi” [77, 30].

Bununla belə, “ədəb” ədəbiyyatının bəzi nümunələri birbaşa hökmdarlara ünvanlanır, dövləti idarə etmək, kadrların seçilməsi, xəlifələrin ən yaxın ətrafı ilə davranmağı barədə öyüd, nəsihət vermək məqsədi güdürdü. “Ədəb”in qarşısında duran məqsədləri təyin edən ilk ədəblərdən biri əl-Cahiz olmuşdur.

A.Dolinina fikrini bildirərək qeyd edir: “Yormadan maarifləndirmək və əyləndirərək tərbiyələndirmək üçün hər şeydən bir az götürmək”. Şübhəsiz, əl-Cahizin bu tərifi birmənalı qəbul etmək olmaz. Elə ədəblər olmuşdur ki, öz əsərlərində qeyri-ciddi hesab etdikləri əyləncə elementlərinə yer verməmiş və nəticə etibarilə quru əxlaq normaları və elmi dildə yazılmış didaktik qaydalardan ibarət əsərlər qoyub getmişlər [77, 30].

Qeyd etmək lazımdır ki, daha çox rəğbətlə qarşılanan əsərlər, məhz əyləncə motivləri ilə zəngindir. Müxtəlif məxəz-

lərdən götürülmüş bu lətifə, hekayə, rəvayətlər oxucunu özünə cəlb edən nümunələrdir. İkinci tərəfdən, “ədəb” ədəbiyyatını ancaq öyüd, nəsihət və didaktika kimi qəbul etmək də dəqiq olmazdı. Bu əsərlər tərbiyə ilə yanaşı, xalqı maarifləndirmək məqsədi də güdüdü.

“Ədəb” ədəbiyyatına aid edilən kitabların əsas xüsusiyyətlərindən biri onlarda verilən materialın təsnifat üzrə fəsillərə ayrılmasıdır. Ərəb nəsrində “ədəb” ədəbiyyatına aid olan əsərlərə İ.M.Filştinski “antologiya” adı vermişdir. Bu isə “ədəb” ədəbiyyatına aid olan əsərləri poeziya antologiyaları ilə birləşdirir. İ.M.Filştinski yazır: “Müəyyən mənada o dövrün poetik əsəri olan “Müfəddəliyyat” əl-Müfəddələ əd-Dabi (784-?), “Əsməiyyə” Abd əl-Məlik əl-Əsməi (818-?), Müllakatu Ravi Hammədə (VIII əsr), Əbu Təmmam və əl-Buhturi və bir çox şairlərin əsərlərini toplayan tanınmış filoloq İbn-Sekketi (860-?), əs-Sukkari (888-?), Sələb (904-?), İbn-əl Ənbəri (939-?), Həmzə əl-İsfahani (X əsr) təhsilləndirməyi, tərbiyələndirməyi və əyləndirməyi bacarmışlar” [113, 243; 252].

“Ədəb” ədəbiyyatına aid əsərlərin sayı ərəb dilində çoxdur. Bunlardan - Abdulla İbn Müslüm İbn Kuteyib “Seçmə əsərləri” (“Muxtarat”), Əbu Osman Əmr bin Bəhr əl-Cahiz “Yaxşı keyfiyyətlər və onların müqabilləri” (“Kitəb əl-Məhasin va-l-Addad”), Əhməd İbn Əbd Rəbbihi “Nadir boyunbağı” (“əl-İqd əl-Fərid”), İbrahim İbn Əli əl-Hüsri “Ədəbiyyat çiçəkləri” (“Zəxr əl-ədəb”), Ələddin Əli əl-Quşci “Şadlıq məclislərində ay çıxması” (“Əl-unqud əz-zahir fin-nizam əl-cuhər”), Cəlal əd-Din əs-Suyuti “Müsaibin hədiyyəsi” (“Hədiyyətu-l-Musaib”), əsərləri və bunlarla yanaşı, Usama bin Munqızın “Nəsihət kibati”, (“Kitəbu-l-

Etibar”) əl-Məsudinin “Qızıl bağlar”, (“Muruc əz-Zəhəb”), Əbu-l-Abbas əl-Mubərrədin “Ədəbdə dolğunluq” (“Əl-Kəmil fi-l-ədəb”), Əbu Mənsur əs-Səalibinin “Əsrin incisi” (“Yətimətə-d-dəhr”) və Əbu Həyyan ət Tauhidinin “Əyləncə və səfa haqqında kitab” (“Kitabül-imtə va-l-muənəsə”) kitablarını göstərmək olar [112, 256].

Türk ədəbiyyatşünası Hakan Özkan Berlində nəşr etdirdiyi “Kitab el-Ferac ba da eş-şidde” (“Çətinlikdən sonra sevinc”) adlı monoqrafiyasında Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin adı çəkilən əsərini geniş təhlil edərək yazır: “Biz xüsusi olaraq “ədəb” ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, on bir cildlik “Nişvar əl-muhadara və əxbar əl muzəkəra” (şərti olaraq müsahiblərin hekayələrində “Maraqlı mühazirələr və yadda qalan rəvayətlər” kimi tərcümə edilmişdir) əsərinin müəllifi Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxini qeyd etmək istərdik. Əbu Əli ət-Tənuxi (940-994) “ədəb” ədəbiyyatında qələmi bilinən ən güdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur [52, 19].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxinin tərcümeyi-halı haqqında məlumat olduqca məhduddur.

Fikrimizcə, ədibin mənsub olduğu Tənux qəbiləsi haqqında bəzi bilgilər verilməsi faydalı olardı. Belə ki, bu, İraqın cənubunda Küfə ilə Nəcəf şəhərləri arasında məskunlaşmış, əvvəllər xristian dininə etiqad etmiş, lakin üçüncü Abbasi xəlifəsi əl-Mehdinin (xəl.döv.775-785) dövründə islamı qəbul etmiş ərəb qəbiləsidir. Daha sonra Tənuxilərin bir hissəsi Hələbdə, bir hissəsi isə Livanın dağlıq ərazilərində məskunlaşmışdı. Tənux qəbiləsindən onlarca dövlət xadimi, qazılar, şairlər çıxmışdılar [147, 155].

Azərbaycanın Urmiya əyalətində dünyaya göz açan, Mosulda təhsil alan, fiqhə dair çoxcildlik əsərlərin müəllifi Əbu-s-Sənə Mahmud ibn Əbi Bəkr (1198-1283) və orta yüzilliklərin görkəmli şairi, filosofu, ədəbiyyatşünası Əbu-l-Əla əl-Məarri ət-Tənuxi də, məhz Tənux qəbiləsinə mənsub olmuşdur [171, 25].

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu məsələlərin dərin tədqiqata ehtiyacı vardır.

Əbu Əli əl-Muhassin 940-cı ildə Bəsrədə anadan olmuşdur. Ədibin atası Əbu-l-Qasım İraqın müxtəlif əyalətlərində uzun müddət qazılıq etmişdir. Gənc əl-Muhassin kiçik yaşlarından biliyə, elmə, ədəbiyyata maraq göstərmişdir. İlk təhsilini Bəsrədə, əsasən, Əbu Bəkr əs-Sauli və Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin yanında alaraq qazılıq sənətinə yiyələnmişdir.

969-970-ci illərdə Bağdadda vəzirlik vəzifəsində baş verən islahatlar zamanı Əbu Əli əl Muhassin qazılıq vəzifəsindən azad edildi, var-dövləti müsadirə olunmaqla üç ildən artıq bir müddət ərzində ixtisası üzrə işləyə bilmədi. Sonradan vəzifəsinə başlasa da (981-982) Buvehilərin yanında artıq etibardan düşmüşdü. Hətta deyilənlərə görə, əs-Şəfai və onun tərəfdarlarını tənqid etdiyi üçün bir müddət həbsə də alınmışdı [70, 163; 164; 168].

Ət-Tənuxi orta yüzilliklərdə mövcud olmuş ədalətsizliyə, şiddətə, zülmə dözmək məcburiyyətində qaldı və 994-cü ildə 54 yaşında Bağdadda vəfat etdi.

Ət-Tənuxinin ədəbi irsi olduqca zəngindir. Ədib özündən sonra “Əl-Fərəc bədə-ş-şiddə” (“Çətinlikdən sonra sevinc”) [136], “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl- muzəkəra” (“Maraqlı mühazirələr və yaddaqalan rəvayətlər”) [138], “Kitəb əl-

mustəcəd min fəalət əl-əcvad” (“Səxavətlilərin gözəl əməlləri”), “Ünvan əl-hikmə və-l-bəyan” (“Hikmətin və bəyanın ünvanı”) adlı ərəb ədəbiyyatı tarixində özünə layiqli yer tutmuş “ədəb” janrında yazılmış əsərlər, mahnılar, atalar sözləri və yumoristik hekayə toplularını qoyub getmişdir.

Mədaini (b.n.) daha 150 il əvvəl eyni mövzu ilə bir əsər təklif etmişdi. İbn Əbi-d-Dunya ilə qazı Əbu-l-Hüseyn, o zamandan bəri bənzər məcmuələrin raviləri idilər, ət-Tənuxi, həm bu əsər, həm də digər yazılı qaynaqlardan faydalandı və öz toplusunun tərtibi üçün şifahi rəvayətlərdən istifadə etdi. Hekayətlərin bəzilərindən ötrü atası və ustadlarına borclu olsa da, o özünün təcrübəsindən faydalana bilirdi. Bununla bərabər, yazılı qaynaqlardan almadığı ünsürlərin çoxu katiblər və qazılar tərəfindən təmin edilmişdir. Ət-Tənuxinin özündən əvvəlki müəlliflərin əsərlərinin tənqid və təhlil etmək bacarığı vardır. Topluda qaynaqlar qeyd olunaraq mövzu və şəkil baxımından 14 bölümə ayrılan hekayələr gəlir. İbn Əbi-d-Dunyanın əsəri mürəkkəb bir şəkildə qələmə alındığı halda, Ət-Tənuxinin toplusu daha sadə bir vasitə idi və xoş vaxt üçün tərtib olunmuşdu. Onun bu əsəri, geniş şöhrət qazandı və qəbul olundu və daha çox oxunmağa başlandı və hətta sonralar İran, türk və yəhudi ədəbiyyatında mühüm rol oynadı. Əsər İzz əd-Din Zangiyə (557-571; 1163-1175) həsr edilərək əl-Hüseyn b. Əsəd əl-Histani əl-Muayyadi tərəfindən fars dilinə də tərcümə olunmuşdur. Əsərin əldə olan türk dilindən tərcüməsi Qədir b. Məhəmməd tərəfindən yerinə yetirilmişdir [52, 167].

Ət-Tənuxi Muhassin (940, Bəsrə - 994, Bağdad) – ərəb yazıçısı, əsli-nəcəbəti olan Bağdad nəslində böyümüş, ali qazı olmuş, boş vaxtlarını ədəbiyyata həsr etmişdi. Ona məşhurluq

gətirən, sonralar fars və türk dillərinə tərcümə olunmuş “Çətinlikdən sonra sevinc” kitabı (əl-Fərəc bədə-ş-şiddə 983 və ya 984) işıq üzü görmüşdür. Bu kitabda toplanmış aforizm və hekayələrdə insanın bədbəxtliyi xoşbəxtliklə, ağır vəziyyəti firavanlıqla, ümitsizliyi sevincə əvəz olunur [58].

Ət-Tənuxi ənənəvi mövzunu konkret həyat nümunələri ilə toplayıb, kəskin süjetli hekayələri ilə ifadə etmişdir. Onun ikinci kitabı ”Səxavətlilərin gözəl əməlləri” (əl-Mustəcəd min fəalət əl-əcvad) - lətifə və səxafət haqqında kəlamlar toplusudur. Tənuxinin ən görkəmli kitabı” Söhbətlərin mövzusu” tam qorunub saxlanılmamış, X yüzilliyin yüksək (kübar) Bağdad cəmiyyətinin həyatı haqqında mühüm ədəbi məzmunundan ibarətdir. Tənuxi bir hekayəçi kimi oxucunu sadə dillə həm əyləndirir, həm də öyüd verməyə çalışırdı.

X yüzillik ərəb ədəbiyyatında novellistikanın sürətli inkişafı olan dövrdür. Novellistikanın ilk nümunələri dahi ərəb tarixçisi ət-Təbəri, əsasən də, əl-Məsudinin əsərlərində göstərilmişdir. Dənizçilərin və ticarətçilərin uzaq ölkələr və başlarına gələn macərələr haqqında hekayələr Buzurq ibn Şəhriyarın 940-cı ildə yazdığı “Hindistanın möcüzələri” adlı əsərində toplanmışdır. Görkəmli dövlət xadimi Əbu Əli ət-Tənuxi öz xatirələrini (memuarını) dağınıq novella-xatirələr formasında nəşr etmişdir. Bağdadın 980-ci illərində məşhur fəlsəfə dərnəyinin ”Saflıq qardaşları və vəfa dostları” ensiklopediyasında novella və rəvayətlər böyük yer almışdı. Ədəbi xülyələr əsasında qurulan nağıllara, ancaq ət-Tauhidinin və əl-Məərrinin nəsrində rast gəlinir. X yüzillik “məqamə” janrının yaranması ilə nəsrin inkişafı bitir. “Məqamə” janrının ilk müəllifi sayılan Bədi əz-Zəman əl-Həmadaninin yaradıcı-

lığında bu janr mühüm olmuş, əl-Həriri yaradıcılığında isə filologiya erudisiyası xarakterinə çevrilmişdir [64, 681].

Abbasilər dövründə Xilafət daxilində yaranmış yeni ictimai-siyasi şərait ədəbiyyatda da böyük dönüşə səbəb oldu. Əməvilərin ərəb millətçiliyi siyasətinin əksinə, Abbasi xəlifələri siyasi və mədəni həyatda daha çox qeyri-ərəb xalqların qüvvələrinə arxalanmağa başladılar. Abbasilər dövründə yaranmış ədəbiyyat, sözün əsl mənasında, ərəbdilli ədəbiyyata çevrilirdi. Onun inkişafında azərbaycanlı şairlərdən İsmayıl ibn Yəsar, Əbu-l Abbas əl-Əma, Musa Şəhəvat, Əbu Nəsr Mənsur ibn Mümkən Təbrizi və başqalarının mühüm xidmətləri olmuşdur. Bəşşar ibn Burd, Əbu Nüvas, Əbü-l-Ətahiyyə kimi şairlər poeziyanı yeniləşdirməyə çalışır, Əbu Təmmam və Buhturi isə köhnə ənənelərə qayıtmaq istəyirdilər. Yeniliyin qələbəsi ilə nəticələnən bu poetik mübarizə Əbu Əla əl-Məarri kimi sənətkarın yetişməsi üçün zəmin yaratdı [69, 58].

“Ədəb” ədəbiyyatına aid olan əsərlər sırasında Əndəlus ədəbiyyatının nümayəndələri tərəfindən yazılmış əsərlər xüsusi yer tutur. Bunların arasında İbn Əbd Rəbbihinin (860-940) “Əl-İqd əl-Fərid” (“Nadir boyunbağı”), İbn-Həzmin (994-1063) “Tauqu-l-haməmə” (“Göyərçin boyunbağısı”) və başqalarının əsərləri də vardır [119, 26].

Abbasilər dövründə bədii nəsrin də yeni nümunələri yaranırdı (Bədi əz-Zaman və Həririnin məqamələri). “Min bir gecə”, “Əntərənin sərgüzəştləri” kimi böyük epik əsərlər də bu dövrün məhsuludur [32, 151].

Əbu Bəkr əl-Xarəzmi, əl-Cahiz və başqaları bu dövr ərəb nəsrinin görkəmli nümayəndələrindəndir. Abbasilər dövründə yunan dilindən tərcümələr geniş vüsət aldı. Qədim İran və hind

yazılı abidələri ərəb dilinə tərcümə olundu. Bu dövrdə ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid də inkişaf edirdi (Əbu Bəkr əs-Suli, Məqrizi, İbn Cinni, Amidi, Qudamə ibn Cəfər, İbn əl-Mutəzz, Əl-Cahiz və b.). Xətib Təbrizi ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidi yüksək professional səviyyəyə qaldırdı.

Abbasilər dövrü ərəb ədəbiyyatının ikinci böyük qolu İspaniyada yaranmış ədəbiyyatdır. Ərəblərin yerli xalqla qaynayıb-qarışması, yeni təbii şərait ərəb-İspan şeir nümunələrini Abbasilər dövrü poeziyasından fərqləndirirdi. İspan-ərəb şairlərinin yaratdığı “müvəşşəh” şeir forması ərəb poeziyasında bədii novatorluq idi. Məhz bunun sayəsində şeirin mövzu dairəsi genişləndi, təbiət təsvirləri, məhəbbət motivləri onun əsas mövzusuna çevrildi. Əndəlus ədəbiyyatının (İbn Əbd ər-Rəbbih, İbn Şüheyd, İbn Hani, İbn Zeydun və b.) nümayəndələri həm poeziya, həm də nəsr nümunələri yaradırdılar .

“Ədəb” janrı haqqında “Qısa ədəbiyyat ensiklopediyası”nda daha sonra deyilir: “Orta yüzilliklər ərəb ədəbiyyatında hər bir təhsilli insanın (ədib) yiyələnməli olduğu dünyəvi biliklərin əhatəsinə “ədəb” deyilirdi. “Ədəb”ə, hər şeydən əvvəl, ərəb poeziyası və poetika, ərəb qəbilələrinin tarixi və şəcərəsi, ritorika, IX yüzillikdə isə etika, fəlsəfi və təbiətşünaslıq bilikləri aid idi. IX yüzillikdə mühüm “ədəb” ədəbiyyatı yaranmışdı ki, onun da ən tanınmış nümayəndəsi əl-Cahiz idi. “Ədəb”, əsasən, tarixi-ədəbi və etik-fəlsəfi məsələlərə həsr edilmiş müxtəlif məcmuələr, antologiyalar, traktatlar, oçerklər şəklində mövcud olurdu. XI yüzillikdə “ədəb” bir növ incə söz sənətinə – bilicilər üçün forma və dil baxımından qeyri-adi dərəcədə mürəkkəbləşmiş təmiz (saf)

ədəbiyyata çevrildi. Müasir “ərəb” ədəbiyyatşünaslığında “ədəb” geniş mənada bədii ədəbiyyat deməkdir” [88, 79].

Ərəb ədəbiyyatında hələ Cahilliyyə dövrünə gedib çatan ədəbi tənqidin, nəzəri məsələlərin ortaya çıxması, birinci növbədə, natiqlik və təfsirçiliklə bağlı olmuşdur. Ərəb ədəbiyyatşünaslığına dair fikirlər yerli ədəbi mühitin məhsulu olub, öz kökü üzərində boy atmışdır. Bu sahədə Qurani-Kərimin təfsir və şərh edilməsinin də rolu vardır. Ona görə də, ədəbiyyatda “tarassul” janrını çox vaxt böyük və rəngarəng “ədəb” janrından ayırmaq olmur. Onlar bəzən həm genetik, həm də tipoloji cəhətdən kəsişirlər. İslamdan əvvəlki Ərəbistanda “ədəb”in mənası “dədə-babalardan qalan adət-ənənələr, əxlaqi keyfiyyətlər və davranış normaları kimi başa düşülürdü. İslamın meydana gəldiyi dövrdə bu termin, yəni “ədəb” başqa mənə kəsb etdi və bədəvilərin kobud əxlaqına, cahilliyinə qarşı qoyulan şəhərlərin (ədibin) yüksək mənəvi keyfiyyətlərinin toplusu, nəzakətliyi, nəcib tərbiyəsi, etik anlayışlarının məlum incəliyi mənasını verməyə başladı [114, 227].

İslam alimlərinə görə, “ədəb”- birini ziyafətə dəvət etmə mənasını ifadə edir [49, 334].

Bir başqa qeydlərdə bildirilir ki, Peyğəmbərimiz isə “ədəb”in gözəl əxlaq mənası verdiyini vurğulayaraq belə buyurmuşdur: “Yaxşılıq gözəl əxlaqdır, pislilik isə qəlbə yatmayan bir hissdır”. Hz.Peyğəmbər (s.a.s) Qurandan ibarət olan gözəl əxlaqi tövsiyələrlə ümmətinə təbliğ etmişdir: “Onun şəxsində Allaha və qiyamət gününə ümid bəsləyənlər və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl ədəb və əxlaq nümunələri vardır”. Hz.Peyğəmbər (s.a.s) yaşadığı və ümmətinə tövsiyə etdiyi ədəb və əxlaq qaydalarına aid hədisləri hədis kitablarında “Kitabül

Edeb” “Babül Edeb” kimi başlıqlar altında toplamışdır [51, 28].

İslam dünyasında elmlərin genişlənməsi, yayılması, təhsilin fərdi, ictimai, maddi və mənəvi cəhətdən əlverişli hala gətirilməsi və başa düşülməsi üçün bir çox işlər görülmüşdür. Alimlərin “ədəb”ə aid yazdıqları müstəqil əsərləri: əl-Cahizin “Risalətül-mu'allimin”, İbn Sahnunun “Ədəbul-mu'allimin”, İbn Cəmanın “Təzkirətu-s-sami və əl-mutekellim fi ədəbil-alim və əl-mutə'alim” əsərlərini misal göstərmək olar [67, 92].

Lakin “ədəb”in bu xüsusiyyətləri avam bədəvilərin xüsusiyyətlərinə tam uyğun gəlmirdi. Çünki avam bədəvilər bir çox başqa xüsusiyyətlərə, yəni – süfrə arxasında özünü aparmaq qaydalarına, geyim qaydalarına, yüksək səviyyəli söhbətlər aparmaq qaydalarına və bu söhbətlər üçün lazımlı ünsiyyət vasitələri tapmaq bacarığına malik deyildilər. Adı çəkilmiş xüsusiyyətlər, eyni zamanda, ədəblə formalaşmalıdır və hər şeydən əvvəl, geniş, tarixi ədəbiyyat və filoloji materiallarla əhatə olunmalıdır. Bu materiala İslamdan əvvəl ərəblərin həyatı və qəhrəmanlığı haqqında saysız-hesabsız rəvayətlər, atalar sözləri və müdrik kəlamları daxil etmək olar. Bunların hamısı ərəb mədəniyyətinin əsası sayıldığı üçün qədim mövzuları oxuyub dərk etməyə imkan yaradır. Bu materialın öyrənilməsi ədibi ədəbiyyat improvizəsinə hazırlamalı və onu ənənə ruhunda yaradıcılığa cəlb etməlidir. ”Ədəb” etik və davranış qaydalarından başqa elm kimi ədəbiyyata daxil olduğu halda, savadlı insanlar, yəni “ədiblər” Quranı, onun izahını, hədisləri, fiqhi, qədim ərəb poeziyasını bilməlidirlər.

İ.M.Filştinski yazırdı: "Ədəb"ın ədəbiyyatı o qədər zəngindir ki, onu təsnif etmək çətindir". Buna baxmayaraq, çalışıb əsas növlərini seçmək olar [113, 242].

Elmdən fərqli olaraq, "ədəb" anlayışı, ilk növbədə, teologiya elmlərində, yəni Quran və onun anlayışı hədislərdə maariflənmə mənasını verirdi [106, 25].

Lügətlərə müraciət etsək, "ədəb" sözünün bir neçə mənada - ədəbiyyat, tərbiyə, tərbiyəvi, nəzakətli, savadlı, xeyrxah, mədəni mənalarda işləndiyini görürük [66, 28].

"Ədəb"ə - ilk növbədə, sırf ərəb bilikləri daxil idi. Lakin VIII yüzillikdən başlayaraq Ərəbistanın mədəni mühitində görünməyən ciddi dəyişikliklər baş verərək incəsənət, ticarət və şəhər mədəniyyəti sürətlə inkişaf etdirildi. Elm-təhsil ocaqları, kitabxanalar, tibb məntəqələri inşa olunmağa başlandı. VIII yüzillikdən etibarən ərəblərin xarici mədəniyyətlə əlaqəsi nəticəsində, "ədəb" janrının əhatəsi İran-Hindistan (elinistik) milli ənənələri hesabına genişləndi.

İ.M.Filştinski yazır: "VIII yüzilliyin ikinci yarısında orta əsrlər ərəb poeziyasına yeni janrlar və mövzular gətirmiş İran cərəyanı nəsrin inkişafına daha köklü təsir göstərmişdir. Məhz bu dövrdə yeni janrlar meydana gəlir, sözün həqiqi mənasında, bədii nəsrin ilk nümunələri yaradılırdı" [112, 88].

"Ədəb"lə məşğul olan ədib ərəb elmlərindən başqa, İrandan, Hindistandan gələn rəvayət və təmsillərlə, həmçinin Misirin fəlsəfi elmləri və yazıları ilə də tanış olur. Cəmiyyətin savadlı hissəsi bu elmlər haqqında olan ehtiyacını ədibin rəngarəng və əhatəli ədəbiyyatında tapa bilirdi. Bu ədəbiyyatları mütləq etdikcə oxucu məşhur və müxtəlif bilgilərlə məlumatlanırdı. Bu məlumatlarda tarixi və məişət lətifələri,

uzaq ölkələrə səfərlər haqqında mənalı əhvalatlar danışılırdı. Bir qayda olaraq, ədibin “ədəb” janrında yazdığı əsərlər tərbiyəvi və maarifləndirici məqsəd daşıyırdı. Burada, hətta əhalinin istirahəti və əyləncəsi üçün verilən yazılara da rast gəlmək olardı.

“Ədəb” termini bir çox əhatəli anlayışları özündə cəmləşdirməklə yanaşı, ixtisas və peşə mənalərini ifadə edir. Bu anlayış toplusu məmurların, katiblərin davranış qaydalarını və vəzifə borclarını yerinə yetirməyə imkan verir. Buna, əsasən, də katiblərin, vəzirlərin, hakimlərin əxlaqı yaranırdı.

Təsadüfi deyildir ki, professor Gövhər Baxşəliyeva Əbu-l-Fərəc İsfahaninin “Nəğmələr kitabı”nda və klassik Azərbaycan ədəbiyyatında X yüzillikdə ərəb Xilafətinin ədəbi, mədəni və siyasi həyatından bəhs edərkən “ədəb” janrı haqqında yazır: “Ədəb” ədəbiyyatının bir çox əsərləri meydana çıxırdı. “Ədəb” termininin mənası müxtəlifdir. İslama qədər ərəblərdə “ədəb” bizdə indi olduğu kimi, yəni ənənəvi adətlər, davranış qaydaları və əxlaq kimi mənalarda başa düşülürdü”.

Tədrisən “ədəb” anlayışına təkcə etik normalar kompleksinə və davranış qaydaları deyil, həm də təhsilli şəxs - ədibin yiyələnməli olduğu biliklər də daxil oldu. Ədib Quranı, onun təfsirlərini, hədisləri, fiqhi, qədim ərəb poeziyasını, həmçinin İrandan, Hindistandan və Yunanıstandan gəlmiş nəsihətçi, etik-fəlsəfi və digər əsərləri də bilməli idi” [67, 34-35].

“Ədəb” ədəbiyyatının məqsədləri haqqında danışanda “ədəb” janrında yazıb yaratmış ədibləri yada salmaq məqsəddəyigün olardı.

Ərəb mədəniyyətinin “qızıl əsri”nin ən parlaq şəxsiyyətlərindən biri də İran mənşəli ərəb yazıçısı Abdullah İbn əl-

Muqaffadır. Ərəb ədəbiyyatında xüsusi yeri olan “ədəb” janrının yaranmasında Abdullah İbn əl-Muqaffanın (729-759) xidmətləri əvəzsizdir. İbn əl-Muqaffa “ədəb janrında” ilk dəfə olaraq “Kiçik işlərə dair tövsiyələr” (“Kitəb əl-ədəb əs-sağır”) və “Böyük işlərə dair tövsiyələr” (“Kitəb əl-ədəb əl-kəbir”) əsərlərini geniş şəkildə işləmiş və “ədəb” janrının xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Bu janrın əsas xüsusiyyətləri hərtərəflilik və çoxmənəlilik əks etdirməkdir [106,41-43].

Ərəb mədəniyyətinin “qızıl dövründə” yaşamış ərəb ədəbiyyatında dərin iz buraxmış və əsərlərini bu janrdə yazıb-yaratmış ən görkəmli simalardan biri də əl-Cahiz olmuşdur. Cahiz xüsusi tədqiqatçı istedadına, böyük zəkaya, güclü təxəyyülə, geniş təfəkkürə malik ziyalı olaraq dövründəki bütün bilik sahələrini, müxtəlif elmləri öyrənmişdir. O, ərəb mədəniyyətinin dərin bilicisi və böyük ədib kimi tanınmışdır.

Məlum olduğu kimi, əl-Cahiz zəngin yaradıcılığa malik güclü ədib olduğu halda, onun ədəbi irsinin az bir qismi dövrümüze gəlib çatmışdır. Cahizin dövründə “ədəb” dedikdə bu ad altında insanın tərifəlayiq nə varsa mənimsəməsi və kamilləşməsinə öyrədən əsərlər göz önündə tutulurdu [48, 82].

Əl-Cahizin fikirlərinə görə, “ədəb” janrında əsas məsələ aydın izah etməyi bacarmaqdır. Elə buna görə də, o, ədəbi-nəzəri məsələlərə dair ən böyük və ən məşhur “Əl-Bəyan” (“Anlatma”) əsərində “ədəb” janrından bəhs etmişdir. Cahiz bu əsərini “ədəb” janrına həsr edərək “Əl-Bəyan” fəslini əsərinin başlanğıcı saymışdır [150, 37].

Əl-Cahizin natiqlik sənətinə - xitabəyə dair fikirlərinin araşdırılması onun ədəbi görüşlərinin öyrənilməsində önəmli yer tutur. Məlum olduğu kimi, bəlağə hələ Cahiliyyə dövründə

rüşeym halında, məhz xitabə şəklində meydana gəlmişdir. Bu, bələğənin həm də natiqlik sənəti kimi başa düşülməsinə və izah edilməsinə səbəb olmuşdu. “Xitabə” bu gün, yalnız bir mənada – çıxış etmək (nitq söyləmək) mənasında işlədilir. Bir elm kimi xitabə – məqsədi inandırma və təsviretmə olan natiqlik sənətidir [19, 201].

Görkəmli ədib əl-Cahizin “ədəb” janrında “əl-Bəyan” əsərini yazmasının əsas səbəbi ərəblərin natiqlik sənətindəki məharətlərini göstərməsi olmuşdur.

Ərəb ədəbiyyatında “ədəb” ustadlarından biri də əl-Cahizin pərəstişkarı olan məşhur ədib Əbu Həyyan ət-Tauhididir (?-1023). Əbu Həyyan Tauhidi (ət-Tauhidi) Şirazda anadan olmuş fars mənşəli ərəbdilli yazıçıdır. Onun bioqrafiyası X-XI yüzilliklər ərəb-müsəlman alimləri, filosof və ədəbiyyatşünaslarının yaşayıb-yaratdıqları şərait üçün tipik idi. Ət-Tauhidinin doğum tarixi dəqiq məlum deyil. Ət-Tauhidi görkəmli ədib və filosof kimi tanınmışdır. Bağdadda məşhur ilahiyyatçı və filoloqların – əs-Sirahi, ər-Rummani və başqalarının yanında təhsil almışdır. O, həmçinin Rey və Şirazda yaşamış, buveyhi vəzirləri İbn Abbad və İbn əl-Amida yaxın olmuşdu. Ət-Tauhidinin yaradıcılıq illəri təqribən X-XI yüzillikləri əhatə edir. Onun “Həzz və əyləncə” (“Əl-mutaa və əl-muanasa”), “Dostluq və dost” (“Əs-sadaqa və s-sadiq”) və s. didaktik əsərləri müəllifin klassik ədəbi üsluba yaxşı bələd olduğunu göstərir. Bəzi əsərlərində sufizmə də yer vermişdir.

Yaqutun fikrinə görə, onun vətəni İran və ya İraqın şəhərlərindən biri - Nişapur, Şiraz, Vasif və yaxud Bağdad olub. Ancaq alimlərin bir çoxu qeyd edir ki, onun həyatının

çox hissəsi Bağdadda keçmişdir. Ana dili ərəb dili olmağına baxmayaraq, o, farsca da bilirdi [159, 36].

İbn Xalliqanın verdiyi məlumata görə, ət-Tauhidi öz adını atasının ticarəti ilə məşğul olduğu “tohid” adlı xurma növündən götürmüşdür. O dövrün əksər ədəbiyyatçıları kimi, ət-Tauhidi də sadə təbəqədən çıxmışdır. Bağdadda qrammatika və fiqhi öyrənmişdir. “Saflıq qardaşları” (“İxvan əs-Safa”) İsmailiyyə doktrinası ilə bağlı olmuşdur. Həmin dini fəlsəfi dərnəyin bir çox üzvləri ilə də şəxsən tanış idi. ət-Tauhidi 971-ci ildə xristian filosof Yəhya ibn Adi Əbu Zəkəriyyənin (?-974) mühazirələrində iştirak edib. O, sufi müəllifləri: əl-Bistami (?-857), əl-Muhasibi (?-857), əl-Makki (?-910), əl-Cunayda (?-910) və digərlərinin əsərlərini oxumuş, bəzi sufi filosofların təlimlərini dərinlən öyrənmişlər. Sufizmə olan hədsiz bağlılığını onun – “Kitəb əl-İşarət əl-ilahiyyə” (“İlahi işarələr haqqında kitab”), “Kitəb əl-Həcc əl-əqli” (“Mənəvi həcc haqqında kitab”) adlı iki əsərində aydınlaşdırmaq mümkündür [91, 145].

“Ədəb” ədəbiyyatının ustadı səviyyəsinə yüksəlməsinin əsas səbəbi kimi ət-Tauhidinin görkəmli və savadlı ədiblərlə münasibət yaratmaq üçün hər bir vasitədən istifadə etməsi lazım idi. O hələ Bağdadda olarkən öz hekayələrinin birində Buidi əmiri Muizz əd-Daulənin kitabı – Əbu Məhəmməd əl-Muhəlləbi haqqında qeydləri, onun şəxsiyyətini savadlı və maraqlı insanların maraq dairəsinə çevirdi. Bunların sırasında ibn əl-Həccac, ilahiyyatçılar, şairlər, ədəbiyyatçılar, siyasətçilər və hakimlər vardı.

ət-Tauhidi Bağdadda olarkən vəzirlərin toplantısında iştirak etmiş və burada ibn-Sadan ilə tanış olmuşdur. İbn Sadan

onu böyük hörmətlə qarşılamiş və ət-Tauhidinin xatirində o çox müsbət insan kimi qalmışdır. Burada ət-Tauhidi filosoflar, tarixçilər və ədəbiyyatşünaslarla müxtəlif mövzularda fikir mübadiləsi aparmışdır. Ət-Tauhidi sonradan yazırdı ki, bu söhbətlər insanları, onların fikirlərini, dünyagörüşlərini anlamaqda ona çox kömək etmişdir [113, 21].

İbn Sadanın xahişi ilə ət-Tauhidi əsərlərində əxlaq qaydalarından bəhs etmişdir. Elə bu da ədibin öz əsərini “ədəb” janrında yazmasına şərait yaratmışdır. Onun, məhz “Risalə fi-s-sadaqa va-s-sadiq” (“Dostluq və dost haqqında traktat”) əsəri də “ədəb” janrında qələmə alınmışdır. Traktatın girişində ət-Tauhidi bu əsəri yazmağının səbəblərini belə əsaslandırır: “Bir dəfə Bağdadda bir məclisdə iştirak edirdim. Burada söhbət misilsiz dostluqdan, dost ziyarətlərindən, dostluq-qardaşlıq münasibətlərindən, qarşılıqlı anlayışdan, yardımdan, səxavətdən, ürəyiaçıqlıqdan və mərhəmətdən düşmüşdü. Məndən xahiş etdilər ki, bütün eşitdiklərimi qələmə alım. Mən də bura müdriklərin, bilikli insanların söylədikləri fikirlərini əlavə etdim. Beləliklə, örnək götürülə biləcək, bu dünya və axirətdə də faydalı olacaq bir risalə ərsəyə gəldi” [94, 11].

Bağdaddakı yığıncaqlarda aparılan söhbətlər əsasında yazdığı dostlar haqqında bu əsəri insanı xoş hisslərə, mehribanlığa və dostluğa çağırır. İbn Sadanla olan söhbətlər ona bəslədiyi hörmət dostluqdan yaranan fikirlər bu əsəri işləməyə kömək edirdi. Ət-Tauhidi öz əsərində məsləhətlər vermiş, insanların dostluqlarının pozulmasını tənqid etmiş, onları sülhməramlı olmağa çağırırdı. Eyni zamanda, o bir

çərçivə daxilində nəzakətli və mehriban olmağı insanlara tövsiyə edirdi [112, 222].

“Dostluq haqqında traktat” (“Risalə fi-s-sadaqa va-s-sadıq”) əsərinin yazılmasında əl-Cahizin də təsirini qeyd etmək lazımdır. Ət-Tauhidi əl-Cahizə böyük hörmət göstərmiş, onun pərəstişkarı olmuş, “Təkriz əl-Cahiz” – (“Cahizin təriflənməsi”) adlı əsərini bu böyük ədibə həsr etmişdir. Bu əl-Cahizin “Xəsislər” əsərinin mövzusu ilə eynilik təşkil edirdi. Ət-Tauhidinin çoxcildli antologiyası “əl-bəşəir va-z-zaxair” (“Sevinc müjdəçisi və ədəbi xəzinələr”) əsərində də əl-Cahizin yaradıcılığının təsiri sezilməkdədir. Həmin əsərdə “ədəb” ədəbiyyatının ənənəvi xarakterinə uyğun nəsihətamiz sitatlar, parçalar, sələflərin əsərlərindən tərbiyəvi nümunələr, onların dəyərli fikirləri, rəyləri verilmişdir. Təsədüfi deyil ki, Yaqut ət-Tauhidini “Ədib əl-fələsifə və feyləsuf əl-udəbə” (“Filosofların ədibi və ədəbiyyatşünasların filosofu”) adlandırmışdır [112, 255- 256].

Beləliklə, “ədəb”in öz dövrünün ən məşhur janrlarından biri olmasının və dəyərli əsərlərin ideya-estetik cəhətdən etibarlı qaynaq olmasının ən başlıca xüsusiyyəti, adından göründüyü kimi, əxlaqi, sosial və intellektual aspektləri özündə cəmləşdirməsi ilə bağlıdır.

Ət-Tənuxinin əsərlərinin əsas ideya-məzmunu və forma-janr xüsusiyyətləri

Orta yüzilliklər ərəb nəsr ustası əl-Cahizin yaradıcılıq ənənəsini davam etdirən, onun təcrübəsindən yararlanan və “ədəb” janrında əsərlər yazan X yüzilliyin görkəmli ərəb

ədiblərindən biri də Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxi (940-994) olmuşdur. O, klassik ərəb nəsrinin tanınmış nümayəndələrindənəndir. Onun yığcam hekayələrindən ibarət “Çətinlikdən sonra sevinc” (“Əl-Fərəc bədə-ş-şiddə”) toplusu geniş yayılmış məşhurlaşmışdı [136].

Buraya bütün dünyanın dərd-sərinin keçiciliyi barəsində düşüncələri əks etdirən, nəsihətamiz hekayələr toplanmışdır. Allahın iradəsi və mərhəməti ilə kədər və qüssəni həmişə rahatlıq və sevinc əvəz edir. Bağdadın hakim dairələrinə yaxın olmuş müəllif sarayın və siyasi həyatın qəfil dönüşlərini dəfələrlə müşahidə etmişdi ki, bu da ona taleyin dönüklüyü haqqında düşüncələr üçün bir çox səbəblər üzə çıxarmış və hekayələri zəngin ideya-məzmunla təmin etmişdi [59, 13].

Orta yüzilliyin Şərqində geniş yayılmış “ədəb” janrında yazıb-yaradan on bir ərəb müəllifinin əsərlərindən nümunələr ilk dəfə rus dilinə tərcümə edilərək Leninqradda nəşr olunmuş “Şənlik dayanacaqlarında Ayın doğması” adlı topluya daxil edilmişdir. Görkəmli şərqşünas A.Dolininanın tərtibi, ön sözü və qeydləri ilə rus dilli oxuculara ərəb yazıçılarının əsərlərindən parçaların ilk dəfə təqdim edilən bu topluya Abdullah ibn Müslim ibn Quteybə “Seçmə əsərləri” (“Muxtarat”), Əmr bin Bəhr əl-Cahiz “Yaxşı keyfiyyətlər və onların əksi olanlar” (“Kitəb əl-Məhasin va-l-Addad”), Əhməd ibn Əbd Rəbbihi “Nadir boyunbağı” (“Əl-İqd əl-Fərid”), Əbd ər-Rəhman ibn əl-Cauzi “Hiyləgərlər haqqında kitablar” (“Kitəb əl-əxbər əl-əzkiyə), Əbu Bəkr ibn Hicca (“Səhifələrin məhsulları”), Ələddin Əli əl-Quşçi (“Şənlik dayanacaqlarında Ayın doğması”), Cəlaləddin əs-Suyuti “Müsahibin hədiyyəsi” (“Hədiyyətu-l-Musahib”) və Davud ibn Ömər əl-Əntəki

(“Sevgililər haqqında müfəssəl hekayələrlə bazarların bəzədilməsi”) kimi görkəmli ədiblər salınmışdır. Əsərləri, A.Dolinina da daxil olmaqla, müxtəlif ərəbşünas-tərcüməçilər rus dilinə çevirmişlər. Heç bir ərəb yazıçısının əsəri bütöv şəkildə tərcümə olunmamışdır [59].

Sözügedən topluda ət-Tənuxinin “Çətinlikdən sonra sevinc” əsərindən hissələr çap olunmuşdur. Burada ət-Tənuxinin “ədəb” janrına aid əsərindən I, II, III, IV, V, VI və XI fəsillərdən parçalar verilmişdir.

Fəsillərdən əvvəl müəllifin bir növ tovhid, nət, münacat xarakterli giriş sözləri gəlir: “Rəhim, Rəhman Allahın adı ilə. Kömək yalnız Allahdandır, mən ona təvəkkül edirəm və ona üz tuturam. Çətinlikdən sonra sevinc, sıxıntıdan sonra rahatlıq və əlac vermiş və heç bir sınağı hədiyyəsiz, cəzanı mərhəmətsiz, fəlakət və ya bədbəxtliyi mükafatsız və əvəzsiz qoymamış Allaha həmd olsun. Elçilərdən (rəsullardan) başda durana, peyğəmbərlərin möhürünə (xatəmül-ənbiya) və onun çox xeyirxah və çox pak nəslinə Allahın salam və salavatı olsun!” [52, 90].

Rus dilinə tərcümədə ən uzun parça V fəsildən verilmişdir. Digər fəsillərə nisbətən, XI fəsil bir neçə dəfə artıq həcmdədir.

Didaktik-nəsihətamiz məzmununda olan “Çətinlikdən sonra sevinc” əsəri cəlbədicə “Min bir gecə” nağıllarında olduğu kimi, dini-islami motivlərlə, xilafətə mənsub tarixi şəxsiyyət və hadisələrlə, bir sıra hikmətli məsələlərlə, şeir parçaları ilə zəngindir. Burada bir çox rəvayət və hekayətlərdə həm reallıq, həm də qeyri-reallıq, daha doğrusu həqiqiliyi ilə şübhə doğurmayan hadisələr və folklora aid əhvalatlar və şəxsiy-

yətlər qorunub saxlanmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, əsərdə bəzi hekayətlər iki variantda oxunur. “Ədəb” janrına məxsus olan süjet üzrə nəql edilən maraqlı söhbətlər, təqdim edilən xarakterik obrazlar oxucunu daim intizarda qoyur və şirin təhkiyədəki təsvir və münasibətlərin doğruluğu, həyatiliyi barədə düşünməyə imkan vermir. Bu baxımdan, Ət-Tənuxinin yazıçı qələminə məxsus itilik, obrazlı təfəkkürünün miqyası, hər bir əhvalat və hadisənin kompozisiya bütövlüyündə verilməsi, surətlərin xarakter və obraz səviyyəsində işlənməsi diqqətəlayiqdir. Fikrimizcə, məhz belə bir əsərdə Ət-Tənuxi artıq ədəbi-bədii təcrübəyə yiyələnməklə “ədəb” janrında özünün başqa sanballı kitablarını yazmağa davam etmişdir. Buna bir daha əmin olmaq üçün A.Xalidovun ərəb dilindən rus dilinə tərcüməsində “Çətinlikdən sonra sevinc” əsərindən ayırayrı hissələri nəzərdən keçirməyimizə ehtiyac vardır.

Birinci fəsil belə adlanır: “Allah-təalanın bədbəxtlik və sınaqdan sonra bəxş etdiyi sevinc hissi ilə bağlı Quranda dedikləri barədə”. Fəslin əvvəlində mövzu ilə əlaqədar Qurani-Kərimdən bir ayə gətirilir: “Bismilləhir-rəhmanir-rəhim! Məgər biz sənə sinəni yarıb açmadıq? Və sənə belini əyən ağır yükünü təmizləyib götürmədik? Və sənə rəhmət duası ilə yüksəklərə ucaltmadıqmı? Həqiqətən, çətinlikdən sonra yüngüllük gəlir. Və sən qurtarandan sonra zəhmət çəkib öz Rəbbinə doğru can at!” [136].

Ət-Tənuxi Quran ayəsinə şərh verərək göstərir ki, bütün bu surə Allah-təalanın peyğəmbərin iztirab və sıxıntılarında sonra dərd-sərini unutdurub günahını bağışlanması haqqındadır. “Bu ağır yük onu üzürdü, az qala sümüklərini sındırırdı, sanki çökməkdə olan ev kimi dağılmağa hazır idi...” [52, 91].

İkinci – “Çətinlikdən sonra sevinc – çətinlikdən və sınaqdan xilas olmağın üsulları barədə hekayətlər” fəsilindən hədislərdə gəlib bizə çatan yalnız kiçik bir parça verilmişdir: “Rəvayətçilərin mötəbər silsiləsinə əsaslanan hakim Əbu-l Qasım Əli ibn Məhəmməd ət-Tənuxinin mənə danışdığı kimi, Rəsullallah demişdir: – Allaha dua edib, dilək diləyin, çünki Allah-təala ondan xahiş edənləri sevir və ən yaxşı dua qurtuluşa (xilasa) ümid bəsləməkdir” [136].

“Sözün, duanın və yalvarışın sayəsində sevinc xəbərini almış və sınaqlardan xilas olmuş kəslər haqqında” adlanan üçüncü fəsildən aşağıdakıları oxuyuruq:

“Əl-Fədl ibn Yəqubun hekayəsi:

Əbu Cəfər əl-Mənsur İsmayıl ibn Umeyyə tutulanda onu zindana aparmağı əmr etdi. O, üstündə yazı olan bir divarın yanından keçirdi. Həmin yazını oxudu: “- Ey mənim rifahımın hamisi, təkliyimin yoldaşı, kədərimin dayağı”. İbn Umeyyə azadlığa buraxılana qədər bu duanı durmadan təkrar edirdi və yenə həmin yerdən keçəndə divarda heç bir yazı görmədi” [136].

“Hökmdarın qəzəbini səmimi sözü ilə yumşaldan və cinayəti bəlağətli xəbərdarlıq və ya öyüd-nəsihətlə saxlayan kəslər haqqında” adlanan dördüncü fəsildə deyilir:

“Məndə olan kitabların birində belə bir hekayəyə rast gəldim:

İki nəfəri əmirin yanına gətirdilər; birini mürtədlikdə, digərini əyyaşlıqda ittiham edirdilər. Əmir onları öz əyanlarından birinə verib dedi:

– Bunu, – mürtədilik edənə tərəf (başı ilə göstərərək) – edam edin (əyyaşə işarə ilə) – onu isə necə lazımdır, kötəkləyin!

Sonra o çıxıb getmək istədi. Bu vaxt əyyaş dedi:

– Əmir! Məni kötəkləməyi başqasına tapşır. Yoxsa əmin deyiləm; birdən o səhvən məni edam edər, yoldaşımı isə kötəkləyər. Bu, düzəlməyən bir səhv olar.

Əmir qəhqəhə çəkdi və əyyaşə azadlığa buraxmaq, mürtədi isə edam etmək göstərişini verdi” [136].

Beşinci fəsil belə adlanır: “Keşikçi nəzarətindən qurtaran, zindandan çıxan və ya dustaqlıqdan azad olan, təhlükəsizlik və əmin-amanlığa düşmüş kəslər haqqında”.

Qeyd etdiyimiz kimi, ət-Tənuxinin “Çətinlikdən sonra sevinc” əsərindən rus dilinə tərcümə edilən fəsillər arasında ən uzununu V fəsildir. Əsərin bu fəslinin sərlövhəsindən sonra, nəql edilən bir rəvayət və 11 beyt (22 misra) şeir, daha sonra isə yarımbaşlıqlar altında verilmiş hissələr gəlir [136].

Bu fəsildə müəllif hekayələrin ideya və məzmununa uyğun gələn şeirlərdən bol-bol istifadə edərək əsərin bədii silqətini artırırmışdır. Eyni zamanda, yazıçı nəql etdiyi rəvayətin “Hekayənin başqa bir versiyası” adı altında paralel şəkildə verdiyi nümunə ilə onun, həmçinin bütövlükdə əsərin şifahi xalq ədəbiyyatındakı janrlarında işləndiyini sanki bir daha vurğulayır.

Altıncı fəsil belə adlanır: “Düzgün və həqiqi yozulan yuxudakı şad xəbərdən sonra, yoxsulluqdan firavanlığa keçmiş kəslər haqqında”.

“Tutuquşu” ləqəbli şair Əbu-l-Fərəc əl-Məhzuminin hekayəsi” adlanan yeganə bir yarımbaşlıqdakı hekayədə

oxuyuruq: “Hələbdə Seyf əd-Daulənin çoxdan torpaq vergisi vermədiyinə görə həbs etdiyi Əbu-l-Abbas ibn əl-Mausuli adlı bir toxumsatan tacir vardı. Həmin adam yuxuları yozmaqda mahir idi. Bir dəfə mən Seyf əd-Daulənin qəbulunda iştirak edirdim. Bu vaxt ona kiçik bir məktub gətirib verdilər. Məktubda tacir qəbulda iştirakına icazə verilməsini xahiş edirdi. Əmir onu hüzuruna gətirmək əmri verdi və soruşdu:

– Sən nəyə görə qəbula düşmək üçün icazə istəyirdin?

– Çünki əmir Seyf əd-Daulənin mütləq məni həbsdən azad edəcəyini bilirəm, – deyə o, cavab verdi.

Əmir soruşdu:

– Sən bunu nədən bilirsən?

– Çünki əvvəl, gecənin sonunda yuxuda gördüm ki, bir nəfər mənə daraq verib dedi: “Saqqalını dara”. Mən daradım və yuxunu çətinlik və həbsdən azad olmağım kimi yozdum. Yuxunu gecənin sonunda gördüyüm üçün belə nəticəyə gəldim ki, yozum tezliklə çin olacaq. Buna inanaraq əmirə qəbulum və mənə iltifat göstərməsi xahişi ilə müraciət etdim.

Seyf əd-Daulə dedi:

–Yuxunu gözəl yozmusan, qoy dediyin kimi olsun; mən səni buraxıram və bu il vergi ödəməkdən azad edirəm.

Həmin şəxs çölə çıxdı, əmirə xeyir-dua arzulayıb, minnətdarlıq etdi” [137].

On birinci fəsildən verilmiş hissələr həcminə görə beşinci fəsildən sonra ikinci sıradadır və həcm baxımından digər fəsillərdəki materialdan bir neçə dəfə böyükdür. Həmin fəslin adı belədir: “Quldurların qarət edib, ələ keçirdikləri qənimətlərin ödənilməsi kəslər haqqında”.

Bu fəsil də yalnız bir yarımbaşlıq altında olan hekayədən ibarətdir: “Vasitli xurma taciri Qulam ibn əd-Dananirinin hekayəsi”. Burada da əsərin əvvəlki ideya-məzmun xüsusiyyətləri qabarıq olub, müəllifin izlədiyi hikmət və nəsihətamiz mətləbin işlənməsinə xidmət edir.

Beləliklə, Ət-Tənuxinin yaradıcılığı hələ “Nişvar əl-muhadara” əsərinə qədər ideya-məzmun və forma-janr xüsusiyyətlərinə görə dolğun sənətkarlıq keyfiyyətlərinə malik idi.

Yazıcının “ədəb” janrında yazdığı məşhur “Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra” – “Maraqlı mülahizələr və yaddaqalan rəvayətlər” haqqında kitabı ona daha çox şöhrət qazandırmışdır. O bu əsərində ərəb ədəbiyyatında “ədəb” janrı ənənəsini qoruyub saxlayaraq özünəməxsus hekayələr yaratmışdır. Bu janr öz xüsusiyyətinə görə, yüksək səviyyəli nəsrdən, həmçinin folklor nümunələrindən fərqlənir. Ət-Tənuxi öz kitabında oxucuya bilik, savad, əxlaq və nəsihət vermək istəyirdi. Elə “ədəb” janrında yazdığı bu kitab, sanki insanları yüksək ədəb qaydalarına riayət etməyə çağırırdı. Şərq ölkələrində orta yüzilliklərdə yaşayış tərzii ağır olduğundan özbaşınalıq baş alıb gedirdi. Hətta adi pinəçidən tutmuş, xəlifəyə, hakimə və yüksək rütbəli insanlardan daha artıq dözümlülük, diribaşlılıq tələb olunurdu. Ət-Tənuxinin də, məqsədi oxucunu yaşamın bütün çətinlikləri ilə məlumatlandırıb, çağın hər bir sınaqlarından çıxış yolu tapmağa kömək etmək idi. Onun fikrincə, hər bir kəs səviyyəsindən asılı olmayaraq bu tip fəlsəfi fikirlərlə məlumatlanmalıdır. Həmin kitabda toplanmış müxtəlif hekayələr, atalar sözləri, şeirlər öz tərtibinə görə, IX əsrin görkəmli ərəb nasiri əl-Cahizin yaradıcılığını xatırladır. “Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-

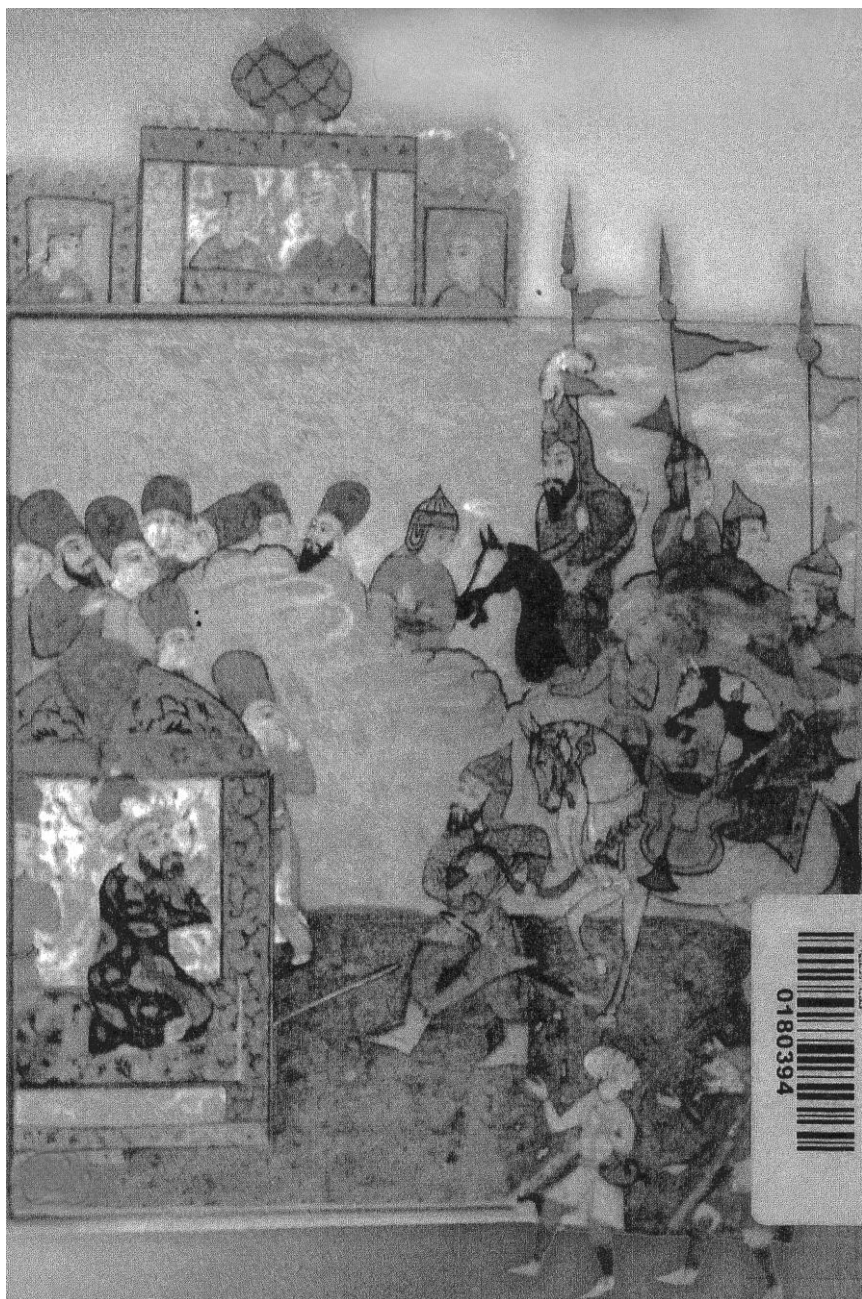
muzəkəra” çoxhissəli əyləncəli rəvayətlər toplusunun maraqlı xüsusiyyətləri var. Müəllif bu əsərində dostlarından, tanışlarından eşitdiyi rəvayətləri elə bir üslubda işləmişdir ki, oxucunun elmə marağı artsın, onlardan ibrət götürsün. Həqiqətən də “ədəb” janrına xas olan bu rəvayətlər insanı həm həyatda, həm də axirətdə düz yola istiqamətləndirir. Başqa əsərlərdən fərqli olaraq Ət-Tənuxinin hekayələrinin əksəriyyəti real hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ədibin toplusu xalq ədəbiyyatı ilə də sıx bağlıdır. Müəllif hər dəfə əhvalatların həyatda baş verdiyini qeyd edir. Eyni zamanda, o hər bir səhnənin təsvirini dramatik yolla verir. Yazıçı həmin hekayələrdə həmçinin “iştirakçıların təəssüratını, fikirlərini və hadisələrin gedişini açıqlamaqla yanaşı, qəhrəmanların düşüncə tərzlərini əks etdirir və onların davranış qaydalarına daha çox diqqət yetirir.

Ət-Tənuxinin orijinalda on bir cilddən ibarət olan əsərin girişi 31 fəsildən ibarətdir. Fəsillərin hər biri müəyyən mövzuya həsr olunmuş və buna uyğun seçilən müxtəlif hekayətləri birləşdirir. Ət-Tənuxi “ədəb” janrında yazdığı əsərində təsvir olunan hadisələrin məzmununu dolğun əks etdirməkdə ustad sayılır. Bu da onun əsərlərini ərəb hekayətləri ilə yaxınlaşdırır. Ət-Tənuxinin hekayələrinin dili və üslubu çox sadədir. Bu baxımdan isə, onun əsərləri ərəb yazıçılarının hekayələrindən fərqlənir. Ət-Tənuxinin toplusunda ən əsas üç yüzil (VIII-X yüzil) ərzində baş verən hadisələr işıqlandırılır. O öz hekayələrində tarixi mövzulara toxunaraq hökmdarların, xəlifələrin - məmurların real həyat tərzini əks etdirməyə çalışır. Topluda elə tarixi hadisələr təsvir olunur ki, bu hadisələr tarixçilər, siyasətçilər və iqtisadçılar üçün dəyərli material-

lardır. Ət-Tənuxinin ədəbi personajları ətrafdakılarla ünsiyyətə girən, söhbətlər aparən, öz xasiyyətlərini və hisslərini bürüzə verən insanlardır” [138, 8-9].

“Ədəb” janrında olan zəngin ədəbiyyatda ət-Tənuxinin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Onun “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri xilafətin şəhər sakinləri arasında məşhur olan kiçik lətifələr və əyləncəli əhvalatlardan ibarət hekayətlərdir. Burada hər bir təhsilli adam üçün zəruri olan bilikləri cəlbedici şəkildə vermək, əyləndirmək ona həyat yolunda lazım ola biləcək hər bir şeyi öyrətmək məqsədi izlənilir. Ət-Tənuxinin kitabında xəlifələr - əl-Mötəsim, əl-Müstəin, əl-Mütəmid və əmirələr – Seyf əd-Daulə, Muizz əd-Daulə, vəzir əl-Muhallab və başqalarının həyatından müxtəlif hadisələr verilir. Qeyri-adi dəyanətlilik haqqında olan əsərlər arasında azadlıq hərəkatının görkəmli rəhbəri Babək əl-Xürrəmiyə dair hekayət də vardır. Müəllif heyrətamiz duyğularla Babəkin həyatının son anlarını təsvir edir [131, 98].

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsvir akademik Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” monoqrafiyasında qısa şəkildə öz əksini tapmışdır [9, 268-269]. Beləliklə, ət-Tənuxinin əsərləri oxuculara orta əsrin ərəb-müsəlman cəmiyyətinin həyat tərzini, ənənələrini, sosial-strukturunu, psixologiyasını əyani şəkildə göstərir.

III FƏSİL

“NİŞVAR ƏL-MUHADARA VA ƏXBƏR ƏL-MUZƏKƏRA” ƏSƏRİ “ƏDƏB” JANRININ PARLAQ NÜMUNƏSİ KİMİ

“Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra” əsərinin quruluşu, mövzu dairəsi və bədii xüsusiyyətləri

Cahiliyyət dövrü Ərəbistanda “ədəb” istilahı əcdadlardan miras qalmış ənənəvi adət-ənənələr, həyat tərzi normaları və s. kimi başa düşülürdü. İslamın meydana gəlişindən sonra isə bu məfhum başqa cür qavrandı və yüksək mənəvi keyfiyyətlərin məcmusu, şəhərlilərin etik anlayışı olan, kobud-bədəvi adət-ənənələrinə qarşı qoyulan nəzakət, incəlik, zəriflik mənasını daşımağa başladı.

Bu janrın əsası orta yüzilliklərdə tanınmış yazıçılar: əl-Muqaffa (721-757), əl-Cahiz (775-868), ət-Tauhidi (?-1023), Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani (897-967) və ibn Quteybə (828-889) tərəfindən qoyulmuşdur. “Ədəb” janrında ət-Tənuxi də “نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة” “Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra” (“Maraqlı mühazirələr və yaddaqalan rəvayətlər”), “الفرج بعد الأshade” “əl-Fərəc bədə-ş-şiddə” (“Çətinlikdən sonra sevinc”) əsərləri ilə ərəb ədəbiyyatı tarixinə maraqlı antologiyalar müəllifi kimi daxil olmuşdur. Onun “Çətinlikdən sonra sevinc” əsəri elə ilk tanışlıqdan oxucunun diqqətini özünə cəlb edir. Orada verilən çoxsaylı atalar sözləri və şeir parçaları orta yüzillik islam dövlətində həyatın müxtəlif sahələrini əks etdirir. Bu da bir növ ərəb bədii

nəsrinin ustadlarından olan əl-Cahizin hekayətlərində qabarıq nəzərə çarpan pərakəndəliyi xatırladır. Buna baxmayaraq, Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri “ədəb” janrında yaradılan nümunələr arasında öz orijinal ifadə tərzilə seçilir. Müəllif toplusunun ön sözündə ibrətamiz əhvalatları necə topladığı barədə maraqlı bilgiler verərək yazır: “Əhvalatlardan ibrət götürən insanlar bu dünyada ləyaqətlə yaşamalarına eləcə də, axirət dünyasına hazır olmalarına kömək edəcəklər. Çünki öz yaşam yollarını əbəs yerə düzgünlük axtarışlarına sərf etməyəcəklər bu və ya digər yanlış əməlin nəticələri illər keçdikdən sonra üzə çıxmayacaq” [58, 12].

Bütün bunlar “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərinin yaranma səbəbini açıb göstərir.

Ət-Tənuxinin ibrətamiz motivlərlə zəngin olan “ədəb” janrında yazılmış hekayətləri ilə tanışlıq zamanı oxucunun gözü qarşısında gündəlik qayğıları unutmaq, əlamətdar hadisələri dinləməklə bir-birlərini əyləndirmək məqsədi ilə toplaşmış bağdadlıların canlı obrazı canlanır. Orta yüzilliklərdə ərəb qəbilə və tayfa üzvləri arasında mövcud olan insani münasibətlər barədə təsəvvür yaranır.

Məlum olduğu kimi, Şimali və Mərkəzi Ərəbistanın qədim qəbilə və tayfalarının üzvləri çox zəngin lirik-epik poeziya nümunələri yaratmalarına baxmayaraq, nəsr janrında o qədər də, fərqlənmirdilər. Lakin o dövrdə yaşamış bir sıra tarixi şəxslərin xütbə, öyüd-nəsihət və maraqlı əhvalatlar ərəb filoloqları tərəfindən toplandığı üçün şifahi yolla yayılmış islamaqədərki ərəb ədəbiyyatının nəsr janrından xali olmasını iddia etmək düzgün olmaz. Ərəblərdə natiqlik qabiliyyətinin və

əyləncəli hekayəçilik məharətinin kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Mübahisə zamanı qarşı tərəfə üstün gəlmək üçün xütbə qaydalarını yaxşı mənimsəmək, sözün təsir qüdrətinə yiyələnmək lazım idi. Belə ki, hələ islamaqədərki çağların adi vaxtların bir-biriləri ilə düşməncilik edən köçəri və yaxud oturaq həyat tərzinə keçmiş qəbilələrin üzvləri ilin müəyyən dövrlərində ədavətə son qoyaraq bir yerə toplaşır qəbilələrini təmsil edən şair və natiqlərin şeir, söz yaradıcılığında iştirak edirdilər. Belə yaradıcıların ən mötəbəri təqribən bütün orta yüzilliklər ərzində keçirilən Ukaz bazarı idi. İslamın yayılmasından sonra siyasi və dini çıxışların mərkəzi məscidlər oldu. Xəlifələr, əyalət başçıları, sərkərdələr və başqa məsul şəxslər cümə günü orada keçirilən ibadət zamanı rəqibinə, onlara tabe olmaq istəməyən əmirlərə öz tələblərini bildirmək üçün möminlər qarşısında çıxışlar edirdilər.

Ət-Tənuxi əsərinə daxil etdiyi hekayətləri belə mənalandırır: “Adi söhbət zamanı insanların mənə danışdıqları bu əhvalatların mövzusu çox müxtəlifdir. Onları söyləyənlər öz dinləyicilərini əllaməliklə həddindən artıq yormamaq üçün hekayəti başqa bir maraqlı mövzu ilə davam etdirirlər. Bunlar uzaq keçmişdə, yaxud bir az əvvəl, baş vermiş əhvalatlar və onların xarakteri barədə gedən müzakirələr, müxtəlif xalqların adət-ənənələrinin müqayisəsi, adamların pis əməllərinin lənətlənməsi, taleyin hökmünə görə onlara nəsib olmuş bütün bu möhnətlər haqqında eşitdikləri rəvayətlər və möcüzələrdən ibarətdir.

Söyləyicilər hər bir mövzunu müsahiblərinin zövqünə uyğun, söhbətin hansı yönündə getməsindən asılı olaraq

təqdim edirdilər. Mən onların dediklərini diqqətlə dinləyirdim, sonra isə vəziyyətə müvafiq onlardan faydalanırdım” [146, 588].

Ət-Tənuxi digər folklor nümunələrini toplayanlardan fərqli olaraq öz sələfləri əl-Cahiz və “ədəb” janrında yazan başqa yaradıcıların yolunu davam etdirir və müxtəlif üsullarla oxucunu əhvalatların doğruluğuna inandırmağa çalışır.

Müəllif nüfuzlu mənbələrə istinad edərək hadisə şahidləri barədə dəqiq bilgi verməyi özünə borc bilir:

حدَّثني أبو محمد عبدالله بن أحمد بن بكر بن داسخ' قال: حدثني بعض

شيوخنا قال: [136, 36]

(“Şeyxlərimizdən eşitdiyi bu əhvalatı mənə Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Əməd ibn Bəkr ibn Dasix danışmışdır...”).

Lakin bu və ya digər səbəbdən şahidin şəxsiyyəti məlum olmadıqda ənənəyə sadıq qalan ət-Tənuxi onun adını unutduğunu qeyd edir.

Müəllif öz əsərində etibarlı mənbələrə söykənir. Onun təsvir etdiyi obrazlar: xəlifələr, əmirilər, vəzirlər, qazılar, tacirlər, şairlər, alimlər və s. kimi tarixi və rəsmi şəxslər olduqları üçün əsərin etibarlılığını daha da şərtləndirir [141, c. 3, 10-36].

X-XII yüzilliklərdə ərəb-müsəlman imperiyasının mədəni və ədəbi mərkəzi əvvəllər olduğu kimi, Xilafətin paytaxtı Bağdad idi. Burada keçirilən ədəbi və mədəni tədbirlərə xəlifələr, vəzirlər və başqa yüksək rütbəli məmurlar hamilik edirdilər.

Ərəblərin ətraf ölkələrin fəthi, yalnız həmin əyalətlərin əhalisini İslama sövq etməkdən daha çox bu ərazilərin münbit və bolsulu torpaqları onların diqqətini cəlb edirdi.

Türk-islam dünyasının parlaq zəka sahiblərinin biri görkəmli publisist, pedaqoq, nəşir “Tərcüman” qəzetinin redaktoru İsmayıl bəy Qasıralı (1851-1914) yazırdı: “Deyirlər və yazırlar ki, ərəblər, yalnız İslamı və “Qurani-Kərimi” yaymaq üçün fütuhatlara baş vururdular. Mən belə düşünürəm, çünki daha çox onlar Suriya, İraq və Misirin məhsuldar və bahalı torpaqlarını ələ keçirməyə can atdıqlarını açıq-aydın görürəm” [21]. İsmayıl bəyin bu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Çünki ərəblər tutduqları ərazilərin əhalisini məcburu İslam dininin qəbulunu tələb etmirdilər. Onların bəziləri müəyyən ödənişlər (cizyə) müqabilində öz dinlərində qala bilirdilər, bəziləri isə qonşu ölkələrə hicrət edirdilər” [74, 9-10].

İstila olunmuş İran və onun ətraf əyalətlərinin çoxsaylı atəşpərəst əhalisi qaçıb dünyanın müxtəlif yerlərinə – Hindistan, Orta Asiya və Çinə yayılmışdılar. O dövrdə hicrət dalğasının Yapon adalarına belə gedib çatdığını göstərirdilər [75, 55- 63].

Katiblər, hakimlər təbəqəsinə daxil olanlar öz həmkarları, qazı Əbu-l-Qasim Əli ət-Tənuxinin evində fəaliyyət göstərən ədəbiyyat dərnəklərinin işində iştirak etməyə daha çox üstünlük verirdilər.

Ət-Tənuxi əsəri yaradarkən Bağdad və başqa şəhərlərdə uzun müddət qazılıq etmiş, zəmanəsinin bilikli adamlarından olan, gözəl şeirlər müəllifi, klassik və müasir poeziyanı yaxşı bilən, mahir natiq Əbu Cəfər Əhməd ibn İshaq ibn əl-Bəhlul

ət-Tənuxinin (845/46-930) və öz atası qazı Əbu-l-Qasım Əli ibn Məhəmməd ət-Tənuxinin (891/92-953/54) yazılarından yetərinə faydalanmışdır.

Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərində təsvir olunan hadisələr üç yüz illik (VIII-X əsrlər) bir dövrü əhatə edir. Lakin müəllif özünün yaşadığı X əsrin ikinci yarısı zamanı baş verən əhvalatlardan az söhbət açır.

Orta yüzillik ərəb nəsrinin ən parlaq nümunələri sayılan “ədəb” janrında yazılmış əsərlərin kompleks şəkildə və eyni zamanda, müqayisəli üsulla tədqiqi klassik ərəb nəsrinin tematik xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaradır. Bu ad altında birləşdirilən nəsr əsərlərinin əksəriyyəti artıq qeyd olunduğu kimi, “ədəb” janrına aiddir. Bu janrda yazılmış əsərlərin ayrı-ayrı nümunələrinin ideya və mövzu baxımından təhlili də orta yüzillikdə həmin növün inkişaf səviyyəsini açıq-aydın göstərir.

“Nişvar əl-muhadara” toplusunda əks olunan mövzuları qruplaşdırmaq istəsək, o zaman orta yüzillik ərəb-müsəlman dövlətində xəlifələr, əmirlər, vəzirlər, katiblər, tacirlər və s. kimi səxavətli insanlarla yanaşı, xəsisləri, yalançıları, ikiüzlüləri, dələduzları, çuğulları düşündürən məsələlərdən söhbət açılan uzun bir siyahı tərtib olunardı. Ət-Tənuxinin bu toplusuna daxil olan irihəcmli hekayətlərin çoxunun bir neçə mövzunu özündə ehtiva etdiyini nəzərə alaraq onu ümumi şəkildə işıqlandıрмаğa imkan verən və qabarıq şəkildə nəzərə çarpan əsas ideyaya bağlı olanların üzərində dayanmağı lazım bildik.

Odur ki, toplusunun quruluşu heç bir ciddi mövzu gözlənilmədən, nizamsız şəkildə düzülmüş müxtəlif mövzuların bədi

inikasını tapdığı və orta yüzilliklər gerçəkliyində ictimai və fərdi həyatın bir çox sahələrinə aid olduğu üçün onları şərti olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Xəlifələrə aid hekayətlər;
2. Əmirlərə aid hekayətlər;
3. Vəzirlər barədə hekayətlər;
4. Qazılar və fəqihlər barədə hekayətlər;
5. Türklər barədə hekayətlər;
6. Tacirlərə, sənətkarlara, həkimlərə aid hekayətlər;
7. Möhkəm iradəli insanlar və Azərbaycana aid hekayətlər;
8. Bədxərcələrə aid hekayətlər;
9. Bədəvilər, dələduzlar, oğrular və görücülər haqqında hekayətlər;
10. Şairlər barədə hekayətlər;
11. Həkimlərə və müalicəyə, dərmanlara və ovsunlamaya aid hekayətlər.

Xəlifələrə aid hekayətlər

Məhəmməd peyğəmbərin 632-ci ildə gözlənilməz vəfatından sonra Əbu Bəkr məscidə gəlib, ora toplaşmış camaatı sakitləşdirdi, icmanın başsız qalmaması üçün Allahın rəsulunu əvəz edəcək (Xəlifə Rəsulillah) bir adamın olması zəruriliyini qeyd etdi. Beləliklə, Əbu Bəkrin xəlifə seçilməsi ilə Rəşidi xəlifələri dövrü başlandı. Peyğəmbərin dövlətçilik ənənələrini davam etdirdiyi üçün “Rəşidi xəlifələri” doğru yolda olan xəlifələr adını almışlar.

Ərəb-müsəlman imperiyası – Xilafət VIII-IX yüzilliklərdə geniş əraziləri əhatə edən teokratik dövlətə çevrilmişdi. Dövlətin başında yeganə dini başçı – xəlifə

dururdu. IX yüzilliyin ikinci yarısından sonra kiçik sülalə əmirliklərinə parçalanaraq və təcricən çökməyə başladı. Misirdə hökmranlıq edən Fatimilər (909-1171) nəzərə alınmazsa onların heç biri əmirliklərini müstəqil şəkildə idarə etmək iqtidarında deyildilər. İspaniya Şimali Afrika Abbasilər xilafəti üçün uzun müddətə itirildi. Suriya və İraq onlara tabe olmayan ərəb qəbilə başçılarının əlində idi. Buveyhi əmirlərinin idarəsi altında İran (fars) bir çox əyalətlərə parçalanmışdı. İslamın şiə təriqətinin geniş yayılması əyalətlərdə separatizm hərəkatının genişlənməsinə və imperiyanın çökməsinə səbəb oldu.

Xəlifə Ömər (xəl.döv.634-644) dövründə İranın sürətli fəthi, Sasani dövlətinin devrilməsi və Azərbaycanın fəthinə yol açdı. 642-ci ildə ərəb qoşunları Azərbaycanın Şimal-Qərb hissəsini işğal etdilər. Azərbaycanın Ərdəbil şəhəri islami idarənin mərkəzi oldu. Xəlifə Osmanın (xəl.döv. 644-656) dövründə islami təbliğ siyasi və dini cəhətdən güclü mərkəzləşdirici faktora çevrilmişdir. Azərbaycanda bu yeni dinin yayılması üçün uğurlu dövlət siyasəti həyata keçirilmişdir.

656-cı ildə xəlifə Osman sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra xəlifə taxtına çıxan Əli ibn Əbu Talib də Azərbaycanı xüsusi diqqət mərkəzində saxlayırdı. 661-ci ildə hakimiyyətə gələn Muaviyə (xəl.döv.661-680) xəlifə olduğu zaman Azərbaycanda əsas xəlifə Osman tərəfindən qoyulmuş islam fəthlərini davam etdirmişdi. Onun hakimiyyəti dövründə Dəməşq xilafətin paytaxtına çevrildi. İdarəetmədə qonşu ölkələrdə mövcud olmuş inzibati qayda-qanunları tətbiq edilməyə başladı. Hərbi əməliyyatlarda zəngin təcrübə toplamış islam ordusunun döyüş qabiliyyətinin təkmilləş-

dirilməsinə diqqət yetirilirdi, dəniz donanması quruldu. Fələstin və Suriyanın şəhərlərində bərpa işlərinə rəvac verildi. Xilafətin tərkibinə qatılmış İran, İraq, Şam, Azərbaycan, Misir və s. ölkələrin islamı qəbul etmiş əhalisinə digər xalqlarla eyni hüquq verildi. Bütün bunlara baxmayaraq, Əməvilərə qarşı narazılıqlar genişlənməyə başladı. Xilafəti bürümüş üsyanların qarşısında tab gətirə bilməyən Əməvilər hakimiyyəti çökdü. 750-ci ildə müsəlman imperiyasında hakimiyyətə peyğəmbərin əmisi əl-Abbas bin Əbd əl-Müttəibin (?-653) nəslindən olan Əbu-l-Abbas əs-Səffan (xəl.döv.749-754) gəldi. 1258-ci ilədək hakimiyyətdə olan Abbasi xəlifələri Şimali Afrika, Ərəbistan, Ön Asiya, İraq, İran, Qafqazın böyük bir hissəsi və Mərkəzi Asiyanın da daxil olduğu geniş ərazidə hökmranlıq etdilər. Xilafətin paytaxtı 762-ci ildə əsas qoyulmuş Bağdada köçürüldü.

Ərəb-müsəlman imperiyası VIII-X yüzilliklərdə yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Bu dövrlərdə Xilafəti Bağdadın əsasını qoymuş əl-Mənsur (xəl.döv.754-775), Harun ər-Rəşid (xəl.döv.786-809), ərəb elminin yorulmaz hamisi əl-Məmun (xəl.döv.813-833) kimi böyük xəlifələr idarə edirdilər. X yüzilliyin ortalarından etibarən ərəb-müsəlman imperiyası parçalanaraq yenidən əvvəllər olduğu kimi, ayrı-ayrı müstəqil feodal dövlətlərə bölündü. İran ərazilərini buveyhilər, Mesopotamiyanı həmdanilər, Misir və Suriyanı türköşilli işxidilər (935-969), Afrikanı fatimilər, İspaniyanı əməvilər, Cənubi Ərəbistanı kərmatilər ələ keçirdi, yalnız paytaxt Bağdad və Babil əyalətinin bir hissəsi xəlifənin idarəçiliyində qaldı .

İbn Miskəveh, Məsudi, əs-Sauli və başqa ərəb müəllifləri kimi bir qazı olaraq baş verən hadisələrdən yetərincə

məlumatlı olan ət-Tənuxi də “Nişvar əl-muhadara” əsərində Şərq istibdadının, haqsızlığın hökm sürdüyü, orta yüzillik feodalizm dövründə zülmün tüğyan etdiyi bir şəraitdə tarixi şəxsiyyətlər olan xəlifələrin həyatlarından, onlarla bağlı maraqlı əhvalatlardan geniş söz açmışdır. Onlar əhaliyə, tabeliklərində olan məmurlara, sərkərdələrə son dərəcə rəzil və kölə insanlar kimi rəftar etdikləri üçün, bəzən xəlifələrin özləri zülmə məruz qalırdılar.

Əyanilik üçün misallara müraciət edək:

Xəlifə əl-Qahir Billah (xəl.döv. 932-933) daima qan tökməyə hazır olan, iradəsiz, içki düşkünü, xəsis, riyakar və qorxaqlığı ilə seçilirdi. O, hakimiyyətinə qarşı qalxmış üsyan zamanı xəlifələr və müsəlman hökmdarları arasında kor edilmiş ilk şəxsdir.

Əl-Qahirdən sonra xəlifə taxtına əyləşən ər-Razinin də başına (xəl.döv.933-940) gələn qəribə əhvalatlarda geniş məlumat vardır. Onun qısa boylu, arıq bədənli, buğdayı sifətli, pəltək, lakin poeziya həvəskarı, əliaçıq, quruculuğu sevən bir insan olduğu göstərilir. Büllur qabları toplamaqdan isə xüsusi zövq almış. Lakin ər-Razinin bütün bu məziyyətlərinə baxmayaraq, onun öz düşmənlərinə qarşı amansız olması da məlumdur. Tarixi şəxsiyyətlər kimi xəlifə əl-Müttəki və əl-Müstəkfinin də başına görünməmiş müsibətlər gəlir, hakimiyyətdən salınırlar, kor edilirlər, faciəli həyat yaşamağa məcbur olurlar.

Ərəb-müsəlman teokratik dövlətin dini və dünyəvi rəhbəri olan xəlifələr kütlə qarşısında özlərini mömin bəndələr kimi aparır, dini mərasimlər zamanı imam vəzifəsini yerinə yetirmək üçün ön sırada dayanırdılar. Hekayətlərdən aydın olur

ki, onlar iqamətgahlarına döndükdən sonra yaxın dostları və yüksək rütbəli məmurların iştirak etdiyi eyş-işrət və əyləncə məclisinə qatılırdılar. Bir sözlə, onların pərdə arxası həyatları bir sıra hekayətlərdə açıq-aydın təsvir olunur. Bu hekayətlər toplusunu orta yüzillik ərəb-müsəlman cəmiyyətinin sənədli salnaməsi də adlandırmaq mümkündür. Burada toplanmış əhvalatlarda ərəb-müsəlman imperiyasında dövlətçiliklə yanaşı, mənəvi dəyərlərin də tənəzzül etdiyinə əmin olmaq üçün onlardan bəzilərinə diqqət yetirmək kifayətdir. Əvvəllər mövcud olmuş “köhnə adətlərin pozulması” məsələsi müəllifin qiymətli, ətirli yağları xəlifə əl-Mütədidin (892-902) qoruyub saxladığı, xəlifə əl-Müktəfinin (xəl.döv.902-908) qənaətlə istifadə etdiyi, xəlifə əl-Müqtədirin (xəl.döv.908-932) israfçılığa yol verməsindən söz açılan aşağıdakı hekayətdə əyani şəkildə özünü göstərir.

Ət-Tənuxi Abbasilər xilafətində sərbəst fikirli insanlar sayılan yüksək nüfuza malik olan mötəzilə rasionalist müsəlman cərəyanının tərəfdarı idi. Mötəzilə tərəfdarları islamda antropomorfizmi qəbul etmədilər, ortodoksal islamda Qurani-Kərimin əbədi və xaliq olmadığını rədd edirdilər. Möcüzələrə inama şübhə ilə yanaşan ət-Tənuxi öz əsərinə əl-Həllac və onun tərəfdarları ifşa olunan, eyni zamanda, insanların cinlərə inanmaları ilə möhtəkirliyə qurşanan bütün yalançılar və mötəzilərin sevmədikləri digər hallar barədə çoxsaylı ifşaedici hekayətlər daxil etmişdir.

Ət-Tənuxi imperiyada müvəqqəti siyasi stabilliyə nail olmuş xəlifə əl-Mütədid haqqında ehtiramla söz açır: “O baş verən hadisələrə daha çox tənqidi münasibət bəsləyirdi [139, 287].

Əl-Mütədidin qulluqçusu Safi əl-Hurami söyləyir ki: “Bir dəfə əl-Mütədid bədəninə ətirli yağ sürtmək istədi... Xəlifə əl-Vasiqinin dövründə hazırlanmış yağı gətirdilər... Ondan bir az götürüb, saqqalına sürtməklə kifayətləndi. Bir müddət keçdikdən sonra, əl-Müktəfi xəlifə seçildi... O da ətirli yağdan istifadə etmək istədi... əl-Vasikin yağ dolu küpələrini gətirdilər... Qulluqçular oradan təqribən 30 misqal yağ çıxardılar. Xəlifə ondan istədiyi qədər istifadə etdi, qalanını isə sonradan istifadə etmək üçün xüsusi yağdana töküüb saxladı.

Sonra hakimiyyətə əl-Mükdədir keçdi. Bir gün o öz kənzləri ilə şərab içirdi, mən də onlara xidmət edirdim. Birdən ətirli yağlarla masaj etmək fikrinə düşdü... Bütün yağ küpələrini gətirdilər. Onlardan bir az yağ götürüb, ətrafındakılara payladı... Sonda əl-Vasiqin küpəsini açdılar... Xəlifə onu çox bəyəndi... Oradan bir neçə ratl yağ götürüb yanındakılara payladı... Heç iki il keçmədi ki, israfçılıqla istifadə nəticəsində, ətirli yağların bütün ehtiyatı tükəndi.”

Safi əl-Hurami sözüne davam edir: – “Mən dəfələrlə əl-Müqtədirin bərk sərxoş olanda pul gətirilməsini tələb etməsinin, sonra kisələri açaraq onların içində olan məbləği arvadlarına, kənzlərinə payladığının, qumar oynadığının və yaxud cürbəcür hədiyyələrin alınmasına sərf etdiyinin şahidiyəm” [139, 287].

Əsərdə Əbu Məhəmməd Yəhya ibn Məhəmmədin danışdığı, xəlifə əl-Mütədidin məziyyətlərindən söz açılan, onun ədalətli, verdiyi sözə əməl edən və qənaətcil bir şəxsiyyət olmasını göstərən hekayətdə deyilir:

“Mən əl-Mütədidlə nərd oynayarkən ondan 70 min dirhəm udmuşdum... O isə sözüne düz, mömin müsəlman kimi

uzun-uzadı günorta namazı qıldıqdan sonra, hədiyyə olaraq malikanə almaq üçün həmin məbləği mənə verdiyini bildirdi [139, 266] .

Xəlifə əl-Mütədid barədə “Maraqlı mühazirələr”ə daxil edilmiş hekayələrdə xəlifələrdən tutmuş, bütün dövlət məmurlarının pərdəarxası həyatları barədə kifayət qədər təsəvvür yaratmaq üçün zəngin material vardır. Bu baxımdan, Əbu-l-Həsən Məhəmmədin müəllifə danışdığı hekayət çox əhəmiyyətlidir.

Ət-Tənuxi yazır:

ابو علي الحسن بن اسماعيل بن اسحاق القاضي قال: كنا نشرب يوما مع المعتضد، حتى دخل عليه بدر. فقال: يا مولاي، قد احضر القطان الذي من بركة زلزل.

قال: فترك مجلس النبيذ، وقام الى مجلس في اخر ذلك المجلس، ودونه، ونحن نراه ونسمع كلامه، ومدت بيننا وبينه ستارة، ولبس قباء، واخذ بيده حربه، وادخل اليه شيخ ضعيف، فقال له بصياح شديد: أنت القطان الذي قلت أمس ما قلت؟ ... فقال: ويلك، مثلك يقول ليس للمسلمين ناظر في أمورهم، فاين انا؟ وأي شغل شغلي؟ قال: يا امير المؤمنين، انا رجل سوقي، لا اعرف غير الغزل والقطن... فقلت هذا الكلام، وعينت به المحتسب لاغيره... وقال الشيخ: انصرف لاباس عليك، ودخل، فضحك، وانبسط، وعاد يشرب فقال: يا حسن، أنت لاتعلم ما يجر هذا الكلام، ان مثل هذا اذا انتشر على السنة العوام، تلقفة بعضهم من بعض، وتجروا عليه، وربوا على قولة، حتى يصير منهم كالامر بالمعروف. فأقبلنا ندو له ونظرية أنا و الجماعة.

“Bu hekayəti mənə ...Abd əl-Vahid əl-Həşimi danışmışdır”.

– Biz əl-Mütədidlə içki məclisində oturduğumuz zaman Bədr xəbər gətirdi: “Əlahəzrət! Birkət Zəlzəlli bəzzaz gəlib”.

Əl-Mütədid əyninə rəsmi xəlifə libası geyindi, əlinə nizə götürdü, qəzəbli görkəm alaraq şərab məclisini tərk edib qəbul otağına keçdi... Zəif vücutlu bir qocanı xəlifənin hüzuruna gətirdilər. Xəlifə qəzəbli səslə soruşdu:

– Dünən bu sözləri deyən bəzzaz sənənsənmi?...

Xəlifə ona dedi: Mənim kimi “müsəlmanları qorumurlar” deməyə necə cürət edirsən? Bəs mən hardayam və nə işlə məşğulam?...

Qoca cavab verdi: – Mən sadə bazar adamıyam, saplardan və pambıqdan savayı, heç nədən başım çıxmır, o sözü darğa barədə demişəm. And içirəm ki, bu bir daha təkrar olunmayacaq...

Sonra xəlifə yanımıza qayıtdı və içki məclisimiz davam etdi. Bir qədər içdikdən sonra, ondan soruşdum: Mənim ağam! Sən ləzzətlə şərab içirdin, birdən hər şeyi atdın və adi bazar köpəyini dindirməyə getdin... Onun sənənin hüzuruna gətirilməsi az imiş kimi, hələ sən libasını dəyişdin, əlinə silah götürdün və onu şəxsən sorğu-suala tutdun?!

– Həsən – deyə xəlifə cavab verdi – sadə adamlar bir-birilərindən eşitdikləri belə söhbətləri təkrarlasalar, o zaman onlar bu növ əməllərin mümkün olduğunu düşünəcəklər. Belə söhbətlər xalqda hakimiyyətə, İslama qarşı narazılıq və üsyan təlqin edir... O adam saraydan çıxdıqdan sonra, bizim insanlara olan diqqətimizdən danışacaq...

Mən və süfrə yoldaşlarım xəlifəni xoş sözlərlə tərifləməyə başladığımız [139, 326].

Ət-Tənuxi əl-Əhvazın əmiri olmuş, sonralar isə xəlifə mənəsinə yüksəlmiş əl-Mütədid (xəl.döv. 892-902-ci illər) barədə aşağıdakı hekayəti də əsərə daxil etmişdir: “Bu hekayəti

Əbu-l-Qasım ibn Əbi Allanın müvəkkili olmuş, Əhvazdakı malikanəmi idarə edən müvəkkilim danışıb. Əbu-l-Qasımın dediyinə görə, bu şəxs yaşca ondan böyük və mənə məlum olduğu kimi, yetərincə güvənli idi. Adı Zu-n-Nun ibn Musa idi. O bunları söylədi:

– Mən uşaq idim, əl-Mütədid Əhvazdakı torpaqlarını ziyarət etməyə gəlmişdi... Mən doğma Şantaf kəndindən Askar Mukram qəsəbəsinə uzunqulağa yüklədiyim yemişləri satmağa gedirdim.

Yolda çoxlu əsgərlə rastlaşdım. Onlardan bir neçəsi mənə yaxınlaşdı. Biri üç və ya dörd yemiş götürüb getdi. Yemişlərin sayının az olacağına görə cəzalanacağımdan qorxuya düşərək hönkürüb, ağlamağa və qışqırmağa başladım...

Az sonra yolda böyük bir atlı dəstəsi göründü. Dəstənin önündə bir yaraşlıq adam mənim ağladığımı görüncə dayandı və soruşdu:

– Ay oğlan, nə üçün belə ağlayıb qışqırırsan?

Mən yemiş məsələsini danışdıqdan sonra, o öz əsgərlərinə tərəf dönərək əmr etdi:

– O əsgəri dərhal bura gətirin!

Elə bil, həmin əsgər arxamda dayanmışdı. Onu dərhal tapıb gətirdilər.

– Oğlan, dediyin adam budurmu? – deyə məndən soruşdu...

Mən təsdiq etdim. Atlı onu şallaqlamağı əmr etdi, onu döyməyə başladılar... Atlı yemişi götürən əsgəri it adlandırır, ona söyüşlər yağdırırdı.

Sonra ondan soruşdu: – “Məgər yemiş almaq üçün pulun yox idi?... Onlar sənə və ya atanın idimi? Məgər insanlar bu

məhsulu becərmək üçün əkin və suvarma işlərinə zəhmət çəkməyiblər, məgər onlar toxum almaq, vergi ödəmək üçün pul xərcləməyiblər?”

O, günahkara yüz şallaq vurulana qədər belə suallar verirdi...

Sonra onlar getdilər. Əsgərlərin birindən bu atlının kim olduğunu soruşdum: “Dedi ki, o əmir Əbu-l-Abbas əl-Mütədidir”.

Bütün bu epizodlardan görüldüyü kimi, əmir əl-Mütədid burada əsgərlər qarşısında özünü ədalətin keşiyində dayanan bir əyalət başçısı olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirməyə çalışır. Əslində, o, ədalətli idimi?

Burada bir məsələni qeyd etmək lazım gəlir. Ət-Tənuxi öz əsərini ərəb ədəbi dilində yazmışdır, lakin yuxarıdakı hekayətdə bəzən İraq şivəsində işlənən ifadələrə də rast gəlirik? *هو مالك* “Məgər bu sənindir?”, *مال أبيك* “sənin atasındır?” [139, 329].

Deməli, ət-Tənuxi öz əsərini qələmə alarkən ərəb ədəbi dili ilə yanaşı, İraq dialektində istifadə olunan sözlərə də müraciət etmişdir.

Xəlifə əl-Mütədidin hakimiyyəti dövründə imperiyanın müxtəlif əyalətlərində yerli hakimlər əhaliyə etdiyi olmazın zülmü, haqsızlıq, özbaşnalıq hallarının baş alıb getməsi, vergilərin günü-gündən artırılması bir-sıra qiyamların yaranmasına səbəb olurdu. Qiyamlardan biri qul Vasifin rəhbərliyi altında baş vermişdi. Xəlifə əl-Mütədid qoşunla gələrək qiyamı yatırdı və qiyamçıların sığındığı Əntakiyə şəhərinin qala divarlarını sökməyi əmr edir. Lakin ədibin atası, qazı Əbu-l-Qasim ət-Tənuxi gənc vaxtlarında hələ tələbə olarkən öz ağıllı

çıxışı ilə xəlifəni şəhər qalasının divarlarının sökülməsindən əl çəkməsinə inandıra bilmişdi. Ədibin atasının ona danışdığı və topluda öz əksini tapmış, çox qədimdən geniş yayılmış natiqlik məharəti, hazırcavablığı ilə bağlı hekayətlərdə diqqəti cəlb edir.

“Atam mənə danışmışdı: ...Əl-Mütədid şəhərin qala divarlarının sökülməsi barədə göstəriş verdi. Bu şəhər sakinlərinin narazılığına səbəb oldu... onlardan on nəfərini seçib, əl-Mütədidin yanına xahişə göndərdilər. Onların arasında mən də var idim... Elçilər xəlifəyə dedilər: Ey əmir əl-möminin! Biz qəddar düşmənlərin əhatəsində yaşayırıq... Onlarla daima vuruşuruq... Əgər siz qala divarlarını sökdürsəniz düşmənlərimizə bizə qarşı güclü silah vermiş olarsınız. Odur ki, ...övladlarımızın qorunması üçün divarı sökdürməyin.

Xəlifə dedi: “Mən and içmişəm ...qala divarı mütləq sökülməlidir. Xəlifə əmrinin üstündə duracağını gördükdə mən söz alıb dedim: – Ey Əmir əl-möminin! Neçə ki, siz sağsınız, qorunacağımıza əminik. Sizdən sonra müsəlmanlar bu şəhəri itirəcək. Allaha and verirəm, bizə qıymayın”.

Mənim sözlərim əl-Mütədidə çox təsir etdi... Mən davam edərək dedim ki: - “Əgər icazə versəniz, sökmə işləri, yalnız bu gün aparılsın, onda, Əmir əl-Möminin öz sözünü tutmuş olar. Yalnız o buranı tərk etdikdən sonra, bu gün sökülənləri bərpa etməyə icazə verin. Xəlifə razı oldu. Əl-Mütədid getdikdən sonra sakinlər öz hesablarına sökülmüş divarı bərpa etdilər” [139, 248].

Orta yüzilliklərdə mövcud olmuş cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən kənarda insan hüquqlarına hörmət edilmədiyi

bütün feodal dövlətlərində, o cümlədən ərəb-müsəlman imperiyasında da xəlifələr müxtəlif səbəblərdən boşalmış xəzinəni doldurmaq, sadəcə varlanmaq və yaxud da hansısa bir günahkarı cəzalandırmaq məqsədi ilə müxtəlif işgəncə üsullarına əl atırdılar. Bu üsullardan biri də əhalinin zəngin təbəqələrindən zor tətbiq etməklə var-dövlətlərinin əllərindən alınması geniş yayılmışdı.

Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərində belə hekayətlər çoxdur. Bu baxımdan xəlifə əl-Məmun (xəl.döv. 813-833) öz həmkarları arasında daha çox seçilirdi. O, əs-Savad əyalətinin hakimi Amr ibn Nahyavini xəzinəyə 10 milyon dirhəm borcu olduğuna görə tutduğu vəzifədən azad edərək pulları qaytarana qədər ağır işgəncələr verməyi əmr etmişdi və yaxud xəlifə əl-Mötəsimin (833-842) xalqımızın qəhrəman oğlu Babəki ağır işgəncələr yolu ilə edam etdirməsi, ərəb-müsəlman cəmiyyətində vətənlərini yadelli işğalçılardan qorumağa çalışanlara qarşı tətbiq olunan qəddarlığın ən yüksək nöqtəsi hesab edilə bilər [139, 147].

Xəlifə əl-Mütədidin də (xəl.döv. 892-902) öz rəqiblərini cəzalandırmaq üçün “icad etdiyi” cəza metodu olduqca dəhşətli idi. Belə ki, İsmayıl ibn Bülbülü əridilmiş qurğuşunla dolu qaba atdırması, başqa birisinin isə ağzını, gözlərini, burnunu və s. pambıq tıxamaq yolu ilə edam edilməsi faktları “Nişvar əl-muhadara” əsərində orta əsrlərdə dövlətin qəddar üsullarla idarə olunmasından geniş söz açılır [139, 151].

Qazı Ət-Tənuxi öz toplusunda xəlifə əl-Mütədidin günahkar hesab etdiyi insanları cəzalandırmaq üçün orta yüzilliklərdə dünyada görünməmiş cəza üsullarından istifadə olunduğu başqa bir hekayətdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki,

842-847-ci illərdə xəlifə olmuş əl-Vasiqin xəlifəliyə iddialı oğlu hakimiyyəti ələ keçirmək üçün qiyam qaldırmaq cəhdi baş tutmur. Əl-Mütədidin əmri ilə qiyam təşkilatçısı, şair-ədəbiyyatçı Məhəmməd ibn əl-Həsən həbs edilərək camaatin gözü qarşısında vəhşilik və amansızlıqla tonqalda yandırılaraq qətlə yetirildi. Bu hekayət bir daha o dövrdə ərəb-müsəlman imperiyasında tətbiq olunan qəddar cəza üsullarının yayılması barədə açıq-aydın təsəvvür yaradır [144, 144].

Bu hekayətlərdən məlum olur ki, ədalət, mərhəmət hissi xalqın taleyinə cavabdeh olan feodal cəmiyyətində hakim-mütləqlərin milyonlarla insanın taleyini həll etmək, təkbaşına qərar və göstərişlər vermək ixtiyarına malik olan böyük hökmdarlar üçün daha vacib, daha zəruri bir keyfiyyətdir. Ona görə də, xəlifələrin dini, inamı, insanlıq ləyaqətini unutduqda ədalət, insaf, mərhəmət hissindən mərhum olduqda saysız-hesabsız müsibətlər, faciələr törədilir.

Əmirlərə aid hekayətlər

Ərəb-müsəlman dövlətində mədəni və dini hakimiyyətə xəlifələr başçılıq edirdilər. Xəlifənin təyin etdiyi əmirlər isə əyalətlərdə baş komandan, ali inzibatçı və s. vəzifələri yerinə yetirirdilər. Əməvilər dövründə əmirlərin iki köməkçiləri - onlardan biri əyalətin maliyyə və vergi məsələlərinə, digəri isə xəlifənin dini hakimiyyətini təmsil etməklə baş hakim-qazı vəzifəsini aparırdı. Cümə günü baş tutan xütbələr zamanı xəlifədən sonra əmirlərin ünvanına dualar oxunurdu. Onlar birbaşa mərkəzi hakimiyyətə tabe olsalar da, öz əyalətlərində tam səlahiyyətə malik idilər.

Əmirlər Xilafətin bütün siyasi həyatında böyük rol oynayırdılar. Xəlifələr mühüm dövlət məsələlərinin həlli

zamanı gələcək vəliəhdin təyin olunması və s. əmirlərin rəyini nəzərə alırdılar. IX yüzillikdən başlayaraq artıq bu vəzifəyə irsilik prinsipinə uyğun olaraq yüksək feodal aristokratları (əyyanları) və sərkərdələrdən təyin olunurdu. Əmirlərin hakimiyyəti o qədər möhkəmlənmişdi ki, bəzən əyalətlərdə baş qaldırmış xalq hərəkatlarının yatırılmasını xəlifələr onlara etibar edirdilər.

Məlum olduğu kimi, Abbasilərin hakimiyyəti öz qüdrətini və təsirini elə mövcudluğunun ilk illərindən etibarən itirməyə başladı. IX yüzillikdən etibarən İranda hakimiyyəti ələ keçirmiş buveyhilər 945-ci ildə Xilafətin paytaxtı Bağdad daxil olmaqla yanaşı, İraqın bir hissəsini də istila etdilər. İslama daha yaxşı xidmət etmək adı altında ölkənin mərkəzi vilayətlərinə çoxsaylı türklər və bərbərlər toplaşmağa başladı. Onlar ilk dövrlər xəlifənin seçmə qoşun hissələrində, sonra isə imperiyanı parçalayan separatçıların dayağına çevrildilər. Bərbərlər xilafətin qərbində fəaliyyət göstərsələr də, türklər imperiyanın taleyində mühüm rol oynadılar. Onların islam aləmində başlanmış hərəkatına başçılıq edən Səlcuqun adı ilə adlandı. Toğrul bəy (1038-1063) özünü sultan elan edərək Xorasanı, Xarəzmi, Azərbaycanı və İraqı tutdu. 1055-ci il dekabrın 18-də Bağdada döyüşsüz daxil oldu. Buveyhilərin yüzillik hakimiyyətinə son qoyuldu. Xəlifə əl-Qaimi (xəl.döv.1031-1075) Xilafəti buveyhilərin zülmündən xilas etdi. Xəlifə Toğrul bəyin sultan tituluunu tanıdı. Alparslanın (xəl.döv.1063-1072) dövründə səlcuq ordusu Qafqazda bizanslıları (1064) məğlubiyyətə uğratdı. Onun oğlu Məlik şahın hökmranlığı dövründə (1072-1092) Kiçik Asiyayı, Gürcüstanı, Suriyanı, Məvarənəhri, hətta Kaşğar xanlığını belə

tutdular. Böyük səlcuqların hərbi dəstələri Qərbi Əfqanıstanı, Bəhreynədən Yəmənə qədər bütün Ərəbistanı ələ keçirdilər.

İmperiyanın digər iki əyalətində – Suriya və Misirdə hadisələr bir qədər başqa məcrada davam edirdi. X yüzilliyin ortalarında Seyf əd-Daulənin (944-967) başçılığı ilə həmdanilər hakimiyyətə gəldilər. Bir qədər əvvəl türk sülaləsindən olan tulunilər (868-905) Misirdə müstəqil hakimiyyət qurmuşdular. X yüzilliyin əvvəllərində imperiyanın qərb əyalətlərində fatimilər (910-1171) xilafəti də yarandı.

Beləliklə, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi Bağdad ideoloqlarını həyatın bütün sahələrinə təsir imkanlarından məhrum etdi. Bu da, öz növbəsində, cəmiyyətin içərisində yatıb-qalan sənətin inkişafı imkanlarını üzə çıxardı və orta yüzillik ziyalıları qarşısında elm və mədəniyyət sahəsində yeni yaradıcılıq üfüqləri açdı.

Ərəb-müsəlman imperiyası görünməmiş mədəni yüksəlişə nail olsa da, X əsrdən başlayaraq, siyasi sahədə zəifləmə mərhələsinə qədəm qoydu. Xilafət özünün ərazi bütövlüyünü itirərək bir neçə müstəqil əyalətlərə parçalandı.

Bununla belə, xilafətin çökməsi ərəbdilli mədəniyyətin inkişafına əngəl törətmədi, əksinə, bir-biri ilə rəqabət aparan yerli sülalələrin mədəni təbəqələrini ənənəvi ərəb-müsəlman mədəniyyətinə qovuşduran mərkəzlər meydana çıxdı. Ərəb-müsəlman mədəniyyəti və ədəbiyyatı həmdanilərin paytaxtı Hələb, ixşidilərin idarə etdiyi Dəməşq və Fustatla yanaşı, İran və Orta Asiyada da inkişaf etməyə başladı [52, 160].

Əyalət hakimləri arasında kobud bədəvilərin içindən çıxmış, səriştəsiz üsullarla təsərrüfatı idarə edən, kəndləri xarabalığa çevirən, verdikləri vədlərə çox vaxt əməl etməyən

həmdanilər diqqət mərkəzinə düşdülər. Sülalənin əsasını qoyan Həmdan ibn Həmdun 908-ci ildə gəzinti zamanı öz vəzirinin başını kəsmişdi. Başqa bir Həmdani əmiri Nasir əd-Daulə (929-969) sərkərdə ibn Raaki onlara məxsus çadırda xaincəsinə öldürmüşdü.

Bu sülalə üzvləri arasında iğtişaşlar, qırğınlar, qəbilə daxili nifaqlar törətmək geniş yayılmışdı. 967-ci ildə Seyf-əd-Daulə öləndən sonra onun yerinə keçmiş oğlu Səad əd-Daulə öz doğma dayısı, görkəmli şair, Mənbacın hakimi Əbu Firası (932-968) məhv etdirmişdi.

Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra” əsərində də həmdanilərin, xüsusən də məşhur mesenat, ədəbiyyata xüsusi maraq göstərən Seyf əd-Dauləyə (916-967) geniş yer verilmişdir [141, 387-404].

Seyf əd-Daulə Mosulda dünyaya göz açmışdı. Atası Mosul əmiri Əbu-l-Hayca ilə hərbi yürüzlərdə iştirak etmiş, xəlifə Mütəkkinin (940-944) dövründə türk muzdlu dəstələrinin başçısı kimi 948-ci ildə Hələbi tutduqdan sonra, ona سيف الدولة “dövlətin qılıncı” ləqəbi verilmişdir. Bununla da o, İslam dünyası ilə Bizans arasında gedən müharibələrə başçılıq etmək şərəfinə də nail olmuşdur.

Seyf əd-Daulə özünün bütün üstün cəhətləri və nöqsanları ilə yanaşı, fütuhatlar dövrü ərəb sərkərdələri kimi tipik orta əsr əmirlərindən biri idi. Uzun müddət orduya başçılıq etmək vərdişi onda ən kiçik iradlara belə dözümsüzlük yaratmışdı. Ərəb tarixçisi Əbu-l-Fida (1273-1331) yazırdı: “O, (Seyf əd-Daulə) özü haqqında olduqca yüksək fikirdə idi. Qələbəni kiminsə köməyi ilə qazanılması haqqında sözsöhbətlərin yaranmaması üçün heç vaxt məsləhətləşməzdi”.

Seyf əd-Daulə Hələb şəhəri kənarındakı möhtəşəm saray-qəsriyə Bağdad xəlifələri kimi, eys-ışrət və təmtəraq içində yaşayırdı. Zəmanəsinin savadlı adamlarını Hələb şəhərinə dəvət edərək onları müxtəlif mədəni və hərbi vəzifələrə təyin etdirdi. Qısa müddət ərzində Hələb şəhərini müsəlmanların möhtəşəm elmi-mədəni mərkəzlərindən birinə çevirə bilmişdi.

Seyf əd-Daulənin sarayında çoxlu, adlı-sanlı şairlər, həkimlər, münəccimlər, filosoflar fəaliyyət göstərirdilər. Sarayda görkəmli filoloq əl-Fərisi (?-980), ibn Cinni (?-1002) və məşhur ədəbiyyatşünas, əmirin oğlanlarının tərbiyəçisi ibn Halaveh (?-980) kimi filoloq və şairlərə daha çox üstünlük verirdi.

Orta yüzillik ərəb ədəbiyyatşünası əs-Səlibi haqlı olaraq göstərirdi: “O dövrdə Hələb şəhəri artıq poeziyanın mərkəzinə çevrilmişdi” [160, 27].

O, islami bilikləri, fəlsəfəni, ərəb dilinin incəliklərini yaxşı mənimsəmişdi, musiqini, astronomiyani, xəttatlığı çox sevirdi, bir sözlə, “ədəb”ə daxil olan bütün biliklərdən məlumatlı idi. Poeziya biliciləri arasında onun nüfuzu yüksək idi. Təsadüfi deyil ki, məşhur filosof, antologiyalar tərtibçisi, musiqini gözəl qavrayan Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani (897-967) “Nəğmələr kitabı”nın, öz əli ilə köçürülmüş nüsxəsini, məhz Seyf əd-Dauləyə hədiyyə etmişdir.

Qazı ət-Tənuxi “Nişvar əl-muhadara” əsərində digər orta əsr əmirləri kimi, Seyf əd-Daulənin başqa məziyyətləri ilə yanaşı, onun əliaçıqlığından da geniş söhbət açmışdır. Aşağıdakı hekayət də bir daha bunu sübut edir:

“Əbu-l-Qasim ibn Maruf mənə danışdı:

– Seyf əd-Daulənin sarayında katib işləyən Əbu Məhəmməd əs-Salihi və Əbu-l-Həsən əl-Məğribi ilə görüşmək məqsədilə Hələbə getmişdim.

Orada olarkən kor bir kişi gəldi. Mənimlə görüşəndən sonra, danışmağa başladı: “Əmirlə tanışlığımız çoxdandı... Mən indi ərizə gətirmişəm, əgər zəhmət olmasa, onu Seyf əd-Dauləyə verə bilərsinizmi?”...

Ərizə çox uzun olduğu üçün onu qəbul etmədilər. Kor kişi ayağını sürüyə-sürüyə çıxıb getdi... Mən Seyf əd-Daulənin yanına getdim.

Xidmətçi kor bir mosullunun kiçik bir kağız parçasını gətirib əmirə verdi. Onu oxuyan əmir təəccüblə soruşdu: – “Doğrudanmı, bu adam hələ sağdır? O, haradadır?... Qoy gəlsin.

Kor kişini içəri gətirdilər. Bu mənim əs-Salihi və əl-Məğribinin yanında gördüyüm şeyx idi... Əmir onun ərizəsini alıb axıradək oxudu... Şeyxə böyük məbləğdə pul, bahalı libaslar, xalçalar, mənzil və ona xidmət etmək üçün kənz bağışladı” [141, 178]...

“Nişvar əl-muhadara”da həmin dövrün ərəb-müsəlman imperiyasındakı hər cür özbaşınalığın, təqiblərin, istibdadın, zülmün, işgəncələrə məruz qalan insanların dözülməz hallarının da əks olunduğunu görürük.

Burada bəzən şəxsi həyatlarına qəsd etmək istəyən düşmənlərinin təqibindən qurtarmaq üçün gizlənen, bəzən də hakimiyyəti ələ keçirən şəxslər tərəfindən qonşu ölkələrə qovulan, sonra gözlənilməz şəkildə yenidən əvvəlki mövqeyinə yüksələn ölkə müstəbidləri; şahzadələr, əmirlər və vəzirlərin müxtəlif çalarlı obrazları canlandırmışdır.

Onlar dəyişkən xarakterə malikdirlər; gah şıltaqlıq edir, gah qəzəblənir, gah da gözlənilmədən mərhəmətli ola bilirlər. Yalnız bunun üçün uyğun yanaşma tərzi tapılmalıdır. Muizz əd-Daulənin hekayəti daha çox diqqəti çəkir. O, “Qəzəblənərək günahkarın edamı barədə fərman verməyə adət edib, yalnız hökmün icra olunmasını istəmir, kiminsə ondan “günahkarın əfv olunmasını israrla xahiş etməsini” gözləyir. Onun bu xasiyyəti əmirin əl-Əhvazda olduğu zaman yerli sakinlərdən birinin edamına hökm verdikdən sonra, üzə çıxır: “...Əhvaz bazarında qəlp dinar basılan zərbcxananın rəisi İbn Kardam idi. Bundan xəbərsiz olan əmir bu pullardan xeyli miqdarda götürərək ilxı alınması üçün Bəsrəyə göndərir. Lakin saxta pullar işə yaramır. Orada olan poçt məmurları bu pulların qəlp olduğunu aşkarlayırlar... Əmir bərk qəzəblənir, dərhal İbn Kardamı yanına çağırır, onun qısa izahatını dinlədikdən sonra, başqalarına dərs olsun deyərək onu Əhvazın əl-Hinduvan körpüsündən asmağı əmr edir. Hökm yerinə yetirilir...”.

Sonra Muizz əd-Daulə bu əmri icra edən məmuru yanına çağırır və İbn Kardamın aqibətini ondan soruşur. Onun artıq asıldığını öyrəndikdə bərk əsəbiləşir, cəlladı və ətrafındakıları ciddi tənbeh edərək deyir:

– Yəni, sizin aranızda məndən o bədbəxtin əfvini xahiş edə biləcək bir adam tapılmadı mı?...

Bu hadisədən dəhşətə gələn əmir hönkür-hönkür ağlamağa başlayır. Vəziyyəti belə görən əmirin ətrafındakılar isə deyirlər:

– Biz yaxşı başa düşməmişik, bu təşəbbüsün sizə sayğısızlıq kimi anlaşılacağından qorxduq.

Bu əhvalatdan sonra, əmir hər dəfə edam hökmü verəndə kimsə günahkar bağışlananadək dəfələrlə ondan xahiş edərdi [141, 142].

Eyni vəziyyət əmir Seyf əd-Daulə ilə təkrarlanıb. Talha ibn Ubeydullah ibn Kannaş mənə danışdı:

– Bir dəfə biz Seyf əd-Daulənin sarayında yığışıb, şirin söhbət edirdik. Bu zaman bir nəfəri hüzuruna gətirdilər. Qısa sorğu-sualdan sonra əmir onun edam olunmasını əmr etdi... Edamdan xəbər tutan əmir dedi:

– Bu necə tərbiyəsizlikdir?! Mənim sarayında nə pis adətlər var?! Belə başa düşmək olar ki, sizin heç biriniz ömründə insan görməməsiniz, inam və alicənablıq ruhunda tərbiyə olunmamasınız!...

Əmirin bizə qarşı olan iradlarının səbəbini öyrənmək istədikdə cavab verdi:

– Məgər siz ciddi bir əsas olmadan bir qədər hakimiyyətprəstlik, bir qədər də aşağı siyasi məqsədlərə yönəlmiş səbəbdən müsəlman edamını görmədinizmi? Aranızdan ağıllı bir adamın çıxıb, məndən bu hökmün ləğvini xahiş edəcəyinə ümid bəsləyirdim... Bunu etmədiniz, mən sizin günahınız ucbatından qan tökməli oldum...

Biz ona qarşı çıxmaq istəmədiyimizi bildirdik.

– Necə? – deyə soruşdu, – hətta söhbət insan həyatından gedirsə? Bu səbəb deyildir!

Biz Seyf əd-Daulə sakitləşənə qədər bir daha belə etməyəcəyimizə söz verdik “ [141, 142-143].

“Nişvar əl-muhadara” əsərində xəlifələrdən sonra, ən çox adı çəkilən əmirlərdir. Onlar əyalətlərdə tam səlahiyyətli dövlət

başçıları kimi fəaliyyət göstərirdilər. Xütbə zamanı ikinci sırada əmirlərin adları xatırlanırdı.

Əmirlər arasında öz fəallığına, möhkəm dövlətçilik təcrübəsinə, elmə, poeziyaya və s. qayğısına görə Seyf əd-Daulə həmkarları arasında daha çox seçilir. Lakin o da düşmənlərinin və rəqiblərinin günahsızlığı üzündən onlara qarşı olduqca amansız rəftar etdiyi göz önünə gəlir .

“Nişvar əl-muhadara” əsərinə daxil edilmiş hekayələrdə əsasən İranlı, deyləmi sərkərdəsi Buveyhnin oğlu Muizz əd-Daulənin obrazı hər şeyə qadir, güclü şəxsiyyət kimi canlandırılmışdır .

Muizz əd-Daulə 945-ci ildə Bağdada yürüşdə iştirak edərək hakimiyyəti ələ almışdır. O, saray çevrilişi təşkil edərək xəlifə əl-Mustəkfini (xəl.döv. 940-946) hakimiyyətdən salaraq əl-Mutini (946-974) taxta çıxardı. Maraqlıdır ki, özü ərəbcə yaxşı bilmədiyinə görə, görüş zamanı tərcüməçi ilə danışmış [141, 142].

Vəzirlər barədə hekayələr

Abbasilər İslam adı altında qonşu ölkələrin fəthlərini davam etdirirdilər. Geniş əraziləri əhatə edən ərəb-müsəlman imperiyasının idarə olunmasını daha çox mərkəzləşdirmək, sülalənin siyasi və sosial dayaqlarını daha da gücləndirmək zərurəti yaranmışdı. Əvvəllər olduğu kimi, xəlifə dünyəvi və dini hakimiyyəti yerinə yetirirdi.

755-ci ildə feodal dövlətinin tənəzzülə uğradığı bir çağlarda ərəb-müsəlman imperiyasında ölkənin idarə olunmasında xəlifədən sonra ikinci şəxs - baş vəzir vəzifəsi yaradıldı. İlk əvvəllər vəzirlər yalnız xəlifə dəftərxanasını idarə edirdisə, sonralar yaranmış siyasi, iqtisadi şərait nəticəsində

onun səlahiyyətləri artırılaraq Dövlət şurasına başçılıq etdirmək həvalə olundu.

Baş vəzir vəzifəsinin təsis olunması mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Sonralar faktiki olaraq bir çox dövlət məsələlərini onlar yerinə yetirirdilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, uzun müddət başqa mühüm dövlət vəzifələri ilə yanaşı, irsən keçən vəzir vəzifəsini fars əsilli bərməkilərin nümayəndələri tuturdular. Yalnız xəlifə Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti dövründə (xəl.döv.786-809) baş vəzirin səlahiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırıldı. 802-ci ildə Bərməkilər bütün dövlət vəzifələrindən uzaqlaşdırıldı, əmlakları müsadirə edildi, sülalənin üzvlərinin hamısı qılıncdan keçirildi.

- Xəlifə tərəfindən təyin olunan vəzirlər dövlətin bütün icra məsələlərindən sorumlu idilər. Vəzirlər tez-tez xəlifələrin və əyalətlərdə isə əmirlərin qəzəblərinə gələrək cəzalandırılırdılar. Ət-Tənuxi öz əsərində vəzirlərlə bağlı aşağıdakı hekayəti qələmə almışdır:

“Əbu İshaq İbrahim ibn əs-Sari əz-Zaccazdan eşitdiyi bu hekayəti mənə Əbu-l-Hüseyn ibn Əyyaş danışdı:

– Mən əl-Qasim ibn Ubeydullanın müəllimi olduğum vaxtlar bir dəfə ondan soruşdum: – “Əgər Allahın köməyi ilə sən atanın tutduğu səviyyəyə qalxaraq vəzir olsan, o zaman mənim üçün nə edəcəksən?” O isə suala sualla cavab verdi:

– Sən nə istəyərsən?

Mən dedim:

– İstərdim ki, mənə iyirmi min dinar pul verəsən!... O bununla razılaşdı...

Bir neçə ildən sonra, əl-Qasim vəzir təyin olundu. Mən onunla dostluğu davam etdirirdim...

Vəzirliyə başlamasının üçüncü günü mənə yanına çağıraraq dedi:

– Get, elə bir yerdə otur ki, müəyyən haqq müqabilində öz mühüm işlərinin yoluna qoyulması üçün müraciət edən insanların ərizələrini götürüb, həlli üçün mənə gətirə biləsən. İşin necəliyindən, həllinin çətinliyindən asılı olmayaraq tərəddüdsüz sənə vəd etdiyim məbləği toplayanadək beləcə çalışarsan!

Hər gün ona çoxlu ərizə təqdim edirdim. O, isə tərəddüd göstərmədən möhür vururdu... Bu yolla tezliklə vəd olunmuş iyirmi min dinarı ikiqat topladım. Ona məlumat verdikdə xəzinədən mənə daha üç min dinar ayrılmasını əmr etdi və sonra dedi:

– Sən mənim boynumdan ağır bir yükü götürdün, çünki mən bu barədə daima düşünürdüm...

O birisi gün vəzirin yanına gəldim və həmişəki yerimi tutdum. O mənə işarə ilə kağızları göstərməyi tələb etdi. Mən vəd olunmuş məbləği artıqlaması ilə aldığımı bildirdim. Vəzirin bundan sonra, mənim ərizələri qəbul edəcəyimə icazə verib-verməyəcəyi bəlli olduğu üçün bu barədə heç kimdən soruşmadım...

– Allah uludur! – deyərək o qışqırdı. Doğrudanmı, düşünürdün ki, insanların artıq yaxşı bildiyi və faydası yaddaşlarda qalan, onları qarıya toplaşmağa məcbur edən vərdişindən sənə çəkindirəcəyəm? Bundan sonra da həmişəki kimi, kağızları təqdim et, öz haqqını al və mənə heç bir hesabat vermə!

Onun əlini öpdüm və bundan sonra hər gün ərizələri ona təqdim edərək o, ölənədək bu işlə məşğul oldum” [140,75-76-77].

“Nişvar əl-muhadara”ya daxil olan hekayətlərdə ət-Tənuxinin qəhrəmanlarının bir-birlərinin sirlərini asanlıqla açmaları adamı heyrətə gətirir. Orta yüzillik ərəb-müsəlman feodal dövlətində təkcə aşağı təbəqənin nümayəndələri deyil, yüksək rütbəli dövlət məmurları da təhdidlərə məruz qala bilirdilər. İbn əl-Cəssasın atasının onun oğullarına daim düşmənçilik edən vəzir İbn əl-Firatın qorxuya düşərək ədavətdən əl çəkməsi buna əyani misaldır [140, 33].

“Mən indi öz xəzinəmdən iki milyon qızıl və gümüş dinar götürüb, xəlifəyə aparacağam... Orada ona deyəcəyəm:

Bu pulları götürün, İbn əl-Firatı vəzifədən çıxarıb, filankəsin sərəncamına verin, sonra katiblərdən birinin adını deyəcəyəm... Xəlifə bu qədər pulu gördükdə səninlə hər hansı bir katib arasında heç bir fərq görməyəcək... Bu zaman onun təyin etdiyi yeni vəzir mənə xeyirxah adam sayacaq... Mən isə səni onun sərəncamına verəcəyəm... O da iki milyon dinarı çıxarana qədər işgəncə görəcəksən. Beləliklə, mən öz pulumu qaytaracağam... Düşmənimə müflis edəcəyəm və öz qəzəbimi söndürəcəyəm... Bir vəziri işdən götürüb, yerinə yenisini qoymaqla nüfuzum yüksələcək” [140, 33].

İbn əl-Cəssasın bu planı İbn əl-Furata o qədər inandırıcı göründü ki, düşmənçiliyə son qoydu. Göründüyü kimi, ət-Tənuxi islam əxlaqına üstünlük versə də, tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq insanların hüquqlarının qorunmadığı müsəlman cəmiyyətində meydana çıxan pozucu halları aradan qal-

dırmaq üçün onların cəsarət və səbatlıq göstərmələri ilə yanaşı, bəzən də hiyləgərliyə əl atmalarını təqdir edirdi.

Təqribən X yüzilliyin ortalarından etibarən Babil bacarıqlı vəzir Əbu Məhəmməd əl-Mühəlləbi (?-963) idarə edirdi. O, qədim müsəlman aristokrat nəslə olan əl-Mühəlləb ibn Əbu Sufranın ailəsində dünyaya göz açmışdı. Öz bacarıq və istedadı nəticəsində vəzir vəzifəsində yüksəlmişdi. Alimlər, şairlər, qazılar, dövrünün görkəmli ziyalıları əl-Mühəlləbinin daimi qonaqları idilər. Ət-Tənuxi də tez-tez bu toplantılara qatılırdı. “Nişvar əl-muhadara”ya daxil olan hekayətlərin əksəriyyətini orada eşidərək qələmə almışdı.

Ət-Tənuxi Əbu Məhəmməd Yəhya ibn Məhəmməddən eşitdiyi və qələmə aldığı vəzirin qəbuluna gələrək ərizələr təqdim edən insanların mənəviy-yatlarından, dünyagörüşlərindən, yaşam tərzlərindən söz açdığı hekayətdə deyilir:

“...Cəfər ibn Abd əl-Vahid əl-Mühəlləbinin qəbuluna gələrək imzalatmaq üçün ərizə təqdim etdi... Əl-Mühəlləbi onu çox soyuq qarşıladı. Mən onun üzündə narazılıq və əsəbilik əlamətləri sezdim. Lakin vəzir ərizəni oxudu və imzaladı. Cəfər ardıcıl bir neçə ərizə təqdim etdi. Əl-Mühəlləbi onları da imzaladı. Vəzirin üzündə get-gedə Cəfərə mehribançılıq əlamətləri sezilməyə başladı...”

Sonra Əbu Təmmam gəldi, əl-Mühəlləbi onu gülərlə və ehtiramla qarşıladı. Əbu Təmmam vəzirə çoxlu ərizələr təqdim etdi. Əl-Mühəlləbi onların hamısını imzaladı... Əbu Təmmam çıxıb getdi.

Əl-Mühəlləbi mənə tərəf dönərək dedi:

– Əbu-l-Hüseyn, bu iki adam bir-birilərdən olduqca fərqlidir. İbn Abd əl-Vahid içəri girdikdə mən onu qovmaq istədim... Ərizəsini alıb oxuduqdan sonra, gördüm ki, o başqaları üçün xahiş edir... Ona görə də onun qüruruna üstünlük verərək təqdim etdiyi bütün ərizələri imzaladım. Daha sonra başqa birisi gəldi... Lakin o qohumum olduğu üçün onun da təqdim etdiyi bütün sənədləri imzaladım...

Onun belə münasibəti xoşuma gəlmədi və o bir şəxsiyyət olaraq gözümdən düşdü... Yalnız özünü düşünən insanlara necə hörmət, ehtiram göstərə bilərəm və yaxud bunun tam əksinə, başqası üçün xahişə gələn adama necə etinasızlıq göstərə bilərəm?!” [140, 126].

Ət-Tənuxi əl-Mühəlləbi barədə yazır:

“O, köhnə dostunun gənc oğlunu – atasının düşməni olan – baş qazının yanında hörmətini qaldırmaq üçün bir təntənəli ziyafətdə onunla mənasız bir mövzuda şirin-şirin söhbət etməklə hakim təyin etdirə bilmişdi.

Səhərisi gün baş qazı bu gəncə elə isti münasibət göstərdi ki, az qala onu ovcunda gəzdirəcəkdii” [57, 253].

Vəzir mənəsinin hörmətinin aşağı düşməsi və o dövrdə yüksək rütbəli məmurların günahkar hesab etdikləri mənəbcə bir təbəqə aşağı olan insanlara olmanın işgəncələr vermələri adi hala çevrilməsi xilafətdə yetərinə nüfuza malik, ədəbiyyata hamilik edən əl-Mühəlləbidən də yan keçməmişdi.

“Nişvar əl-muhadara”ya daxil olan başqa bir hekayət daha maraqlıdır: “952-ci ildə Bağdadda özünə yeni imarət ucaltdıran şıltaq təbiətli Muizz əd-Daulə tikintinin maliyyələşdirilməsində buraxdığı səhvə görə qəzəblənərək vəziri əl-Mühəlləbini hamının gözü qarşısında yerə yıxıb dəyənəklə

döyülməsini, sonra isə boğulmasını əmr etdi... Onu ölümdən yüksək vəzifəli türklər və mühafizəçilər güclə qurtardılar... Vəzir isə qorxusundan Muizz əd-Dauləyə qarşı heç bir kin bəsləmədiyini sübut etmək üçün müğənniləri, rəqqasları və musiqiçiləri evinə dəvət edərək eyş-işrət məclisi düzəltdi. O, şiddətli ağrılardan təqətsiz hala düşmüşdü, ayaq üstə güclə dayanırdı. Dostları ona dedilər: “Vəzir, sən dincəlmək üçün yatsan, yaxşı olar, indi şərab içmək vaxtı deyil”.

Əl-Mühəlləbi onları sakitləşdirərək aşağıdakı şeir parçasını söylədi:

Əmir əl-möminin əməli dönükdür talehitək,
Talehin dönüklüyündən utanmaqsa nə gərək?!

Yalnız bir neçə badə şərab içdikdən sonra ayağa durdu [140, 138].

Orta yüzillik ərəb-müsəlman imperiyasında məmurların səlahiyyətlərini aşması, insanların mal-dövlətlərini dövlət ehtiyacları və s. məqsədlərlə əllərindən alınması adi hal idi.

Lakin müdrək insanlar yüksək tədbirlilik nümayiş etdirərək belə çətin məsələlərin müsbət həllinə nail olmağın mümkünlüyünü göstərirlər. Əbu-l-Hüseyn Məhəmməd ibn Məhəmmədin qazı ət-Tənuxiyə söylədiyi aşağıdakı əhvalat bu baxımdan olduqca ibrətamizdir.

Əl-Mühəlləbinin vəzirliyi dövründə ölkədə maliyyə vəziyyəti çox ağırlaşmışdı. O, Bəsrəyə gedərək Vəsit və Dastamisan əyalətlərindən olan Əbu Əli və başqa taxıl tacirlərinin ora gətirilmiş məhsullarını müsadirə edərək əldə olunan pulları dövlətin hesabına keçirtmişdi. Tacirlər Əbu Əliyə məruz qal-

dıqları ziyanın qarşılığının ödənilməsi üçün Muizz əd-Dauləyə məlumat verilməsini məsləhət görürlər. Lakin Əbu Əli onların məsləhətinə baxmayaraq o vaxt Ubullahda olan əl-Mühəlləbi ilə görüşür və ona deyir: – “Mənə dedilər ki, vəzir – Allah köməyin olsun! – Mənim Bəsrədəki taxılımlı götürmüşəm. Bu hadisəyə çox sevindim, bunu şərəf saydım... Lakin mənim taxıl ehtiyatlarımla bərabər, digər yoxsul insanların da varlarının əllərindən alındığını öyrəndikdə özümün onlarla bir tutulduğuma görə məyus oldum. Elə düşündüm ki, ola bilsin, vəzirin mənə olan münasibəti dəyişib. Odur ki, təcili gəlib, özümü vəzirə təslim etməyi qərara aldım...” .

Mənim sözlərim ona təsir etdi və dedi: – Əbu Əli, sənin bəxtin gətirdi... Allaha and olsun ki, sənin taxıllarını qaytarmamış yerimdən durmayacağam... Götürülmüş bütün məhsulların müqabilini artıqlaması ilə aldım və Vasitə döndüm” [101, 131].

Qazılar və fəqihlər barədə hekayətlər

Abbasilər dövründə keçirilən bir sıra islahatlar, qazılardan da yan keçmədi. Onların cəmiyyətdə rolu artırıldı, maddi vəziyyətləri yaxşılaşdırıldı. Belə ki, Babilin bir necə məntəqəsinin qazısı və eyni zamanda, Bağdad zərxbanasının nəzarətçisi vəzifəsini yerinə yetirən “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərinin müəllifi Əli ibn əl-Muhəssin ət-Tənuxi ayda cəmi 60 dinar əmək haqqı alırmış [199, 185].

Bundan sonra, qazılar əsasən, zəmanənin savadlı, xüsusi qabiliyyətə malik bilikli insanları arasından seçilməyə başladılar. Odur ki, ət-Tənuxi öz əsərini qələmə alarkən öz həmkarları qazılar barəsindəki hekayətlərə daha diqqətlə yanaşdığı maraqlıdır.

İslam cəmiyyətində məhkəmənin icra hakimiyyətindən ayrılması məsələsi diqqətdən kənar idi. Belə ki, əvvəllər peyğəmbər və xəlifələr, əyalətlərdə isə əmirilər möminlər üzərində baş hakim vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

Abbasilərin həyata keçirdikləri islahatlar nəticəsində qazılar canişinlərin tabeliyindən çıxarıldı. Onlar xəlifə tərəfindən təyin olunmağa başlandı. Bundan sonra, qazıların maddi vəziyyəti yaxşılaşdı, cəmiyyətdə hörmətləri qalxdı və sərbəst qərarlar qəbul etmək imkanları genişləndi.

Ət-Tənuxinin əsərinə daxil etdiyi hekayətlərin böyük bir hissəsini dövrünün kifayət qədər təhsilli və savadlı şəxsiyyətləri, müəllifin həmkarları olan qazılardan toplamışdır. Bəzi hekayələrdə müəllif Abbasilər xilafətinin tənəzzülünün səbəblərini xüsusi olaraq qeyd etməklə, bir növ dövrünün taleyüklü məsələsinə öz münasibətini bildirir [142, 231]. Ət-Tənuxi Əbu-l-Hüseyn ibn Ayyaşın danışdığı hekayət bu baxımdan diqqəti çəkir. Ət-Tənuxi yazır:

كان اول ما انحل من نظام سياسة الملك، فيما شاهدناه من أيام بني العباس القضاء، فإن ابن الفرات، وضع منه، وادخل فيه قوما بأدما مات، لا علم لهم، و لا أبو، فيهم، فما مضت الأسنوات، حتى ابتدأت الوزارة تتضع، و يتقلدها كل من ليس لها باهل...، تقلد وزارة المتقي ابو العباس... و كان غاية في سقوط المروءة والرقاعة.

Abbasilər hakimiyyətinin çökməsi vəzir İbn əl-Furatın məhkəmələrə öz mənşələri və bilikləri ilə seçilməyən, yalnız ona gəlir gətirəcək təsadüfi adamların gətirilməsi nəticəsində baş verməsinin şahidiyik... Vəzirlik İnstitutunun çökməsinin ardınca xilafətin çökməsi gəlir... Elə buna görə də abbasilər

hakimiyyəti çökdü, çünki məhkəmə hakimiyyəti bərhad hala düşmüşdü [142, 231].

Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” toplusuna daxil edilmiş Ubeydullah ibn Məhəmmədin, fəqih Əbu-l-Fadl əl-Bəlxidən, o da qazı əl-Xəlil ibn Əhməd əs-Sicistanidən eşitdiyi bir hekayətdə deyilir ki, Məvarənnəhr, Xarəzm, Xorasan, Mərkəzi Asiya, Qərbi Əfqanıstan canişini Nasr ibn Əhməd (862-892) göndərdiyi qoşunlar Sicistani tutduqdan sonra əsgərlər əyalətdə çoxsaylı talanlar, özbaşınalıqlar törədirdilər... Qadınların namusuna toxunurdular. Sakinlər mənə və adını unutduğum bir fəqihə baş verən hadisələrdən şikayətə gəldilər. Mən həmin fəqih və bir çox ağsaqqalla qoşun başçısının hüzuruna getdim. Fəqih qoşun başçısına gəlişimizin səbəbini bildirdi. Qoşun başçısı dedi: “Şeyx bura gələndə sən bu qədər axmaq olduğunu düşünmürdüm. Mən bura 30 min kişi gətirmişəm. Onların arvadları Buxarada qalıb. Əsgərlərin yerli qadınlarla yaxınlıq etmələri ədalətli bir işdir. Mən bunu qadağan etsəm, onları özümdən uzaqlaşdıraram... Adamlar fəqihin razılığını aldıqdan sonra, ordu üzərinə qalxdılar... Qoşun başçısının evi talandı... Özü isə qaçıb güclə özünü qurtara bildi. Bundan sonra, Xorasandan bizim yerlərə bir daha qoşun gəlmədi” [142, 33].

Bu hekayətin qısa məzmunu ilə tanışlıqdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, canişinlər və qoşun başçılarının əyalətlərdə yüksək islami dəyərlərə (etik, namus, ədəb qaydalarına) hörmətlə yanaşmadıqları göz önündə canlanır.

Ət-Tənuxi hakim zümrəyə yaxın bir şəxs – qazı olmasına baxmayaraq, o dövrdə baş verən xoşagəlməz hallar barədə

məlumatları hekayətlərə daxil etməsi müəllifin möhkəm iradəyə, düzgün əqidəyə malik olduğunu göstərir.

Ət-Tənuxi “Nişvar əl-muhadara” əsərində söz açdığı qazıların hamısı heç də az savadlı, yetərincə təcrübəsi olmayan, pulgir insanlar olmamışdır. Əbu Umeyyə əl-Qallabi Bəsrə, Ubulla, Dəclə ətrafı bölgələrinin və Əhvazın qazısı vəzifəsinə təyin olmuşdu. İnsanlar onun öz qüsursuz yerinə yetirdiyini maliyyə məsələlərində son dərəcə “ciddi olduğunu görürdülər”. Lakin onun Tanrısı vəzir ibn Furat tutulduqdan sonra, onunla uzun zaman ədavət aparan Bəsrənin hakimi ibn Kundadca qazı Əbu Umeyyəni də həbs etdirir. Bir neçə gün sonra, orada dünyasını dəyişir.

Taleyin hökmü ilə ibn əl-Furat yenidən vəzir vəzifəsinə dönür...Vəzir əhdinə sadıq qalaraq Əbu Umeyyənin oğluna bolluca maliyyə yardımı edir.

Qazı Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxi atasının ona danışdığı hekayətdə qazı Əbu Yusifin bu vəzifəni hansı çətin yollarla tutduğunu izləmək mümkündür. O, Əbu Hənifədən fəqihlik öyrənərkən həddindən artıq kasıb həyat sürürmüş, vaxtının çoxunu müəlliminin yanında keçirərək hüquq elminin incəliklərinə yiyələnirmiş.

- Bir dəfə gecə evinə döndükdən sonra, yemək istəyir. Həyat yoldaşı (bəzi mənbələrdə anası) örtülü qazanı gətirib, onun qarşısına qoyur. Əbu Yusif qazanın qapağını qaldırıqda onun içində yemək əvəzinə öz dəftərlərini görür. Hönkürüb ağlayır və ac yatır. Səhəri gün azuqə tapmağa getdiyi üçün müəlliminin yanına gec gəlir. Əbu Hənifə onun gecikməsinin səbəbini... öyrəndikdən sonra deyir:

"الا عرفتي, كنت امدك؟... و لا يجب ان تغم, فانه ان طال عمرك فستاكل
بالفقه, اللوزينج بالفتق المقشور.

"Sən deməmişən. Mən kömək edərdim. Kədərilmə, əgər sağ qalsan, hüquq sahəsində biliklərin sənə püstəli badam halvası yedirmək imkanı verəcək".

Əbu Yusif özü danışmışdı ki, xəlifə Harun ər-Rəşidin xidmətində olarkən... bir dəfə onu püstəli badam halvasına qonaq etdilər... Müəllimim Əbu Hənifə yadıma düşdü, gözlərim yaşardı. Harun ər-Rəşid məndən həyəcanlanmağımın səbəbini soruşdu və mən bu hekayəti ona danışdım [142, 251].

Ət-Tənuxi atasının danışdığı başqa bir hekayətdə deyilir: "Qazı kimi ilk mənəb tutmağa məni Əbu Cəfər Əhməd ibn İshaq ibn əl-Bəhlul ət-Tənuxi təyin etdi: ...Onda, mənim 33 yaşım var idi. Əbu Cəfər dünyəvi və dini məsələlərin həlli yolları barədə lazımi təlimatlar verdi... və qeyd etdi ki, sən heç vaxt öz yaşını düzgün demə. Əgər səndən soruşsalar, de ki, hələ 40 yaşım yoxdur və ya "bilmirəm".

Səfər zamanı saqqalımın tüklərindən biri ağardı. Məni orada Mühəmməd ibn Cəfər ibn Madan qarşıladı... Mənim gənc olduğumu gördükdə soruşdu: "Mən sizin qazılıq məziyyətlərinizə heyrət edirəm. Allah sizə yardımçı olsun. Neçə yaşınız var ? Bu zaman Əbu Cəfərin tövsiyəsi yadıma düşdü və cavab verdim: - "Hələ qırxa çatmayıb" - "Qırx olmasına nə qədər qalıb? "Cavab verdim: - "Dəqiq bilmirəm". Yaşımı dəqiq bilməməyimə inanmadı və bir daha bu barədə heç nə soruşmadı.

...Bağdadda olarkən Haşimilərdən olan iki hörmətli şəxs var idi. Onlardan biri digərindən daha əsl-nəcabəlti və savadlı

idi... Xəlifə onların birinə daha mühüm işləri tapşırırdı və baş qazı olmağa layiq idi. Lakin o buna nail ola bilmədi. Onların hər ikisi saqqallarını qara rəngə boyayırdılar. Daha az səriştəli olan o qazı vəfatına bir neçə il qalmış bu adətdən əl çəkdi, digəri isə hələ sağdır yenə də saqqalını boyamaqda davam edir.

Biz dua edirik ki, Allah “onlara daim gözəllik bəxş etsin, lakin saqqalına qara rəng qoymağı yalnız döyüşçülərə, katiblərə və qazı mənəsinə iddialı olmayanlara və yaxud hörmətli insanlara rəva bilsinlər [142, 139].

Qazı ət-Tənuxi bu hekayətlərlə o zaman ərəb-müsəlman imperiyasının paytaxtında yayılmış adət-ənənələrə öz münasibətini bildirmişdir.

Fəqihlər orta yüzillikdə islam hüququ sahəsində mütəxəssis kimi “Qurani-Kərim” və sünnədə açıq-aydın başa düşülməyən məsələlərə aydınlıq gətirən cəmiyyətdə yüksək nüfuza malik nəzəriyyəçi-alimlər idilər.

Hekayətlərdən görüldüyü kimi, ət-Tənuxi mütəzililərin tərəfdarı bir qazı kimi hər cür etik və hüquqi normaların pozulmasının əleyhinə idi. Ədib bu hekayəti öz əsərinə daxil etməklə orta yüzillik ərəb-müsəlman cəmiyyətində fəqihlərin oynadığı əhəmiyyətli rolu bir daha ön plana çəkir.

Qazı ət-Tənuxinin əsərində qazılar barədə hekayətlər diqqəti cəlb edir. Qazı İsmail ibn İshaq demişdir ki: “Xəlifə əl-Mehdi (xəl.döv. 775-785) qazı Afıyanı Bağdadın bir hissəsinin qazısı təyin etmişdi... Afıya savadlı idi.

Bir gün ... əl-Məhdinin sarayına gələrək ... onun tutduğu vəzifədən azad olunmasını xahiş etdi. Xəlifə elə düşündü ki, bəlkə, yüksək rütbəli məmurlardan biri onu təhqir edib və yaxud onun məhkəmə işlərinə qarışıb ... Lakin qazı dedi:

”Belə işlər baş verməyib“. - Onda, nə üçün , - xəlifə soruşdu, - “Sən vəzifəndən imtina edirsən?”

Afiya cavab verdi: - “Yanıma iki iddiaçı – biri Şirazdan, digəri isə İsfahandan gəlmişdi. Onların işləri olduqca çətin idi. Mən son qərar qəbul etməkdən vaz keçdim... Onlardan biri biləndə ki, mənim təzə xurmalardan xoşum gəlir, çoxlu xurma gətirdi... Bu gün iddiaçılar mənim yanıma gəlmişdilər. Mən artıq onlara eyni gözlə baxa bilmirəm. ... Həm də, bundan sonra, öz əqidəmi dəyişəcəyimə əmin deyiləm. Ona görə, əlahəzrət! Günahlarımdan keç!... Məni azad et! Xəlifə qazını tutduğu vəzifədən azad etdi [130, 51].

Qazı və fəqihlərdən söz açılan hekayətlərdə çox az istisnalar nəzərə alınmazsa, qalan digər vəzifə sahiblərindən tutduqları vəzifəyə vicdanla yanaşdıqları təsvir olunur. Nəsilliklə qazı olan ət-Tənuxi ailəsi, ehtimal ki, bu vəzifə sahiblərini bir növ idealizə edir.

Türklər barədə hekayətlər

Orta yüzilliklərdə ərəb-müsəlman imperiyasında mərkəzi hakimiyyət artıq zəifləməyə başlamışdı. Xəlifələr saray çevrilişlərindən özlərini qorumaq, dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə o zaman bölgədə öz əsgəri nizam-intizamı, mütəşəkkilliyi, fiziki dözümlü, dəyanəti, şücaəti, fədakarlığı və müdrikliyi ilə seçilən türklərin xidmətindən geniş istifadə etməyə başladılar. Məlum olduğu kimi, əməvilərin süqutundan sonra hakimiyyətə gələn abbasilər dövründə (750-1258) türk-ərəb münasibətləri özünün ən yüksək mərhələsinə qədər qoymuşdu. Türklərin hər b və siyasət sahəsində qüdrəti özünü açıq şəkildə göstərdi. Məlum olduğu kimi, türklərin İraqa gəlməsi islamın yayıldığı ilk illərə təsadüf

edir. Onların ilk dəstələri dörd min gənc döyüşçüdən ibarət idisə, sonralar sayları artaraq böyük rəqəmə çatdı [51, 120].

Əməvilər devrildikdən sonra iranlıların köməyi ilə hakimiyyətə abbasilər gəldilər. Onlar dövlətin formalaşmasında fəal iştirak etdilər. Dövlətin idarə olunmasında ərəblərin rolu zəiflədi. Xəlifə əl-Mötəsimin (xəl.döv. 833-842) hakimiyyəti dövründə farsların güclənməsindən və Bağdad sakinlərinin bir çox dövlət vəzifələrini tutmalarından şikayətçi olmaları ilə bağlı idi. Ərəb olmayan hərbiçilərin onların şəhərində qayda-qanun yaratmaları, şübhəsiz, qürurlarına toxunur narazılıqlarına səbəb olurdu.

Xəlifə 160 minlik böyük bir nizami ordu saxlayırdı, onların əksəriyyəti müxtəlif bərbər tayfalarından, IX yüzilliyin II yarısından sonra isə bölgədə öz qorxmazlığı, cəsurluğu və döyüşkənliyi ilə seçilən türk tayfalarından ibarət idi. Xəlifə əl-Mötəsim türklərdən “təşkil” olunmuş ordusunu güclü saxlamaq, onları təsirlərdən qorumaq məqsədilə yerli qadınlarla evlənməyə qoymurdu. O, türklərin evlənmələri üçün pul müqabilində Türküstandan türk qızları alıb gətirmək barədə xüsusi fərman vermişdi” [11, 59].

Orduda müsəlman-türklərin sayı əlli mini ötüb keçmişdi. Yüksək inzibati yerlər türklərin əlində idi. Türk-ərəb münasibətləri öz yüksək həddinə çatmışdı. IX yüzilliyin böyük ensiklopediyaçı alimi Əbu Osman Əmr bin Bəhr əl-Cahiz (775-868) " فضائل الأتراك " (“Türklərin fəzilətləri”) adlı əsər yazaraq onların üstün cəhətlərini göstərmişdir [11, 130].

Alman şərqşünası K.Brokelmanın (1868-1958) hesablamalarına görə, xəlifə əl-Mötəsimin hakimiyyəti illərində (833-

842) orduda xidmət edən türklərin sayı əlli mindən artıq idi [123, 127].

İraq alimi Mustafa Cavad, ədəbiyyatşünas və tarixçi Şakir Sabir əz-Zabit türk xalqlarının Abbasilər dövründəki böyük roluna həsr edilmiş "الترکمان في العراق" ("Türkmənlər İraqda") adlı kitabının müqəddiməsində yazır:

إن اللأترك شاركوأ أهل الإسلام في جميع ما رفع مقامه في العلوم و الأداب و ألفقه و الكلام و الفلسفة و السياسة و الإدارة و الحروب و الملاحم و الغزوات و الدفاع.

"Türklər islamı yüksəldən bütün sahələrdə: elm, ədəbiyyat, fiqh, məntiq və fəlsəfə, siyasət, dövlətin idarə edilməsi, müharibələr, qanlı vuruşmalar, yeni torpaqların fəthi və müdafiədə müsəlmanlarla birlikdə olmuşdu" [151, 65].

Görkəmli Azərbaycan şərqişünas alimi f.ü.e.d., professor Malik Mahmudovun türklərin xilafətdəki rolu barədə qeydləri də maraqlıdır: "Abbasi xəlifələri türkləri məmnuniyyətlə dövlət işlərinə cəlb edərək onların hərbi qüdrətinə arxalanırdılar. Türklər də bundan öz məqsədləri üçün bəhrələnir və ərəb xilafətinin həyatına dərin nüfuz edirdilər" [24, 123].

Yüksək dairələrdə bu təşəbbüs heç də birmənalı qarşılanmırdı. Göstərmək lazımdır ki, "Nişvar əl-muhadara"ya daxil olan hekayətlərin bəzində baş verən qalmaqallarda türklərin adları tez-tez hallanır. Hekayətin birində deyilir: "Qazı Abd əl-Vahid əl-Həşiminin oğlu qazı Əbu-l-Həsən Mühəmmədin mənə danışdığı əhvalatda sərkərdələrdən birinin tacirlərin başçılarına böyük məbləğdə pul borcu olsa da, onu qaytarmağa tələsmədiyindən danışılır".

Tacir bu barədə deyir:

– Mən xəlifə əl-Mütədidə şikayət etmək qərarına gəldim, çünki hər dəfə bu sərkərdəyə müraciət etmək istədikdə onun qapısı bağlı olurdu və qulluqçuları mənə təhqir edirdilər. Vəziyyəti belə görə dostlarımdan biri mənə dedi: – Mən sənənin pullarını qaytaracağam və sənə daha xəlifəyə müraciət etməyə lüzum yoxdur. İndi mənəmlə gedək!

Mən onunla əs-Sələsə bazarında bir qoca dərzinin yanına getdim... Dostum mənə başıma gələn əhvalatı danışdı və dərziyə bu məsələni yoluna qoymaq üçün qoşun başçısının yanına getməyi xahiş etdi...

Sərkərdənin evinə çatdıqda qulluqçular qoca dərziyə hər cür ehtiram göstərdilər və onun əllərini öpməyə başladılar... Tezliklə ev sahibi də gəldi və dərziyə böyük ehtiramla salamladı və dedi:

– Mən paltarımı dəyişməmişdən öncə sənənin tapşırığını dinləməyə hazırım!

Dərzi borc məsələsini ona danışdı. Sərkərdə dedi: – Allaha and olsun ki, evdə ancaq beş min dirhəm pulum var. Onu götürün... Geridə qalanını bir ay ərzində ödəyəcəyəm...

Mən təklif olunan məbləği götürdüm və dərzinin evinə getdik.... Dərziyə sərkərdənin onun sözüne belə asanlıqla baxmasının səbəbini soruşdum. Dərzi mənə aşağıdakı hekayəti danışdı:

– Mən qırx il ərzində məscidin imamı olmuşam və orada insanlara Quran oxumağı öyrətmişəm. Başqa iş bacarmadığım üçün çörək pulunu dərziyə etməklə qazanmışam. Bir gün axşam namazından gələrkən evimin qarşısında bir türkün dayandığını gördüm. Bu zaman oradan qəşəng bir

qadın keçirdi. Türk sərxoş idi. O, qadının qolundan tutaraq müqavimət göstərməsinə və qışqırmasına baxmayaraq, onu sürüyüb evinə salmağa çalışırdı...

Qadın bağıraraq deyirdi: – Əgər mən gecəni evdən kənarı keçirsəm, ərim məni boşayacağına and içib. Odur ki, bu evə girsəm – onda, hər şey məhv olacaq, mən rüsvayçılıqdan qurtula bilməyəcəm, həyatım dağılacaq!

Mən türkə yaxınlaşdım, onu dayandırmağa çalışdım. Qadını buraxmasını xahiş etdim. O isə dəyənəklə başıma zərbə endirdi və məni yaraladı, qadını isə evə girməyə məcbur etdi...

Axşam namazından sonra, camaata müraciət etdim:

– Gəlin, mənimlə Allahın düşməni, həmin türkün evinə gedək, qadını azad etməyincə ona rahatlıq verməyək.

Hamı razı oldu və getdik həmin evin qarşısına. Türk qulluqçuları ilə bayıra çıxdı. Bizi möhkəm döydülər. Qonşular məni evə gətirdilər. Ağrıdan yata bilmirdim... Gecə yarısı gedib minarəyə çıxdım, insanları ibadətə çağırdım, küçələr atlı və piyada insanlarla doldu... Məni xəlifə əl-Mütədidin yanına gətirdilər... Mən türkün törətdiyi bütün əhvalatları ona danışdım. Xəlifə türk əsgərini və qadını gətirmələrini əmr etdi. Əl-Mütədid hadisə barədə qadını sorğu-suala tutdu və onu etibarlı mühafizə ilə evinə göndərirdi... Sonra xəlifə məni yanına çağırdı və türkə aşağıdakı sualları verdi: – Sənin maaşın nə qədərdir?, Bu qədər. Sənə verilən ərzaq payı nə qədərdir? – Bu qədər. – Sənin əlavə qazancın nə qədərdir? – Bu qədər...

Nə üçün Allahın əmrini pozursan, hökmdarın təmiz adına ləkə gətirirsən?

Əsgər heç bir cavab verə bilmədi. Onun əl-ayağını qandalladılar, kisəyə saldılar, əhəng əzmək üçün istifadə olunan zopa ilə ölüncəyə qədər döydülər.

Xəlifə üzünü mənə tutaraq dedi:

– Ey qoca, əgər nə vaxtsa az-çox qanunsuzluq görsən, ona son qoyulmasını tələb et, hətta söhbət ondan – Bədri göstərdi – gedirsə belə. Əgər sənə qulaq asmasalar, onda, sənın azan səsin aramızda köməyə çağırış işarəsi olsun, əgər kimsə səni dinləməzsə, aqibəti bu əsgərin taleyi kimi olacaq!

Mən təşəkkür edib getdim. Bu xəbər yüksək hakim dairələri təmsil edən şəxslər və xidmətçilər arasında geniş yayıldığına görə kim olursa-olsun, qanunsuzluğa son qoymaq, ədalətlə davranmaq barədə mənim tələbimə əl-Mütədidin qorxusundan dərhal əməl edilir. Hələlik bir dəfə də olsun, şərt-ləşdiyimiz qaydada azan çəkməmişəm [139, 312].

Bu əhvalatı isə mənə əl-Əhvaz məhkəməsində qarıçı işləyən Əbu-t-Tayyib Məhəmməd ibn Əhməd ibn Abd əl-Mumin danışmışdır.

Onun dediyinə görə, bunu da bir Bağdad dilənçisi söyləyib. Onların başçıları həddindən artıq varlandığı üçün dilənçilikdən əl çəksə də, bu vərdişin incəliklərini başqalarına öyrətməklə məşğul idi. Dilənçi ondan bu var-dövlətin haradan əlinə keçdiyini soruşduqda o, belə cavab verir:

– Mən Suriya dini kitablarını oxumaq üçün bu dili öyrəndim. Sonra rahib paltarı geyinərək saysız türk sərkərdələrinin olduğu Səmərraya getdim. Onlardan biri ilə görüşdüm... Və Suriyadakı məşhur monastrın adını çəkərək orada otuz il rahib olduğumu dedim: – Gecə yatmışdım, yuxumda Peyğəmbəri gördüm. O bizim monastra daxil olaraq

məni İslam dinini qəbul etməyə çağırdı. Sonra dedi: – Get filan sərkərdənin yanına, yalnız o Cənnət əhli olduğu üçün İslamı da onun məsləhəti ilə qəbul eylə! Ona görə də İslamı sən məsləhətinlə qəbul etməyə gəldim.

Türk vəcdə gəldi, ancaq dinin rəmzini (kəlmeyi-şəhadətini) deyə bilmədi, yanıldı. Belə olduqda mən qurşağımı açdım, onun qarşısında kəlmeyi-şəhadətini söylədim. O mənə beş min dinarlıq paltar və pul hədiyyə verdi. Səhəri gün rahib paltarında başqa bir türk sərkərdəsinin yanına gedərək, əvvəlcə, dediklərimi ona da təkrar etdim. Bu türk mənə daha çox hədiyyələr bağışladı. Bu yolla bütün türk sərkərdələrini ziyarət etdim, onlardan əlli min dirhəmdən çox pul toplaya bildim.

Bir dəfə növbəti türkü ziyarət etdiyim zaman o, bütün baş sərkərdələri qonaq çağırmışdı. Mən ona öz yuxumu danışdım. Otaqdakıları nəzərdən keçirərkən əvvəllər artıq ziyarət etdiyim türkləri orada gördüm. Mən hədiyyəmi aldıqdan sonra çıxdım... Onun qulu məni tutub, birinci ziyarət etdiyim türkün evinə apardı...

Bir müddət sonra sərxoş türk gəldi və dedi: – Sən növbə ilə bütün türkləri ələ salıb, onlardan pul toplamaq qərarına gəldin?

Məni qorxu hissi götürdü və dedim: – Cənab, mən yalnız kasıb bir dilənçiyəm, bu yolla nə isə bir şey əldə etməyə çalışıram...

Nəhayət, çoxlu türk sərkərdələrini evinə dəvət etdi... “Ev sahibi – bu məsələni bütünlüklə onlara danışdı, onlar bir qədər əyləndilər. Mən yenə onlardan xeyli pul əldə etdim. Sonra Bağdada gələrək bu yolla əldə etdiyim bütün pullara torpaq

aldım. Bu gün də ondan əldə etdiyim qazancla dolanıram” [146, 272].

Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərində türklərlə bağlı hekayələrdə onların şərab düşgünləri, qanunları pozanların, yaxud adi fırıldaqçıların bu cəsur insanları asanlıqla aldada bilməsi faktlarına etirazımızı bildirərək bunların (faktların) heç də həqiqətə uyğun olmamasını qeyd etməyi vacib sayırıq.

Biz bütün bu baxışların bilikli ərəb ziyalıları olan müəllifin milli təəssübkeşliyindən irəli gəlmiş qənaətdəyik.

Tacirlərə aid hekayələr

Orta yüzilliklərdə ərəb əraziləri vahid dövlətin tərkibinə daxil olmasa da, ərəb-müsəlman dünyası üçün feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsində, kənd təsərrüfatında, sənətkarlıqda, ticarətdə yüksəlmə müşahidə edilirdi.

İstehsalın ümumi artımı şəhər həyatında öz təsirini göstərirdi. Şəhərlər mədəniyyət, sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrildilər.

Dəməşq, Qahirə, Buxara, Səmərqənd, Bəsrə və s. şəhərlər böyük ticarət mərkəzləri idi. Xilafət Şərqi və Qərbi bütün ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Ərəb tacirləri dəniz yolu ilə Hindistan, İndoneziya və Çinlə ticarət edirdilər.

Ət-Tənuxi hicri 360-cı ildə İbn Umm Şeybən təxəllüsü qazı Əbu-l-Həsən Məhəmməd ibn Salih ibn Əli əl-Həşiminin evində toplaşaraq etdikləri bir söhbətdə mühüm ticarət yolları üstündə salınmış Bağdadın əhalisinin sayı, istifadə olunan ərzaq məhsullarının miqdarı, sosial obyektləri və s. barədə maraqlı məlumat verir:

عظم بغداد، و كثرة اهلها، في أيام المقتدر، و ما كان فيما من الأبنية و الشوارع ، الدرب، و كبر البلد، و كثرة أهله من سائر أنواع الناس.

“Xəlifə əl-Müktədirin hakimiyyəti illərində Bağdadın böyüklüyü, sakinlərin sayının çoxluğu, onların müxtəlif millət və təbəqələrə mənsub olmaları, çoxsaylı binalar, küçələri, döngələri və məhlələri və s. barədə söhbət edirdik” [143, 128] .

Buz taciri Süleymanın oğlundan eşitdiyi aşağıdakı hekayəti mənə Əbu Əhməd əl-Fadil ibn ər-Rəhman ibn Cəfər əş-Şirazi danışib:

– Atam dedi – sərvətimi beş ratl (1 r. 0,5 kq) buzu satmaqla qazanmışam...

Elə bir dövr gəldi ki, Bağdadda buz qıtlığı yarandı, mən bütün buz ehtiyatımı satıb qurtarmışdım, yalnız beş ratl qalmışdı. Bu zaman Bağdadın əmiri Ubeydullah ibn Tahirin kənizi Şaci xəstələndi. Ona buz lazım oldu. Tacirlərdən yalnız məndə buz var idi.

Mənə müraciət etdikdə onlara dedim ki, yalnız 1 ratl buzum var, qiyməti isə beş min dirhəmdən aşağı deyil... Sonra qiyməti on min dirhəmə qaldırdım... Xəstənin vəziyyəti yaxşılaşdı... Qalan bir ratl buzu iyirmi min dirhəmə satdım. Şaci xəstəlikdən tamam sağaldı. Əmir məni saraya çağırdı, buz və digər içkilərə məsul təyin etdi. Belə ki, buzdan gələn gəlirlə öz sərvətimin əsasını qoydum. Bu yolla uzun müddət Ubeydullanın evində xidmət etdim. Var-dövlətim daha da artdı [143, 125].

Ət-Tənuxi əl-Mükdədirin hökmranlığı zamanı yaşamış Yəzdəgird ibn Məhbandan əl-Kəsrəvi adlı bir müəllifin

kitabında o dövrdə Bağdadda on min hamamın şəhər sakinlərinə xidmət göstərdiyi barədə məlumatı qeyd edir.

Orta yüzilliklərdə inkişaf etmiş Avropa şəhərlərində hamamları barmaqla saymaq olardı. Belə faktlar o dövrdə ərəb-müsəlman dövlətində elmin, səhiyyənin, mədəniyyətin yüksək inkişaf mərhələsində olduğuna əyani sübutdur.

Qazı söhbətinə davam edərək dedi: “Bazarda noxud sıyığı bişirib satıram – mən onun adını unutmuşam – dedi ki, bir il ərzində 140 kurr (350 kq) noxud işlətdiyini dəqiq hesablayıb... [143, 130].

Daha bir hesabat Bağdad şəhəri üçün salatdan gələn gəlirin 50 min dinar olduğu barədə söhbət diqqətimizi çəkdi.

Ədibin “Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra” əsərində əks olunmuş orta yüzillikdə bazarlarda inhisarçılıq yaratmaqla yüksək mənfəət götürmək üsullarının tətbiq olunmasından söhbət açılan hekayəti qazı Əbu Məhəmməd ibn Marufandan eşitdiyini mənə Məhəmməd ibn Hilal ibn Abdullah danışmışdır:

- Mənə bir Bağdad sakini danışmışdı ki, Əbu Abdullah ibn Əbi Auf belə bir əhvalat söyləyib:

- Bir dəfə məndə dərin ruh düşkünlüyü yarandı... Həftənin son günlərini bağımnda dincəlmək qərarına gəldim. Uzunqulağa minərək yola düşdüm. Bağın darvazası qarşısında əlində məktublar olan çaparla rastlaşdım... Məktublارın içindəkilər məni maraqlandırdığı üçün ... ona bir neçə dinar verərək yeməyə qonaq etdim... Zirək bir qulluqçuma məktubları oğurlayıb mənə gətirməsini tapşırıdım. Onları oxuduqda tacirlərin bir çox sirləri mənə məlum oldu... Orada dəfələrlə tacirlərə yağların bazardan çıxarılmasını təmin etmək

tapşırırdı. Bu da yağın qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdı.

Mən dərhal inandığım adamları çağırdım... gecə ikən mümkün qədər çox yağ almalarını tapşırıdım... Onlar təqribən bazarda olan bütün yağı aldılar.

Tacirlər onlara ünvanlanmış məktubu oxuduqdan sonra, Rakka bazarında yağ ehtiyatı haqqında məlumat əldə etdilər. Gəlib məndən yağı aldığım qiymətdən beşdə-bir, sonra üçdə-bir dəfə artıq qiymətə almaq istədilər, mən razı olmadım... Beləliklə, bir ay gözlədim... tacirlər gəlib ikiqat artığına almaq istədilər, nəhayət, razı oldum... yağ ehtiyatını 20 min dinara satdım. Xeyli düşündükdən sonra, başa düşdüm ki, mənim ruhdan düşməyimin yeganə səbəbi... Allah Təalanın mənə 10 min dinar qazandırmaq istəyi olmuşdu” [143, 79].

Sənətkarlar haqqında hekayət

“Nişvar əl-muhadara” əsərində Ət-Tənuxi sənətkarlar haqqında mövzulardan da yan keçməmişdir. Müəllif qeyd edir ki, Əmir Muizz əd-Daulənin xəzinəsində xidmət edən Tahir adlı bir zərgər vardı. Həmin bu zərgərdən eşitdiyi əhvalatı müəllifə Məhəmməd ibn Hilal ibn Abdullah danışdı:

– Bir dəfə öz evimdə dostlarımla oturub şərab içirdik... Əmirin adamları gəlib dedilər ki, o mənə yanına çağırır... Mən onun hüzuruna gələndə dedi:

– Get xəzinəyə, müğənni Əli nə desə, onu da yerinə yetir.

Mən xəzinəyə getdim, Əlidən nə istədiyini soruşdum. O mənə Muizz əd-Daulənin ona bacısından miras qalmış, bolluca qızılla bəzədilmiş, xəncər asmaq üçün kəmərlər göstərdi... Əli mənə bu kəmərlərdən qızılları sökməyi tapşırırdı... Mən qızılları

sökməyə başladım. Müğənni Əli yana baxanda onlardan bir qədərini gizlətdim...

Bu iş axşamadək davam etdi... Mən evimə getdim, gizlətdiyim qızilları çəkəndə 460 misqal gəldi. Evdəkilərə dedim: – Bu sərvəti götürməyi güclə məcbur etdilər?

Səhəri gün Əlinin köməkçisi və mənim şagirdim yenidən işə başladıq. Biz daha 160 misqal gizlədə bildik. Onu köməkçimlə böldüm. Öz uğuruma özüm heyran oldum [144, 83].

Ət-Tənuxi bununla göstərir ki, tacirlərə həmişə inanmaq olmaz. Çünki onlar hər bir münasibətdən qazanc gözləyirlər. Hekayətdə tacirlərin bu xasiyyəti əsas tənqid hədəfidir.

Möhkəm iradəli insanlar və Azərbaycana aid hekayətlər

Yadellilərin basqınları dövründə Azərbaycan xalqının məruz qaldığı məhrumiyət, çəkdiyi məşəqqətlər və müxtəlif işğalçıların zülmünə qarşı onların qəhrəmanlıq mübarizəsi haqqında hekayətlərə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı.

İbn Əsam əl-Kufinin “Kitab əl-futuh” (“Fəthlər kitabı”) əsərində bir işğalçı tərəfindən kənz kimi əsir götürülmüş, ölmü namussuzluqdan üstün tutan sadə bir azərbaycanlı qadınının orijinal və təsirli obrazını yaratmışdır [61].

Bu hadisə ərəblərin görünür, Xəzər dənizinin Şimal sahillərindəki Həməzən qalasını mühasirədə saxladıqları zaman baş vermişdi.

Xilafətin qoşun başçısı Mərvan ordusuna müraciət edərək dedi: – Ey döyüşçülər! Bu qalaya ilk daxil olana 1000 dinar mükafat veriləcək. Bundan əlavə, qalanın ən gözəl qadınını kənz kimi götürə bilərsiniz!

Ət-Tənuxi adlı ərəb əsgəri bu tapşırığı uğurla yerinə yetirdi... Mərvan onu yanına çağıraraq dedi:

– Mən sənə 1000 dinar vəd etmişdim, onu sənə verirəm. Lakin sənə münasib olan gözəl kənizi özün seç!

... Ət-Tənuxi bir gözəl kəniz seçdi ...və əsgərlərə tərəf getdi. Kəniz qəflətən əsgərin bıçağını çıxarıb, onun başını kəsdi və özünü yarığandan atdı. O, qayaya dəyib, həlak oldu... [146, 55-56].

Bu əsərdə Azərbaycan qadınının bu cür təsvir edilməsi heç də, təsadüfi hal deyil. Tariximizə nəzər yetirsək, görürük ki, Azərbaycan qadını torpaqlarımıza və milli ləyaqətimizə qarşı yönəlmiş təcavüzlərə mərdliklə və namusla mübarizə aparmışdılar. Bunlardan, qadın hökmdarımız Tomrisi, Şərqdə ilk diplomat qadın olan Sara Xatunu, Qaçaq Nəbinin Həcərini, Koroğlunun Nigarını və çoxlarını misal gətirmək olar.

Azərbaycan ərazisində, Araz çayının Şimalında yerləşən Massaget çarlığına hökmdarlıq edən Tomrisin, ona qarşı məkrli məqsədinə və oğlunun ölümünə səbəb olan Əhəməni hökmdarı Kirə qarşı göstərdiyi qəhrəmanlıq hekayələri Azərbaycan qadınının namuslu qadın, mərd ana olduğunu sübut edir. Tomris öz namusunu qorumaq və oğlunun intiqamını almaq üçün Kiri öldürmüş və ona insan qanı içirtməkdən belə çəkinməmişdir [167].

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə ilk xanım diplomat kimi daxil olan Sara Xatun da fəxr edə biləcəyimiz bir qadın, eyni zamanda nümunə olacaq bir anadır. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin anası, demək olar ki, bütün Şərqdə dövrünün yeganə istedadlı qadını kimi tanınan Sara Xatun böyük ağı, namusu, mətanəti, müdrikliyi və cəsarəti sayəsində dövlətin

möhkəmləndirilməsində və xarici siyasətin uğurla həyata keçirməsində mühüm rol oynayıb. O, Uzun Həsənin ən məsul diplomatik tapşırıqlarını böyük səylə yerinə yetirərək, həmin dövrdə kiçik Ağqoyunlu dövləti, Osmanlı Türkiyəsi və Qaraqoyunlu kimi iki qüvvətli rəqib arasında müstəqilliyini saxlaya bilmişdi [172].

Xalq qəhrəmanı Koroğlunun sədaqətli həyat yoldaşı Nigar sultan qızı olmuş, lakin xalq intiqamçıları tərəfinə keçmişdir. Nigar Koroğlunun ömür yoldaşı ilə yanaşı, onun silahdaşı olaraq, öz ağılı, tədbiri, məsləhəti ilə bütün igidlərin rəğbətini qazanmış, hər hansı hadisə baş verdikdə öz ağılı, namusu ilə bütün çətinliklərin öhdəsindən mərdliklə gəlməyi bacarmışdır [12, 257].

Daha bir xalq qəhrəmanımız olan Qaçaq Nəbinin ilk döyüş yoldaşı, çox bacarıqlı, çevik, qorxmaz və həyat yoldaşına sadıq olan Həcər Nəbi ilə birlikdə meşələrə qaçaraq bütün çətinlikləri və mübarizələri qorxmadan silahdaşı ilə bərabər dəf edə bilmişdi. Dəfələrlə düşmənləri tərəfindən tutulub, kameraya salınan Həcərə çox şeylər vəd edilsə də, onu namusundan, həyat yoldaşından və vətəninədən heç bir qüvvə döndərə bilməmişdi [12, 267-268]. Azərbaycanın adını qürurla daşıyan qadınlarımızın qəhrəmanlığını araşdırarkən, onların mərdlikləri, döyüşkənlikləri, zəkaları və namusları qarşısında baş əyirsən.

Orta yüzilliklər dövrünün araşdırılmasında böyük xidmətləri olmuş akademik Z.M.Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında əl-Məsudinin və Ət-Təbərinin verdiyi məlumatlardan misal gətirir:

- “738-ci ildə Mərvan ibn Məhəmməd Dərbənddə olarkən” Məsləmə tərəfindən qoyulan xəracı (Dağıstan) vilayətlərindən yığdı: O, Qumuxdan və Tumandan ildə 100 qul, 100 kəviz və 20 min batman buğda alırdı, Kəbəçidən 50 kəviz, Qaraqaytaqdan 500 qul və 20 min batman buğda, Kür və Miskincidən 14 min batman buğda və 40 min dirhəm, Şirvandan 20 min batman buğda və 50 min dirhəm alırdı. Bütün bu vəsait müəyyən yerdə saxlanılır və (Dərbənd) şəhərinin əsgərlərinə maaş kimi verilməsinə sərf olunurdu” [9, 107].

Ət-Təbərinin verdiyi məlumatla görə isə:

-“Xəlifə Hişamın dövründə (xəl.döv.724-743) Arran hakimi Mərvan İbn Məhəmməd Sərir torpaqlarını tutaraq hökmdarını ona tabe olmağa məcbur etmişdi. Sərir hökmdarı (Xilafətə) ildə 1500 oğlan və 500 qız, Tuman əhalisi ildə 150 qız və 50 oğlan, Zirehgeran hökmdarı ildə 50 oğlan, Xəmzin hakimi 500 oğlan və qız, Sindan hakimi isə 100 oğlan verməli idilər” [9, 107].

Bütün bu məlumatlara əsaslanaraq qeyd etmək istəyirik ki, Xilafət dövründə satılan minlərlə azyaşlı qız uşaqlarının və gəlinlərin taleyi çox acınacaqlı olmuşdu. Onlarla əxlaqsız davranışların nəticəsində, yuxarıda qeyd olunan hekayətdəki kəviz kimi, onlar öz namuslarını qorumaq üçün, qəhrəmanlıq göstərir, bəziləri isə aciz qalaraq intihar edirdilər. Məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz ərəb müəllifinin yazdığı bu hekayət Azərbaycan xalqının qız və gəlinlərinin namuslu olmalarına bir daha sübutdur. Abbasilər xilafəti dönəmində xalq hərəkatı geniş vüsət almışdı. Onlar özünün uzunmüddətliliyi və ardıcılığı ilə seçilirdi.

776-cı ildə xəlifə əl-Mənsur vəfat etdikdən az sonra Mərkəzi Asiyada Məzdəki hərəkatının təsiri ilə geniş əraziləri əhatə edən kəndli üsyanları başlandı. Onu yalnız 783-cü ildə yatırmaq mümkün oldu.

IX yüzilliyin əvvəlində xilafətdə xalq hərəkatının daha da genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. “Misirdə, İraqda, Şimali Afrikada başlayan xalq hərəkatları Xilafəti lərzəyə gətirdi. Azərbaycanda və İranda başlayan, daha sonra isə Qafqazın başqa bölgələrində yayılan güclü iğtişaşlar özünün olduqca geniş miqyası ilə diqqəti cəlb edir” [99, 265-266] .

Bu hərəkatın başlıca qayəsi xalqın siyasi azadlıq qazanması idi.

815-ci ildə Azərbaycanda xalq hərəkatına Babək başçılıq etməyə başladı. Ətraf bölgələrdən Xürrəmi təriqətinin tərəfdarları onun ətrafına toplaşdılar. Xəlifə əl-Məmunun hakimiyyətinin (813-833) ilk günlərindən etibarən sayı 300 minə çatmış üsyançı ordusu ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Xilafət orduları biri-birinin ardınca məğlubiyyətə uğrayırdı. Üsyançılar 15 il ərzində Xilafətin altı böyük ordusunu darmadağın etdilər.

Xəlifə taxtına yeni yiyələnmiş əl-Mötəsim (833-842) hərbi islahatlar keçirdi, muzdlu nizami ordu yaratdı, Xilafətin bütün ehtiyatlarını səfərbər etdi. 834-cü ildə Həmədan yaxınlığında baş verən ikinci döyüşdə Xürrəmilərin qoşunu itkilər verərək məğlub oldu. 835-ci ildə Babəkə qarşı döyüşən Xilafət ordusunun baş komandanlığına zəmanəsinin görkəmli sərkərdəsi, türk əsilli Aqşin Heydər ibn Kavus təyin olundu. Azərbaycan və ətraf əyalətlərinin canişinliyi də Aqşinə tapşırıldı. O, külli miqdarda maliyyə vəsaiti və aşırı hərbi güc

tətbiq etmək hesabına savaşı gedişində dönüş yarada bildi. Aqşın Heydər ibn Kavus Xürrəmilər üzərinə öz yeni və həlledici həmlələrini çox ciddi şəkildə hazırladı. Babəkə qarşı çıxışında onun keçmiş müttəfiqləri olmuş yerli feodallardan ibn Bais və İsmət adlı hərbi sərkərdələri xəyanətə çəkib, bütöv bir Xürrəmi bölüyünü öz qalasına gətirdi və xaincəsinə məhv etdi. Hücüm zamanı yeni-yeni silahlardan, alovsaçan qurğulardan, daşatan mancanaqlardan istifadə olundu. Xilafət qüvvələrinin təzyiqi ilə Babəkin qoşunları Bəzz qalasına sıxışdırıldı.

Məlum olduğu kimi, Xilafətin başladığı fətuhat hərəkatı şiddətli müqavimətə rast gəldi. Bir sıra xalqlar da öz torpaqlarının azadlığı uğrunda mübarizə apara bilən görkəmli şəxsiyyətlər meydana çıxardılar. Bunlardan biri “xürrəmilik” bayrağı altında Azərbaycanda Xilafətə qarşı başlanmış möhtəşəm xalq hərəkatının başçısı olmuş, edam zamanı möhkəm iradə, görünməmiş dözümlülük nümayiş etdirmiş Babəkdir. Onun haqqında olan hekayət Azərbaycan xalqında qürur hissi oyadır.

Beləliklə, “ərəblər qalaya soxuldular, tarixdə ən qanlı və amansız döyüşlərdən biri başlandı. Xürrəmilərin heç biri geri çəkilmədi, ərəblər onları bütünlüklə qırdılar. 837-ci il avqustun 26-da Bəzz çökdü” [4, 153].

Ət-Təbəri yazır: “Babək xalq hərəkatının başçısı kimi böyük bacarıq göstərdi. Lakin uzunsürən mübarizədən sonra, xürrəmilər hərəkatı məğlub oldu. Babək və onun silahdaşı əsir düşdülər. Onları 838-ci ilin 4 yanvarında Səmərraya gətirdilər [157, 156].

Əl-Məsudinin yazdığına görə, Babəkin əsir düşməsi xəbərini alan əl-Mötəsimin sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Qələbə (Babək hərəkatı üzərində) haqqında dövlətin hər tərəfinə xəbər göndərildi [158, 46].

Bir çox orta yüzilliklər mənbələrində Babəkin edam zamanı göstərdiyi mətanət və mərdliyindən bəhs olunur. Məsələn, ət-Tənuxi onu belə təsvir edir:

و كان القوم اللذين استكثرت منهم، و أخذت ذلك عنهم، يحكونه في أثناء مذاكراتهم، و في عرض مجاراتهم، و بعد انقضاء مُلحهم و آدابهم، و الخوف من مللٍ يلحق السامعين لعلومهم و حكمهم، نفيًا للمساكنة، و اجتراراً للمثافنة، و صلة للمجالسة، و سبراً لاحداث الدنيا ماضيها، و باقيها، و تواصفاً لسير أهلها وما جرى فيها، و تمثيلاً بين ما شاهدوه منها و سمعوه عنها و عانوه من تقلبها، و قاسوه من تصرفها، و أخبروا به من عجانبيها.

من عجيب أخبار قوة النفس:

إن أبا بابك الخرمي، المازيا ر، قال له لما أدخلنا على المعتصم: يا بابك إنك قد عملت ما لم يعمله أحد، فاصبر الان صبراً لم يصبره أحد.

فقال له: ستي صبري.

فلما ففصار بحضرة المعتصم، أمر بقطع أيديهما و أرجلهما بحضرتة . فبدىء بابابك ، فقطعت يمانه، فلما جرى دمها، مسح به وجهه كله، حتى لم يبق من حليه ووجهه، و صورة سحنته، شيء. لمعتصم: سلوه لم فعل هذا؟ افسنل، فقال: قولوا للخليفة، إنك أمرت بقطع أربعتي، و في نفسك قتلي، فلا شك أنك لا تكويها و تدع دمي ينزف الى أن تضرب عنقي، فخشيت أن يخرج الدم مني، فتبين في وجهي صفرة يقدر لأجلها من حضر، أنني قد فزعت، من الموت، و أنها لذلك، لامن خروج الدم حتى لا تبين الصفرة.

فقال المعتصم: لا أن أفعاله لا توجب العفو عنه ، لكان حقيقا بالا ستبقا. اهذا الفضل، و أمر بامضاء أمره فيه فقطعت أربعته، ثم ضرب عنقه، و جعل الجميع علي بطنه، و صب عليه النفط، و ضرب بالنار. فعل مثل ذلك باخيه ، فما كانت فيهما من صاح و تأوه .

Mətanət və mənəvi qüvvəyə dair qəribə hekayətlər arasında aşağıdakı da vardır: Babək əl-Xürrəmini əl-Mötəsimin yanına gətirəndə onun qardaşı (tərəfdarı) əl-Məzyər dedi: “Ey Babək! Sən heç kəsin görə bilmədiyi bir iş görmüsən. İndi də heç kəsin dözə bilmədiyi əzaba dözməlisən!”

Babək ona belə dedi: “Sən mənim dözumümü görərsən”.

Elə ki, onu Mötəsimin yanına gətirdilər. Xəlifə əmr etdi: Babəkin əllərini və ayaqlarını onun gözü görə-görə kəssinlər. Cəllad da əmri yerinə yetirdi. Əvvəlcə, onun sağ (əlini) kəsdi, qan axanda Babək bütün üzünü öz qanına boyadı. Onun üzünü tamam qan içində idi.

Əl-Mötəsim soruşdu: “Ondan xəbər alın, nə səbəbə belə etdi?”

Babəkdən soruşanda, belə cavab verdi: “Xəlifəyə deyin:

- Sən əmr etdin, mənim əl-ayağımı vursunlar, edamıma görə sən vicdanınla cavab verəcəksən. Lakin buna şübhə ola bilməz ki, axan qanıma dayandıрмаğa sənənin hökmün çatmaz və nə qədər ki, başım kəsilməmişdir, bu qan axacaqdır. Mən qorxuram ki, bütün qanıma axıb qurtarsın və üzüm saralsın. Adamlar da belə düşünsünlər ki, guya, elə əvvəldən ölümdən qorxmuşam. Məhz buna görə, belə etdim, yoxsa qanıma axması üçün etmədim. Üzümü qana boyadım ki, üzümün saraldığını görməyəsiz”.

Onda, əl-Mötəsim dedi: “Əgər onun gördüyü və başıqlanmasına imkan verməyən işlər olmasaydı, bu gərəkli adamı saxlamaq düzgün olardı”. Odur ki, o, (cəllada) əmr etdi ki, edamı sona çatdırsın. Onun əl-qolunu kəsdikdən sonra, başını vurdular. Sonra Babəkin qarnını yarıb, əllərini, ayaqlarını və başını onun qarnına yıxdılar. Üstünə isə neft

töküb yandırdılar. Qardaşını da belə edam etdilər. Lakin onlardan heç biri nə qışqırdı, nə də zərrə qədər ah-nalə etdi“ [130, 84], [146, 123], [3, 268], [9, 297].

Əbu-l-Həsən Əhməd ibn Yusif əl-Əzrəqin söylədiyi hekayətdə də, Babəkin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Mötəsim qarşısında göstərdiyi qəhrəmanlığı işıqlandırılmışdı [146, 147].

Bu hekayətlərlə tanış olduqca Azərbaycanın tarix boyu qəhrəmanlar məskəni olması bir daha təsdiqlənir. Ərəb müəlliflərinin bəzilərinin öz milli təəssübkeşliklərindən əl çəkərək Azərbaycan qəhrəmanlarının mərdliyini öz əsərlərində təsvir etmələri tarixi faktlardandır.

Misir tarixçisi Əbu-l-Muhassin Yusuf ibn Təqriverdi (1411-1465/66) “Havadis əd-Duhun fi-l-Əyyəm əş-şuhur” (“Günlər və aylar içərisində zəmanə hadisələri”) əsərində Babəkin şücaətinə, qəhrəmanlığına işarə edərək yazmışdır: “Babək zəmanəsinin qəhrəmanı və xilafətdə hamının qorxduğu cəsur bir şəxsiyyətdir”.

Əl-Mutahhar ibn Tahir əl-Məkdisi (?-966) “Kitab badə-l-xalq və-t-tərix” (“Yaranışdan sonrakı və tarixdən əvvəlki dövrə aid kitab”) adlı əsərində xürrəmilər üzərində qələbədən bəhs açır: “Babək üzərində qələbə İslamın böyük uğuru idi, onun əsir götürülməsi bütün müsəlmanlar üçün bayram idi” [164, 87].

Nizam əl-mulk Babək üzərində qələbəni əl-Mötəsimin hakimiyyəti dövründə qazandığı üç qələbədən biri hesab edirdi. O, yazırdı: - Əgər onlardan biri baş verməsə idi İslam bir din kimi məhv ola bilərdi [4, 269].

Curci Zeydan “Fərqanə gəlini” romanında Babəkin ölüm səhnəsinin tarixi mənbələrə uyğun verildiyini qeyd etmişdir [43, 10].

Dünya şərqşünaslıq elminin görkəmli nümayəndəsi, tariximizin orta əsrlər dövrünün araşdırılmasında çox böyük xidmətləri olmuş akademik Z.M.Bünyadov da “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında mötəbər mənbə kimi “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərindən sitatlar gətirmişdir [71, 245; 292; 293].

Bədxərlərə aid hekayət

Orta əsrlərdə ərəb ədəbiyyatında keçmiş dəyərlərin cəmiyyət tərəfindən təcridən itirilməsi hallarından şikayətlər əks etdirən əsərlərə tez-tez rast gəlinirdi. Ət-Tənuxi də bu ənənəni davam etdirərək “Nişvar əl-muhadara” toplusunda əxlaqın korlanması hallarına aid hekayətlər də yer almışdır... xəlifə əl-Mütədidin (x/d. 892-902) xidmətçisi Safi əl-Huraminin danışdığı aşağıdakı hekayət bu baxımdan diqqəti çəkir. Hakimiyyət xəlifənin oğlu əl-Müktədirə keçdikdən sonra, onu tez-tez sərxoş görürdüm. Bu zaman o böyük məbləğdə pul gətirdərək arvadlarına və kənizlərinə paylayırdı.

Safinin danışdığı başqa bir hekayət də maraqlıdır: ...əl-Mütədid ətirli yağlarla masaj olunmaq istədi. Ona yağ gətirildilər. Xəlifə ondan yalnız bir az saqqalına sürtməklə kifayətləndi... Ancaq yeni xəlifəlik taxtına sahib olmuş əl-Müktəfi həddindən çox şərab içdikdən sonra, ətirli yağla yuyunmaq istədi. Yağı gətirildilər, lakin bu da bir az götürüb, saqqalına sürtməklə kifayətləndi...

Bir müddət keçdikdən sonra, yeni xəlifəlik edən əl-Müktəfi də boluca şərab içib, ətirli yağla yuyunmaq qərarına

gəldi... O da istifadə üçün bir qədər götürdü. Sonra xəlifəliyə başlayan əl-Müktədir də (xəl.döv. 908-932) ətirli yağla yuyunmaq istədi... Ətirli məhlulla dolu bütün küpələri gətirdilər, xəlifə istifadə üçün bir neçə ratl məlhəm götürdü, qalanlarını isə ətrafındakılara payladı... İki il keçmədi ki, boş yerə sərf etdiyindən bütün ətirli məhlullar tükəndi [143, 287].

Ət-Tənuxi yunan fəlsəfəsinin təsiri altında yaranmış, erkən müsəlman ilahiyyatında rasionalist cərəyan hesab olunan, insan zəkası, əxlaqın yüksək meyarı sayılan mötəzili dini təlimin tərəfdarı idi. Möcüzəyə şübhə ilə yanaşırdı. Amma onun şübhəsi nəinki müqəddəsliyə və dərin ehtirama, eyni zamanda, mötədil rasionalizmlə məhdudlaşdı.

Müəllif sufiləri, əl-Həllacı və mötəzilərin rədd etdikləri dinə inanmaqla möhtəklik edən hər cür dələduzlar və s. barədə bir sıra ifşaedici hekayətləri də öz əsərinə daxil etmişdir.

Bədəvilər, dələduzlar, oğrular və görücülər haqqında hekayətlər

Hər dövrdə olduğu kimi orta yüzilliklərdə də, oğurluq, dələduzluq və görücülüklə məşğul olan insanlar olmuş və müəllif bununla bağlı hekayətləri də qələmə almışdı. Ət-Tənuxi qeyd edir ki, bu hekayəti ona Əbu-l-Həsən Məhəmməd əl-Bağdadi söyləmişdi: ... Ukail qəbiləsindən kürəyində sırımlar açılmış bir bədəvi ilə rastlaşdım... O, aşağıdakı hekayəti danışdı:

– “Mən əmim qızını sevirdim; valideynləri tələb etdilər ki, Bakr ibn Kiləb qəbiləsinə məxsus əs-Şabka adlı atı başlıq əvəzi kimi gətirim... Onda, qəbilənin atını oğurlamaq fikrinə

düşdüm. Həmin qəbiləyə getdim və özümü dəvəotaran kimi göstərdim...”.

Axşam düşdü. Mən gizlicə at saxlanan çadırda gizləndim. Bir az sonra bədəvi gəldi, şam yeməyini yeyib yatdı. At çadırın dirəyinə qıfıllı zəncirlə bağlanmışdı... Açar isə qadının başının altında idi. Az keçmədi, bədəvinin qara qulu gəldi. Qadın onunla getdi... Mən açarı götürdüm. Qıfılı açdım, atı minib qaçırdım... Böyük bir çayı keçdim... Məni təqib edən atın yiyəsi çayı keçə bilmədi. Məni çağırıb dedi:

- “Mən atın yiyəsiyəm... İndi sən onun yiyəsi oldun. At barədə hər şeyi bilsən, yaxşı olar. Adı əs-Şabkadır. O, istədiyi çox şeyə nail ola bilər...”.

- “Mən cavab verdim: Mənə həqiqəti dedin, sənə də düzünü deyəcəyəm. Gör gecə mənim başıma nə iş gəldi? – mən onun arvadı və qul arasında olan əhvalatı, atı necə qaçıрмаğımı danışdım. O, başını aşağı saldı və dedi: – Sənin bizə gəlməyin qoy Allahın hədiyyəsi olsun! Arvadımı boşatdırdın, atımı qaçırdın, qulumu isə öldürtdün!” [141, 261].

Əbu-l-Hüseyn ibn Ayyaş mənə aşağıdakı hekayəti söylədi:

- “Bir dostum mənə danışdı ki, əl-Həizə ziyarətə gedərkən tələsdiyimiz üçün bədəvi düşərgəsinin yaxınlığında nahar etmək üçün dayandıq. Bu zaman bir bədəvi gəldi və ondan yemək istədi.

Mən ona oturmağa icazə verdim və dedim ki, biz yeyib doyduqdan sonra, süfrəmizdə nə qalsa, hamısı ona çatacaq... Birdən başımızın üstündən bir qarğa qarılıdaysa-qarıldaya uçdu. Bədəvi ayağa qalxdı, qarğanı yalamağa başladı və qışqırdı: – Yalan deyirsən, bu, Allaha qənim olmaqdır!... Biz ondan

bunun səbəbini soruşduq. O, cavab verdi: – Bu qarğa deyir ki, siz mənə yemək verib, sonra öldürəcəksiniz. Mən də ona cavab verdim ki, sən yalan uydurursan!

Yeyib doyduqdan sonra, süfrəni büküb, qalan yeməkləri bədəviyə verdik. Süfrədə isə iti və iri bir bıçaq qalmışdı. Onu götürməyi unutduq... Bədəvi sevincək süfrəni qaldırıb belinə atdı... İti bıçaq kürəyinə batdı. O qışqırıb yığıldı: – Lənət olsun o qarğaya, o düzünü dedi! Kəbənin Rəbbinə and olsun ki, mən ölürəm!

Biz bədəvilərlə müşkilətdən çəkinib, süfrəni də atdıq. Dərhal oradan uzaqlaşdıq. Bədəvi isə qanı axa-axa yerdə qaldı. Daha onun aqibətindən xəbər tuta bilmədik [141, 329].

Hər iki hekayətdən çıxan nəticə bundan ibarətdir ki, həm oğurluq, həm də yalan insanlar üçün mənfi keyfiyyətlərdir. Müəllif bu cür mənfiliklərə qarşı oxucuda nifrət hissi aşılamağa çalışır.

Şairlər barədə hekayətlər

Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərində sadalanan bir çox peşə sahibləri ilə yanaşı, ərəb cəmiyyətində bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olan şairlərlə bağlı tarixçələr də xüsusi maraq doğurur. Onların arasında yaradıcılığında üsyankar ruh, nikbinlik və vətənpərvərlik motivləri ilə yanaşı, məsuliyyət və bədbinlik əhval-ruhiyyəsi əksini tapmış, Əbu ət-Tayyib Əhməd ibn əl-Hüseyn əl-Mütənəbbi (915-965) haqqında aşağıdakı hekayət vardır:

Bu əhvalatı mənə Əbu Əli ibn Əbi Həmid danışmışdır:

– “Mən Hələbdə bir neçə nəfərdən eşitdim ki, Əbu-t-Tayyib Əhməd ibn əl-Hüseyn əl-Mütənəbbi ixşidiləri ona qarşı Lulunu göndərməmişdən əvvəl, əl-Əhvazda, əs-Səməva səhra-

sında köçəri həyat sürürdü. Lulu döyüşlərin birində şairi əsir götürdü. Onun kəlb, kiləb və digər ərəb qəbilələrindən olan tərəfdarları isə qaçıb hərəsi bir tərəfə dağılışdı”.

Lulu Əbu Tayyibi uzun müddətə zindana atdı. Onun artıq orada qala bilməyəcəyini və öləcəyini görənlər şairin azad olunmasını xahiş etdilər. Lulu Əbu Tayyibdən bütün moizələrinin yalan olduğunu etiraf etməsi, əsl İslam inancına dönməsi, bütün törətdiklərinə görə üzr istəməsi və keçmişdəki, həyat tərzinə dönməsi barədə sənəd tələb etdi. Ancaq bundan sonra onu buraxdı.

Əl-Mütənəbbi peyğəmbər kimi bədəvilərə öz moizələrini ona göydən nazil olmuş Quran deyə təqdim edirdi. Mən şairin uydurduğu və onların təkrarladığı surələrdən birini yazmışam. Yazdığımı itirsəm də, onun əvvəli yadımdadır:

– And olsun sayrışan ulduzlara, gecə və gündüzə!
Doğrudan da, kafirlər düz yolla getmirlər! Öz yolunla və əvvəllər müsəlmanların getmiş olduqları yolla get! Çünki Allah ona etiqaddan yayınanların günahlarını bağışlayandır”.

Bu surə uzundur, mən yalnız bu sözləri xatırlayıram...

...Bir dəfə nəhvi (dilçi) ibn Halavayh Seyf əd-Daulənin iştirak etdiyi bir məclisdə ona dedi: – Əgər kimsə axmaq olmasa idi, onu əl-Mütənəbbi – özünü peyğəmbər elan edən – ləqəbi ilə çağırılmasına imkan verməzdi. Özünü belə adlandırmağa razı olan adam – axmaqdır!

Əl-Mütənəbbi cavab verdi: – “Bu ad heç xoşuma gəlmir! Çünki başqalarının gözü qarşısında alçaltmaq istəyənlər mənə belə ad verirlər. Bilmirəm, bu ləqəbdən canımı necə qurtarım” [141, 198].

Şairlər barədəki hekayətlər arasında Suriya əmiri Seyf əd-Daulənin sarayında yaşamış, Bizansla müharibələrdə iki dəfə əsir düşmüş, yazdığı şeirlərində ana və vətən həsrəti tərənnüm olunan, X əsrin məşhur şairlərindən olan Əbu Firas ibn əl-Hariş ibn Səid ibn Həmdan əl-Həmdani (932-962) ilə bağlı əhvalatlar da vardır.

Bu şair həmdanilərin yetirmələrindən biri idi. Onu yaxşı tanımadığım üçün mənim də etibar etdiyim bütün insanlar onun gözəl xarakteri, təmizliyi, daxili və zahiri kamilliyi, əli-açıqlığı ilə seçildiyini dedilər.

Əbu-l-Fərəc əl-Babbaqa mənə danışdı ki, Əbu Firas vəfatından öncə yeni divanına daxil ediləcək şeirləri seçmişdi, onların üzünü köçürərək əlyazması şəklinə salmışdı. O heç qırx yaşına çatmamış öldürülmüşdü. Bu faciəli hadisə 357-ci ildə Seyf əd-Daulənin sərkərdələrindən biri Karquin və onun xidmətçi qulu Əbu-l-Heydcinin xəyanəti üzündən baş vermişdi.

Seyf əd-Daulənin vəfatından sonra, onun ordusu parçalandı, hərbi dəstələri torpaqlarının bir hissəsini tutdu. Karquiyin başçılığı altında olan ən böyük dəstə Hələbi, digər dəstə isə Əbu Firasa qoşularaq Hunis şəhərini ələ keçirdi.

Karqui orada möhkəmləndikdən sonra, Seyf əd-Daulənin kiçik yaşlı oğlu, Əbu-l-Firasın bacısı oğlu, əmir Əbu-l-Məali Şəriflə birlikdə şairi öldürmək məqsədilə onun üstünə gəldilər. Ancaq onlar danışıqlara başladılar və sülh razılaşması əldə etdilər... Lakin Karqui Əbu Firasın öz bacı oğluna ola biləcək təsirindən qorxaraq əsgərlərinin əli ilə onu öldürdü” [141, 225].

Ət-Tənuxi “Nişvar əl-muhadara” əsərinə daxil etdiyi

hekayət məşhur həmdanı şair Əbu Firasın tərcümeyi-halının təfsilatının öyrənilməsində qiymətli mənbə hesab olunur. Hekayətdə deyilir:

“Seyf əd-Daulə Əbu Firası Mənbidcə, Hazran və ətraf ərazilərin hakimi təyin etmişdi. Bizanslılar onlara hücum etdikdə Əbu Firas yetmiş nəfərlik bir dəstə ilə onların qarşısına çıxdı... Çoxsaylı bizans ordusunun həmlələrinə tab gətirmədi və əsir düşdü... Əbu Firas uzun müddət əsirlikdə qaldı. Bu illər ərzində Seyd əd-Dauləyə məktublar yazaraq onun yüksək rütbəli bizanslılarla dəyişdirilməsini xahiş etdi.

Günlər keçirdi. Yalnız Hicri 355-ci ildə Seyf əd-Daulənin ölümündən bir az əvvəl, onu əsirlikdən satın aldılar”.

Əbu Firas özünün ağır əsirlik həyatı, vətən həsrəti, doğmalarından uzaq düşməsinin əzabları, Seyf əd-Daulənin ona qarşı mərhəmət nümayiş etdirərək əsirlikdən azad edilməsi əks olunan poemalar və şeirlər yazmışdır. Onlardan biri aşağıdakı misralarla başlayır:

Ey qılınçı ədalətə xidmət edən ərəbin başçısı!

Bu rəhmsizlik nə üçündür və bu qəzəb haradandır?

Nə üçün sən bura çatan məktubların

Onsuz da müsibətdə olanın üstünə yeni bədbəxtlik yağdırır!

Əbu Firas poemalarını digər şairlərin əsərlərində rast gəlinməyən, özünün yaratdığı motivlərlə bəzəyir [141, 228].

Həkimlərə və müalicəyə, dərmanlara və ovsunlamaya aid hekayətlər

Orta yüzilliklərdə ərəb müsəlman imperiyasında elmin digər sahələrinin inkişafı ilə yanaşı tibb elmində də görünməmiş dərəcədə irəliləyiş baş verdi. Belə ki, zəmanəsinin

görkəmli ensiklopediyaçı alimi, filosofu, şairi, ictimai xadimi, həkimi İbn Sina (980-1037) “Tibb elminin qanunu”(القانون في الطب), “Şəfa kitabı” (كتاب الشفاء), “Nicat kitabı” (كتاب النجاة) adlı əsərlərində orta yüzilliklərdə tibbi nailiyyətlər öz əksini tapmışdır. Bu görkəmli alimin “Tibb elminin qanunu” kitabından XX əsrdək Şərqi və Avropanın aparıcı universitetlərində dərslük kimi istifadə edilmişdir [27, 26].

Ət-Tənuxi də tibb elmi ilə bağlı mövzuları “Nişvar əl-muhadara” əsərinə daxil etmişdir. Müəllif bu hekayəti Əli ibn Məhəmməd əs-Silhidən eşidib qələmə almışdır:

“- Mən Misirdə əl-Qatii adlı məşhur bir həkim tanıyırdım... Bir dəfə orada yüksək vəzifəli, adını unuduğum bir məmurun oğlu huşunu itirmişdi. Bir neçə həkimi, o cümlədən əl-Qatii müayinə üçün dəvət etmişdilər. Mən də orada idim. Əl-Qatiiyə başqa, bütün həkimlər oğlanın keçindiyini təsdiqlədilər”. Əl-Qatii dedi: “İmkan verin, mən onu müayinə edirəm. Əgər sağalarsa, yaxşı olar, əgər sağalmazsa, ölümdən pis heç nə baş verməz”.

Əl-Qatii əli şallaqlı bir neçə qulun gəlməsini istədi. O, oğlana əvvəlcə on güclü şallaq vurdurdu. Oğlanın nəbzini tutduqdan sonra, zərbələri bir daha təkrar etdirdi. Yenidən oğlanın nəbzini yoxlayıb, həkimlərə dedi: “Məgər ölünün nəbzi vurarmı?” Onlar dedilər: “Xeyr”. Qullar daha on şallaq vurdular. Oğlanın nəbzi daha tez-tez vurmağa başladı. Daha on şallaqdan sonra, oğlan qışqıraraq oturdu və ağrıdan inildəməyə başladı. O, həyata döndü...”.

Həkimlər əl-Qatiiyə bu müalicə üsulunu haradan bildiyini soruşdular. O, cavab verdi: “Bir dəfə bədəvilərin müşayiət etdikləri karvanla səfərə çıxmışdım. Onlardan biri

atdan yığılaraq huşunu itirdi. Ətrafdakı insanlar onun öldüyünü zənn etdilər. Şeyxlərdən biri ona güclü zərbələr endirməyə başladı. O özünə gəldi. Onda, mən başa düşdüm ki, xəstəni şallaqladıqda belə vəziyyətdən çıxmaq üçün istilik yaranır. Bax, mənim qarşımda həmin vəziyyət yarandığını düşündüm” [145, 152].

Əhməd ibn ət-Tayyibdən eşitdiyi bu hekayəti müəllifə Əbu-l-Həsən Əhməd ibn Yusuf ibn əl-Bəhlul ət-Tənuxi danışmışdır: “Mən əl-Mütədidin yanında idim. Bir nəfər qapının ağzında qışqırdı”: “Faydalı məsləhət” Mən əl-Mütədidə bunu xəbər verdikdə, o, dedi: “Çıxın, görün məsələ nə yerdədir?” Adam dedi: ”Mən bunu yalnız Əmir əl-Mömininə deyəcəyəm”. Onu gətirdilər. O, dedi: “Mən elə bir dua bilirəm ki, onu oxuduqda əqrəb zəhərinin təsirini dərhal yox edir”. Xəlifə əqrəb gətirməyi əmr etdi, əqrəbi onun göstərdiyi qulun üstünə buraxdılar. Əqrəb onu sancdı. Sonra “Bismillah!” deyərək cibindən çıxardığı dəmir parçasını əqrəb sancan yerə sürtməyə başladı, ağrı kəsənə qədər dua oxudu... İynə ilə əqrəb sancan nöqtəni deşdi, oradan sarı rəngli maye töküldü. Bundan sonra, həmin adam tam sağaldı. Əl-Mötədid duanı qeydə alıb, xəzinədə saxlanmasını, həmin adamın isə mükafatlandırılması barədə göstəriş verdi [145, 200] .

Orta yüzilliklərdə xəstəliklərin törəmə səbəblərinin öyrənilməsi ilə yanaşı, xarici amillərin orqanizmə təsirinə də böyük əhəmiyyət verilirdi. Yuxarıdakı hekayətdə həkimin zərbə vurmaqla oğlanı həyata qaytarması və yaxud əqrəb sancmış insanı masaj vasitəsilə zəhəri bədəndən xaric etməklə müalicə kimi - o dövrdə tibb sahəsində əldə olunan irəliləyişləri görmək mümkündür.

Əsərin obrazlar aləmi

Orta yüzilliklər gerçəkliyində ictimai və fərdi həyatın əksər sahələrini əhatə edən Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsəri ilə tanış olduqda ərəb-müsəlman imperiyasında xəlifələr, əmirilər, vəzirlər, qazilər, fəqihlər və şairlərlə yanaşı, mizdlu hərbiçilər, bədəvilər, həkimlər, fəhlələr, tacirlər və s. bir sözlə, cəmiyyətin, demək olar ki, əksər üzvlərinin nümayəndələrinin müxtəlif obrazlarının yaradıldığıının şahidi oluruq.

Bu da ondan irəli gəlir ki, müəllif əsərə daxil olan hekayətlərin əksəriyyətini müasirlərinin, qohumlarının və yaxud hadisələri öz gözləri ilə görənlərin dilindən yazıya almışdır. Doğrudur, Ət-Tənuxinin əsərləri ilə folklor nümunələri arasında bənzərlik, yaxınlıq hiss olunur. Lakin müəllif əhvalatlarında adı çəkilən şəxslərin əhval-ruhiyyəsindən, onların yaşam tərzindən söz açır, real həyat hadisələrinin gedişini, onun məğzinin real səbəblərinin aşkara çıxarılmasına diqqət yetirir, obrazın davranışının sosial çalarlarını, hekayətlərdəki süjetlərin hər birini öz ruhunda təsvir edir. Başqa sözlə, obrazların psixoloji durumu müəllifin diqqətindən heç vaxt yayınmır.

Bu hekayətlərdə müəllif zamanın ruhunu əks etdirərək orta yüzilliklər mühitini və yüksək mənəşə sahibləri arasında baş verən əhvalatları canlandırmaqla əsəri dövrün öyrənilməsi üçün etibarlı mənbəyə çevirmişdir.

Ət-Tənuxi qəhrəmanların obrazını yaradarkən onları zamanəsinin, dövrünün emosional, təsirli və ifadəli dil ilə danışdırmağa nail olmağa çalışmışdır.

Müəllif bütün bu əhvalatlara öz mövqeyini bildirmədən başda xəlifə olmaqla, dövlət məmurlarının ikili həyatını əyani şəkildə oxucuya çatdırmağı bacarmışdır.

Əsərdəki personajlar arasında digər yüksək rütbəli dövlət məmurlarının adları ilə yanaşı, xəlifə əl-Mənsurdan (xəl.döv.754-775) ət-Taiyə (xəl.döv.974-991) qədər bütün xəlifələrin adlarına rast gəlmək mümkündür. Mənşəyini tarixi həqiqətlərdən götürmüş olsa belə, quruluşundan, hadisələrin cərəyanından aydın görünür ki, bu əhvalatlar ət-Tənuxinin zamanında xalqın yaradıcılıq süzgülündən keçirilmiş, bədii boyalar almış, dolğun məzmunlu, gözəl süjetli, gərgin konfliktli ədəbi əsər dərəcəsinə yüksəlmişdir.

Keçmiş çağlara dair əhvalatlarda bəzən əfsanəvi elementlərə rast gəlinir. Burada, eyni zamanda, VIII-IX yüzilliklərdə vətəndaş müharibələri, saray çevrilişləri nəticəsində, hakim sülalənin nüfuzunun aşağı düşməsinə baxmayaraq, ölkədə iqtisadi və mədəni yüksəliş baş verməsinə nail olmuş, xalqın təxəyyülündə xəlifə Harun ər-Rəşidin (xəl.döv. 786-809) idealizə edilmiş şəxsiyyət bir növ “Min bir gecə” nağıllarında obrazını xatırladır.

Abbasilər imperiyasının siyasi tənəzzülü və Bağdad hakimlərinin qüdrətinin zəifləməsi inanılmaz şəkildə ərəblərin əqli və yaradıcılıq sahəsində çiçəklənməsi ilə üst-üstə düşdü. Ərəb ədəbiyyatının inkişafı dövrü kimi tarixə düşmüş bu dövəndə hadisələrin təsviri zamanı istifadə olunan “Şahidlər sistemi”nə söykənən özünəməxsus ənənənin əsası qoyulmuşdur.

Məlum olduğu kimi, şahidlərin dəqiq göstərilməsi ənənəsi Məhəmməd peyğəmbər barədəki hədislərin toplanması

və yazıya alınması zamanından başlanır. Ət-Tənuxi də bu ənənəyə sadıq qalaraq əsərinə daxil etdiyi hekayətlərdə şahidlərin adlarını olduğu kimi göstərmişdir. Bu da, sözsüz, hekayətlərin daha inandırıcı olmasını təmin etmişdir. Çünki hər bir hədis “iki hissədən – məlumatı ehtiva edən məndən və onu nəsil-dən-nəslə, bir-birinə ötürən şəxslərin adlarının xatırlandığı bölmədən ibarət olurdu ” [40, 11].

Bütün bunlar aydın göstərir ki, VIII-X yüzilliklərdə “Nişvar əl-muhadara”nın əsasını təşkil edən hekayətlər barədə xalq arasında xeyli nağıllar yayılıbmış. Bütün bu hekayətlər ət-Tənuxinin yuxarıda sözügedən əsərinin yaranmasına zəmin yaratması şübhə doğurmur.

Göründüyü kimi, ət-Tənuxinin əsərində ənənəvi tematik elementlər daha qabarıq şəkildə əksini tapmışdır, başqa sözlə onun əsəri daha çox normativ xarakter daşıyır. Əsərin hekayətlərinin başlanğıcı klassik nümunə kimi dəyərləndirə bilər. Diqqəti çəkən başqa bir məqam ədəbin yaşadığı coğrafi mühit və təbii şəraitin, bütövlükdə ərəb gerçəkliyinin əsərdə parlaq inikasını tapmasıdır. Bundan əlavə əsərdə eys-ışrət, qəhrəmanlıq, səxavət, ehtiyacı olanlara əl tutmaq kimi bədəvi ideallarının əks edildiyini gördük.

Beləliklə, aparılan araşdırma yazıldığı “ədəb” janr formasının tematik çərçivələri hüdudunda hekayətlərin kifayət qədər mövzu rəngarəngliyinə malik olduğu nümayiş etdirilir. Orta yüzilliklərdə ərəb-müsəlman cəmiyyətində insanların dünyaduyumunu əks etdirən bu əsər müsəlman mühitinin canlı panoramını yaratmaq baxımından misilsiz nümunədir. Orta yüzilliklərdə yaşayan insanı düşündürən elə bir məsələ, ictimai-siyasi və mədəni mühitdə elə bir hadisə yoxdur ki, bu

əsərdə tərənnüm edilməsin. Hansı mövzuda yazılmasından asılı olmayaraq, xəlifə, əmir, vəzir, qazı və s. kimi ərəb-müsəlman gerçəkliyini ifadə edir. Saray çəkişmələri, mənəvi dəyərlər, təbiət, ailə, məişət kimi ana mövzular üzərində qurulmuş hekayətlərdə tarixi gerçəkliklər, sosial reallıqlar, fəlsəfi və əxlaqi düşüncələr də kifayət qədər əhəmiyyətli yer tutmaqdadırlar. Bütün bu xüsusiyyətlərə görə “Nişvar əl-muhadara”, həqiqətən, orta yüzilliklər ərəb ədəbiyyatının möhtəşəm abidəsi kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərin ideya mündəricəsi barədə Avropa alimləri D.S.Morqolius [130], sovet-rus şərqşünası İ.M.Filştinski [111], İraq filoloqları Abbud əş-Səlci [139] və Bədri Məhəmməd Fəhd [138] qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərinin ideya mündəricəsi haqqında düzgün təsəvvür əldə etmək üçün ayrı-ayrı əhvalatlar və hekayətlər şəklində deyil, bütövlükdə təhlil etmək daha faydalı olardı. Müəllif əsərin ön sözündə qeyd etdiyinə görə, bu topluda 220-yə qədər tarixi şəxsiyyətlər haqqında əhvalatlar və hekayətlərdən söz açılır. Əsərin əsas ideyası tarixi hadisələrdən nəticə çıxartmaqla, əsas tarixi faktlar haqqında məlumat verilməkdən ibarətdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əsərdə tarixi şəxsiyyətlər olan xəlifə, əmir və vəzirlərin özəl həyatları, dünyagörüşləri, dövləti idarə üsulları haqqında digər qaynaqlarda rast gəlinməyən, çox maraqlı əhvalat və hekayətlər öz əksini tapmışdır. Onların siyasi və şəxsi taleləri çox az istisnalar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, eynidir. Ərəb-müsəlman imperiyasının dini və dünyəvi başçısı olaraq xəlifə əl-Mütəddid öz yüksək insani keyfiyyətləri, qənaətçilliyi və sabitliyə nail olmuş dövlət xadi-

mi kimi xarakterizə olunur. Bununla belə, əl-Mütəddid bəzzazla bağlı hekayətdə şərab məclisindən çıxıb, saxtakarlıq nümayiş etdirərək qəzəblənməsi, ikili həyat sürməsi digər xəlifələr üçün də yetərlidir. Onlar da təbəələrinə qarşı olduqca qəddar davranırdılar, külli miqdarda rüşvət müqabilində məmurları yüksək dövlət vəzifələrinə təyin edirdilər [139, 25-33].

Mərkəzin hakim dairələri kimi, əyalət başçıları da təbəələrinə təsirlərini gücləndirmək məqsədilə təcübəli və qızğın natiqlərin çıxışlarından faydalanmağa çalışırdılar. Xətiblər xalqı məscidlərə toplayaraq oxuduqları moizələrində xalqı səbrə və nəfslərini saxlamağa çağırırdılar.

Hədis toplayıcıları isə peyğəmbərin əməllərinə dair əhvalatları onlara çatdırırdılar, məşhur fiqh alimləri müsəlman hüququ barədə öz təbəələrini məlumatlandırırdılar.

X yüzillikdə Bağdad şəhəri xilafətin mühüm siyasi, mədəni və ədəbi mərkəzinə çevrilmişdi. Orada ədəbiyyata, mədəniyyətə hamiliklə əsasən, xəlifələr özləri, buveyhi əmirləri və saray əyanları məşğul olurdular. Buveyhilər İranda yeni təşəkkül tapan fars və ərəb ədəbiyyatlarının bərabər inkişafına daha çox diqqət yetirirdilər.

İraqdan Qərbdə əsasən ərəblər yaşayan əyalətlərdə ərəb ədəbiyyatı inkişaf edirdi. Həmdanilər əmirliyinin paytaxtı Hələb şəhəri, ixşidilərin hakimiyyəti altında olan Dəməşq və Fustatda ərəb ədəbiyyatı özünəməxsus yolla inkişaf edirdi.

Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərində həmdanilər sülaləsinin üzvlərinin, xüsusən də məşhur Seyf əd-Daulənin adı tez-tez çəkilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Seyf əd-Daulənin hərbi sahəsində geniş qabiliyyətə malik olmasa da, hərbi yürüşlər zamanı özünü inadkar, qətiyyətli, şəxsi şücaət və igidlik nümayiş etdirən bir sərkərdə kimi göstərirdi. O, eyni zamanda səxavətli, alicənab və mərhəmətli olmasına baxmayaraq, tutduğu ərazilərdə əsirlərlə münasibətdə və hətta öz təbəələrinə qarşı yetərinə qəddarlıq göstərməsinə mane olmurdu.

Seyf əd-Daulə hakimiyyətinin ilk illərində Hələbi müsəlman dünyasının böyük mədəni mərkəzinə çevirmişdi. Xilafətin hər tərəfindən bura təhsillərini davam etdirmək, yeni biliklər əldə etmək, on mindən çox əlyazma və kitabların saxlandığı kitabxanada işləmək və yaxud orada məşhur alim, şair və nasirlərlə ünsiyyətdə olmaq məqsədilə axışıb ora gəlirdilər.

Seyf əd-Daulə dövrünə görə, geniş biliyə malik, ərəb aristokratiyasına mənsub olan bir dövlət xadimi idi. O, ərəb poeziyasına, ərəb dilinin incəliklərinə yaxşı bələd olmuşdur. Seyf əd-Daulə Hələbdə fəaliyyət göstərən “Məclisi-l-Üns” poeziya dərənəyinin təşkilatçısı və baş hakimi vəzifəsini yerinə yetirirdi. Dərək, nisbətən demokratik şəraitdə fəaliyyət göstərirdi, iştirakçılar bir-birinə hörmətlə yanaşırdılar. Bəzən əmirin də iştirak etdiyi eys-işrət məclisləri təşkil olunurdu.

Ət-Tənuxinin hekayətlərində təsvir olunan özbaşınalıq, zorakılıq, zülm və istibdadın səviyyəsi müasir meyarlarla müqayisədə olduqca dəhşətli mənzərə üzə çıxır .

Hökmdarlar onlara münasib olmayan şəxsləri öz şiltaqlıqlarına görə açıq-aydın şərdən, təhdiddən, işgəncədən istifadə etməklə cəzalandırırdılar .

Beləliklə, ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərində əsas məqsədi bir-birindən maraqlı və müəmmalı məsələlərə toxunaraq, öz fikirlərini təbliğ etmiş və bu fikirlər silsiləsində əsərin ideya mündəricəsini təşkil etməkdən ibarətdir. Yazıçı ədalətli hökmdar, xəlifə, ictimai bərabərlik, vətənpərvərlik, qadın zəkası və isməti, əməyə hörmət və sairə kimi ciddi məsələlərə toxunaraq maraqlı hekayətlər və yaddaqalan rəvayətlərlə onu daha çox düşündürən, cəmiyyətin ədəbi və əxlaqını əsərdə layiqincə tərənnüm etmişdir.

NƏTİCƏ

Orta yüzilliklərdə ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafı sayəsində meydana çıxan “ədəb” janrının geniş vüsət alması xilafətdəki ictimai-siyasi şəraitlə bağlı idi. Bu çağlarda islam dininin güclü təsirini özündə cəmləşdirən Məkkə şəhəri iqtisadi amillərin qüvvətlənməsi ilə Ərəb dövlətinin siyasi mərkəzlərindən birinə çevrildi.

İslam dininin qəbulu və yayılması çox yerdə eyni sürətlə getmirdi. Bütpərəst bədvi ərəblər arasında bu prosesin gedişi, xüsusilə böyük çətinliklər bahasına başa gəldi. Bu isə xilafətdə ictimai-siyasi gərginliyi daha da artırırdı. Odur ki, xilafətə daxil olan ayrı-ayrı vilayətlər arasında get-gedə qızıqşan münaqişələr, narazılıqlar, milli zəmində başlanan mübarizələr onun əsas dayaq sütunlarını titrətməyə başlamışdı.

Əməvilər sülaləsinin (661-750) hakimiyyətə gəlişi ictimai-siyasi vəziyyətin daha da gərginləşməsinin əsas səbəblərindən idi. Onların hakimiyyətini sarsıdan ilk kütləvi üsyan, məhz 749-cu ildə Xorasanda, Əbu Müslim Xorasaninin başçılığı ilə meydana çıxdı. Həmin üsyanın genişlənməsində hakimiyyətə can atan Abbasilər sülaləsi də maraqlı idi. Əməviləri hakimiyyətdən uzaqlaşdıran bu sülalə üsyanı yatırmağa nail oldu. Ümumiyyətlə, orta yüzilliklər Ərəb xilafəti tarixi belə gərgin mübarizələrlə xarakterizə olunur. Xilafətə qarşı ən böyük üsyan isə Azərbaycanda Babəkin başçılığı ilə 816-837-ci illərdə baş qaldırmış milli hərəkət hesab edilir. Bu hərəkətin yatırılması üçün sərf olunan külli miqdarda vəsait xilafət hakimiyyətini sarsıdır, onun parçalanıb dağılmaq ehtimalını ildən ilə artırır.

Bütün bunlara baxmayaraq, həm əməvilər, həm də abbasilər hakimiyyəti dövründə ərəb-müsəlman mədəniyyəti böyük inkişaf yolu keçmişdir. Araşdırıcıların da qeyd etdikləri kimi, bu dövrdə yaranan mədəniyyət nümunələri heç də, yalnız ərəblərə məxsus deyildir. Həmin nümunələr xilafətə daxil olan ərəbdilli xalqların mədəniyyəti hesab edilir. Abbasilər hakimiyyəti dövründə mədəniyyətin inkişafı qədim yunan elmi abidələrinin, sonrakı çağlarda isə hind və fars yazılı abidələrinin ərəbdilli oxuculara çatdırılması ilə müşahidə olunur. Bu çağlarda yaranan tarixi əsərlər və fəlsəfi cərəyanlara məxsus olan yaradıcılıq nümunələri, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ərəb-müsəlman fəlsəfəsinin əsas cərəyanları kəlam, məşşailik, işraqilik və sufilik öz yüksək inkişaf həddinə çatmışdır. Bu inkişaf daha çox əməvilərin paytaxtı Dəməşqlə yanaşı, Ərəbistanda Məkkə və Mədinə, İraqda Kufə və Bəsrə şəhərlərində nəzərə çarpırdı. Müsəlman Şərqinin alimləri daha qədim şərq və qərb mədəniyyətinin qarşılıqlı təsirlərinə istinad edib, elmi nailiyyətləri yüksəliş səviyyəsinə çatdırırdılar. Xəlifə əl-Məmunun zamanında (813-833) Bağdad şəhərində yaradılan “Daru-l-hükəma” (“Alimlər evi”) ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yüksəlişində çox dəyərli xidmətlər göstərmişdir. X-XII yüzillər ərəb-müsəlman mədəniyyətinin inkişafında sürətli yüksəliş dövrü hesab olunur. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, X yüzildə ədəbiyyatla yanaşı, tibb, fəlsəfə, fiqh, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya kimi elmlər kifayət qədər böyük sürətlə öz inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

Təsadüfi deyil ki, həmin yüzil ərəb ədəbiyyatının başlıca inkişaf yönümlərinin, nəzəri-filoloji düşüncənin və nəsrin təşəkkülü, “ədəb” janrının yaranmağa başladığı ədəbi-mədəni

mühit kimi tədqiqata cəlb olunur. Sözsüz ki, qədim çağlarda olduğu və öz təsdiqini tapdığı kimi, orta yüzilliklər ərəb ədəbiyyatının ilk inkişaf dövrü folklor nümunələri ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, islamaqədərki ərəb ədəbiyyatının yalnız müəyyən bir hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Ədəbiyyatşünaslar İslam dininin yaranması və onun bir sıra ölkələrdə yayılması prosesini ərəb ədəbiyyatının inkişafı üçün geniş imkanlar açan əsas amil olaraq dəyərləndirirlər. Bununla bağlı müasir ərəbşünaslar öz tədqiqatlarında orta yüzillik ərəb ədəbiyyatını üç mərhələyə, bəzi alimlər isə (Şövqi Dayf və Hənnə əl-Faxuri) beş dövrə ayırırlar. Əlbəttə, bu bölgələrdə hər dövrün öz xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Ərəb ədəbiyyatının orta əsrlər dövrünün başlıca özəlliklərindən biri budur ki, bu söz sənəti nümunələri daha çox nəzm və nəsr formalarını özündə əks etdirir. Həmin dövr ədəbiyyatında diqqətçəkən formalardan biri də “antologiya” və “Həmasə”lərin yaranmasıdır. Əbu Təmmamın və Buhturinin tərtib etdikləri “Həmasə”lər daha məşhurdur. Əbu Təmmamın öz yaradıcılığında Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılarına qarşı milli azadlıq mübarizəsini əks etdirən Xürrəmilər hərəkatından geniş bəhs açması diqqəti çəkməyə bilməz. X yüzillik ərəb nəsrində “məqamə” janrı da üstünlük təşkil edir. Klassik ərəb nəsrinin banisi Osman Əmr bin Bəhr əl-Cahiz (767-868) hesab olunur. Ensiklopedik biliyə malik olan bu alim həm də görkəmli filoloq idi. O, yüzdən artıq ədəbi-bədii əsərin, risalə və toplunun müəllifidir. “Ədəb” janrının meydana gəlməsi ilə ərəb nəsrinə daha böyük uğurla inkişaf etmişdir. Orta yüzilliklər ərəb nəsrinin ən görkəmli nümayəndəsi İbn Quteybə Dinəvari (828-885) hesab olunur. Bununla yanaşı, İbn əl-Muqaffanın,

Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin və Əbu Həyyan ət-Tauhidinin də bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur.

Orta yüzilliklər ərəb ədəbiyyatında çox geniş yayılmış “ədəb” janrı Xilafət dövrünün ideya-estetik qaynaqları ilə öz inkişafına başlamışdır. Bu janrın tədqiqi hər bir oxucu üçün orta əsrdə yaşayan insanların (xüsusən ərəblərin) həyat tərzini, davranış qaydaları və ədəb etiketinin öyrənilməsi deməkdir. “Ədəb” janrının əsas ideya-estetik qaynaqları aşağıdakılar hesab edilir:

1. Qurani-Kərim;
2. İslam Peyğəmbəri Məhəmmədin (s.a.s.) hədisləri;
3. İmam Əlinin “Nəhcül-bəlağə” hekayətləri;
4. “Min bir gecə” nağılları;
5. “Safliq qardaşları” traktatlar.

İslam dininin yaranması və onun qonşu ölkələrdə yayılması ərəb ədəbiyyatının inkişafı üçün geniş şərait yaratmışdır. “Qurani-Kərim”in meydana gəlməsi isə bu ədəbiyyatın, xüsusən onun nəsr qolunun yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu müqəddəs kitabın səc-qafiyəli nəsr şəklində yaranması da ona bənzər nəsr üslubunun yayılmasına öz təsirini göstərirdi. Allahın sevimli bəndəsi Məhəmməd peyğəmbərə göndərdiyi müqəddəs “Qurani-Kərim”ə olan inam da “ədəb” janrında yaranan nəsr nümunələrində öz əksini tapırdı. Bu baxımdan hədislərin təsiri daha güclü idi. Çünki bunlar tez əzbərlənən və insanlar arasında sürətlə yayılan rəvayətlər əsasında qurulmuşdur. Eyni zamanda, peyğəmbərin həyatı, deyimləri və davranışı ilə bağlı hekayətlər də hədislərin əsas məzmununu təşkil edir. “Ədəb” janrında yaranan hekayətlər bunlara bənzədilmişdir.

İmam Əli ibn Əbi Talibin hikmətli kəlamlarından ibarət olan “Nəhcül-bəlağə” kitabı da “ədəb” janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından biridir. “Nəhcül-bəlağə” Əli ibn Əbi Talibin söylədiyi xütbə, yazdığı məktub və hikmətli kəlamlarıdır. ”Nəhcül-bəlağə” əsəri Allahı vəsf edən bir xütbədən başlayır və insanları Allahın varlığına inanmaq, ona başlanğıc, ədəbi, dəyişməz və ilahi qüvvə kimi baxmaq və onun qanunlarına riayət etməyə çağırır. İmam Əli bu əsərdə Allahın Rəsulunu və “Qurani-Kərimi” vəsf etmiş, insanlara həyatda hər çətinliyi səbrlə qarşılayan Məhəmməd Peyğəmbər kimi yaşamağı tövsiyə edir. ”Nəhcül-bəlağə” hekayətləri sadə və ümumi dildə yazılmış bir əsərdir. Kitabdakı dastanlar siyasi-iqtisadi, əxlaqi-ictimai və dini sahələri özündə əhatə etmişdir. ”Nəhcül-bəlağə”də başqa mövzularla birgə ədəb mövzusunə da geniş yer verilməsi “ədəb” janrının əsas ideya-estetik qaynaqlarından olmasına gətirib çıxarır.

Məlum olduğu kimi, “Min bir gecə” yazılı abidəsi orta yüzilliklərdə çox məşhur olan nağıllar məcmuəsidir. Bu abidənin “ədəb” janrında yaranan əsərlərin əsas ideya-estetik qaynaqlarından hesab olunması təbii haldır. Ət-Tənuxinin tədqiq etdiyimiz əsərində də “Min bir gecə” abidəsinə daxil olan nağılların kompozisiya baxımından təsiri açıq-aydın hiss olunur.

“Ədəb” janrının bir sıra görkəmli nümayəndələri olmuşdu. Orta yüzilliklər ədəbiyyatında bədii nəsrin inkişafı məhz onların adları ilə sıx bağlıdır.

Belə sənətkarlardan biri də Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxidir. Müasirləri kimi, o da öz nəsr nümunələrini “ədəb” janrında qələmə almışdır. Bu nasirin ən məşhur əsəri “Nişvar

əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” toplusudur. Müəllif topludakı əhvalat və hekayətlərdə dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərə münasibətlərini əks etdirməyə çalışmışdır. Doğrudur, Ət-Tənuxi bu əhvalat və hekayətləri müxtəlif söyləyicilərdən toplamışdır. Buna baxmayaraq, müəllifin əsərinin üslubi xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Ət-Tənuxi çalışmışdır ki, hər bir əhvalat və hekayəti özünə xas olan üslubda qələmə alsın. Bu da topluya daxil edilən hadisələrin bədii şəkildə qələmə alınmasını, müəllifin yüksək yaradıcılıq imkanlarını ortaya çıxarmışdır.

“Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərində sənətkarlıq özəlliklərini artıran amillərdən biri də ondan ibarətdir ki, burada silsilə obrazlar aləmi yaradılmışdır. Biz əsərdə xəlifə, əmir, vəzir, qazi, şair, tacir, bədəvi kimi obrazlara rast gəlirik. Müəllif bu obrazların xarakterini açmaq üçün müxtəlif üslubi çalarlardan istifadə etmişdir. Bu da, öz növbəsində, topluya salınan hekayətlərin daha maraqlı alınmasına kömək edir.

Göstərmək lazımdır ki, bu əhvalat və hekayətlərin bəziləri Ət-Tənuxinin həyat və mühiti ilə əlaqəlidir. Bu da müəllifə hadisələri real şəkildə təsvir etməyə imkan vermişdir.

Ümumiyyətlə, Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra” əsərini “ədəb” janrında yaradılmış orta yüzilliklər ərəb tarixinin bədii salnaməsi adlandırmaq olar. Bu baxımdan, onun müəllifi də dünya mədəniyyəti tarixində xüsusi yertutan sənətkarlar sırasına daxildir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Allahverdiyev Q.Ə. XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı məsələləri. Bakı: Şam, 2004, 286 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. II c. Bakı: Elm, 2007, 632 s.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I c. Bakı: Elm, 2007, 609 s.
4. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərənəşr, 1996, 896 s.
5. Azərbaycan tarixinə dair qaynaqlar. Bakı: Elm, 2006, 687 s.
6. Bayramova L.M. “Min bir gecə” ümumşərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi. Bakı: MBM, 2009, 200 s.
7. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında “ Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı: Elm, 1970, 368 s.
8. Bərki Ə., Kəskioğlu O. Xatəmül – Ənbiya Həzrəti Məhəmməd və həyatı / Azərbaycan əlifbasına çevirən Recep Kaya. Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, 1996, 437 s.
9. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Pedaqoqika, 2004, 392 s.
10. Cəfərov V.A. İraqda neoklassik poeziya, Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, 109 s.
11. Əl-Cahiz Əbu Osman. Türklərin fəzilətləri: Tədqiqat, ərəbcədən tərcümə və araşdırmalar. M.Qəmbərli. Bakı: Zaman, 2008, 243 s.
12. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 401 s.

13. Ərəb fəlsəfəsi. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1997, 520 s.
14. Əzizov E.Z. IX əsr ərəb poeziyasında Xürrəmilər hərəkatının əksi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004, 156 s.
15. Həmidov İ.Y. Poeziya və poetika haqqında İbn Qüteybənin görüşləri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1975.
16. İmanov H., Əhədov A. Orta əsrlərdə ərəb-müsəlman fəlsəfi fikri. Bakı: Ülvi-həyat, 2008, 210 s.
17. İsfahani Ə. Bir Məcnun vardı... / ərəb dilindən tərcümə və ön söz G.B.Baxşəliyeva. Bakı: Yazıçı, 1990, 88 s.
18. İsfahani Ə. Nəğmələr kitabı / ərəb dilindən tərcümə və şərhlər G.B.Baxşəliyeva. Bakı: Elm, 1994, 288 c.
19. Kazımoğlu S. Cahizin ədəbi görüşləri. Bakı:Elm, 2005, 204s.
20. Qasımoğlu N. Azərbaycan türkcəsindən açıqlama. Bakı: Azərbaycan, 1993, 368 s.
21. Qasıralı İ. Dildə fikirdə işdə birlik. Bakı: Qartal, 2002, 242 s.
22. Quliyeva M. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Nafta-press, 2008, 268 s.
23. Qurani-Kərim / ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Qismət, 2005, 652 s.
24. Mahmudov M.R. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı: 2001, 260 s.
25. Mahmudov M.R. Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1972, 206 s.

26. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 360 s.
27. Məcidova K. IX-XIII əsrlər Türk dünyasında təbiət elmləri. Bakı: Nurlar, 2004, 80 s.
28. Məmmədli Z. Xarici ölkələrin fəlsəfə tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 648 s.
29. Məmməd həsən Q. Həzrəti Məhəmmədin hədislərində ümumbəşəri dəyərlər. Bakı: Çıraq, 2006, 236 s.
30. Məmmədov N. “Qurani-Kərim”in üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Nafta-press, 2008, 373 s.
31. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi (“Saflıq qardaşları”nın fəlsəfəsi). Bakı, 2006, 328 s.
32. Min bir gecə (ruscadan tərcümə), 1-8 c., Bakı: Azərnəşr, 1973-80, 1400 s.
33. Min bir gecə / tərtib edəni M.İskəndərzadə. Bakı: Yazıçı, 1992, 456 s.
34. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 240 s.
35. Mirzəyev A. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı: Ozan, 1997, 88 s.
36. Müqbil ibn Hadi əl-Vadü. Ayələrin nazil olma səbəblərindən “Səhih Müsnəd” / tərcümə edəni Ə.Musayev. Bakı: Elm, 2003, 440 s.
37. Nəfisi Səid. Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdin. Bakı: Elm, 1990, 128 s.
38. Rəzi Seyid. İmam Əli İbn Əbi Talib (ə). Nəhcül- bəlağə. Bakı: 2010, 279 s.
39. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, 202 s.
40. Səfiyəddin M. Hədis. 1 c., Bakı: Nurlar, 2003, 160 s.

41. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 222 s.
42. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azər nəşr, 1993, 157 s.
43. Zeydan C. Fərqa nə gəlini / ərəbcədən tərcümə, müqəddimə və izahlar V. Cəfərov. Bakı: Gənclik, 1996, 789 s.

Türk dilində

44. Brokelman K. İslam ulusları və devletləri tarixi / çeviren Prof. Dr. Neşet Caqatay. Ankara, 1992, 321 s.
45. Cemil H. Mühammedin felsefəsi və Kurani-Kerimin kaynakları Ankara: Sistem Yayınçılıq, 1985, 250 s.
46. Cerrahoğlu İ. Tefsir Usulu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 331 s.
47. Danışman N. Kəlam ilminə giriş və Mütezilə Mütəkəllimlərindən Amr bin Bahril Cahizin Kitablarından parçalar. Ankara: Son havadis matbaası, 1955, 191 s.
48. El-Cahiz. Hilafət ordusunun menkibələri və Türklərin faziletləri / arapçadan çevirmə, ön söz, giriş və şərh Ramazan Şeşen. Ankara: Ankara Universiteti Basım evi, 1967, 108 s.
49. İslam Ansiklopedisi. I cilt. İstanbul: Kitap yurdu, 1988, 559 s.
50. İslam Ansiklopedisi. V cilt. İstanbul: Maarif matbaası, 1993, 847 s.
51. Kitabçi Z. Orta Asiya Türklüyünün böyük İslam Kültür Medeniyetindəki yeri. Konya: Damla, 1995, 160 s.

52. Masal arařtırmaları. I cilt, İstanbul: Ortıpa yayıncılıq dađıtım, 1988, 255 s.
52. Özkan H. Kitab el-Ferac ba'da ř-řidde Ebu Eli el-Muhassin et-Tenuxi. Berlin: K. Şçhwarz, 2008, 280 s.
53. Taylan N. İslam Felsefesi. İstanbul: Bayrak matbaası, 1991, 339 s.
54. Ünlü N. İslam Tarihi // Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, № 9, İstanbul, 1984, 359 s.
55. Zeydan C. İslam medeniyeti tarihi / sadeleřtiren Mümin Çevik. I cilt. Ankara: Üçdal neşriyyat, 1964, 352 s.
56. Zeydan C. İslam medeniyeti tarihi / çeviren Zeki Megamiz. V cilt. Ankara: Üçdal neşriyyat, 1976, 341 s.

Rus dilinde

57. Абу Али аль-Мухассин ат-Танухи. Занимательные истории и примечательные события из рассказов собеседников / перевод с арабского, предисловие и примечание И.М.Фильштинского. Москва: Наука, 1985, 304 с.
58. Абу Али аль-Мухассин ат -Танухи. Из книги «Радость после трудности». (Восходы лун на стоянках веселья) / перевод с арабского, составление, предисловие, примечания А.Долининой. Ленинград: Художественная литература, 1983, 352 с.
59. Абу-ль-Фарадж аль-Исфахани. Книга песен / перевод с арабского А.Б.Халидова, Б.Я.Шидфар. Москва: Наука, 1980, 671 с.

60. Аль-Джахиз. Книга о скупых. Китаб аль-бухала / перевод с арабского предисловие и комментарии Х.К.Баранова. Москва: Наука, 1965, 287с.
61. Ал-Куфи Абу Мухаммад Ахмад ибн Асам. Книга завоеваний / перевод с арабского языка акад. З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1981, 83 с.
62. Ал-Фахури Ханна. История арабской литературы. в 2-х т. Т.1., Москва:Иностранная литература, 1959,368 с.
63. Ал-Фахури Ханна. История арабской литературы. в 2-х т. Т.2., Москва: Иностранная литература, 1961, 483 с.
64. Ал-Харири Абу Мухаммед Аль-Касим. Макамы. Арабские средневековые плутовские новеллы / перевод с арабского Борисова В.М., Долининой А.А., Кирпиченко В.Н. Москва: Наука, 1978, 224 с.
65. Арабская средневековая культура и литература. Москва: Наука, 1978, 224 с.
66. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1985, 234 с.
67. Бартольд В.В. Культура мусульманства. Петроград: Огни, 1918, 277 с.
68. Бахшалиева Г.Б. «Книга песен» Абу-л-Фараджа ал-Исфахани и классическая азербайджанская литература. Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 1998, 237 с.
69. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. Москва: Наука, 1960, 279 с.
70. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Москва: Наука, 1971, 324 с.

71. Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1965, 380 с.
72. Гамидов И.Я. Ибн Гутейба Динавари. Баку: Элм, 1998, 144 с.
73. Гасымова А. Средневековая арабская плутовская новелла. Баку: Элм, 2007, 169 с.
74. Гаспиринский Н. Русско-восточное соглашение. Мысли заметки и пожелания. Бахчасарай: 1896, 295с.
75. Гринцер П.А. Индийская обрамленная повесть и массовая литературы средневековья // Классические памятники литературы Востока. Москва: Восточная литература, 1985, с. 31-48
76. Даль В. Толковый словарь живого Великорусского языка. Москва, т.1 1955, 699 с.
77. Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени. Египет и Сирия. Москва: Наука, 1973, 272 с.
78. Ибн Абд Раббихи. Чудесное ожерелье / перевод, предисловие и комментарии Х.К.Баранова. Москва: Художественная литература, 1985, 477 с.
79. Игнатенко А.А. В поисках счастья. Москва: Мысль, 1989, 255 с.
80. Идрис Шах. Суфизм. Москва: Клышников, Комаров и Ко, 1994, 446 с.
81. Индийская средневековая повествовательная проза. Москва: Наука, 1981, 399 с.
82. История всемирной литературы, в 9 томах, т.3. Москва: Наука, 1985, 806 с.

83. История стран Азии и Африки в средние века. Москва: МГУ, 1985, 495 с.
84. Климович Л.И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. Москва: Политиздат, 1988, 286 с.
85. Климович Л.И. Ислам, его происхождении и социальная сущность. Москва: Знание, 1956, 40 с.
86. Колесников А.И. Завоевание Ирана арабами (Иран при «праведных» халифах). Москва: ГРВЛ, 1982, 346 с.
87. Краткая литературная энциклопедия в 8 томах, том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1968, 975 с.
88. Краткая литературная энциклопедия / главный редактор А.А.Сурков. т. 1, Москва: Советская энциклопедия, 1962, 1088 стб.
89. Краткая литературная энциклопедия. т.7., Москва: Советская энциклопедия, 1972, 1008 стб.
90. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, т. 4, Москва-Ленинград: Наука, 1957, 919 с.
91. Крачковский И.Ю. Общие соображения о плане истории арабской литературы // Избранные сочинения. т. II, Москва-Ленинград: Наука, 1956, 246 с.
92. Крачковский И.Ю. «Риторика» Кудама ибн Джафара // Избранные сочинения, т. 2, Москва- Ленинград: Наука, 1956, 257 с.
93. Крачковский И.Ю. Общие географические труды IX в. Региональная география в IX-X вв. // Избранные сочинения. т. 4, Москва-Ленинград: Наука, 1957, 425 с.
94. Крымский А.Е. Арабская поэзия в очерках и образцах. Москва: 1906, 341 с.

95. Крымский А.Е. История арабов и арабской литературы светской и духовной. Москва: Наука, 1911, 217 с.
96. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вт.пл. VIII-IX век) Москва: Наука, 1983, 261с.
97. Литературный энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1987, 752 с.
98. Мелетинский Е.М. Историческая поэтика новеллы. Москва: Наука, 1990, 275 с.
99. Мец А. Мусульманский ренессанс, издание 2-е, Москва: Наука, 1966, 457 с.
100. Михайлова И.Б. Организация аййаров в Багдаде IX-XI в. Москва: Наука, 1987, 164 с.
101. Михайлова И.Б. Средневековый Багдад. Москва: Наука, 1990, 156 с.
102. Паси И. Литературно-философские этюды. Москва: Прогресс, 1974, 230 с.
103. Плавский З.И. Предисловие // Кеведо Ф.Д. Избранные. Ленинград: 1971, 310 с.
104. Подлинные рассказы о могущественном халифе Харун ар-Рашиде, острослове Абу Нувасе и хитроумном Джухе. Москва: Наука, 1967, 304 с.
105. Поэзия и проза древнего Востока. Библиотека всемирной литературы, Москва: Наука, 1973, том 1, 736с.
106. Пелла Ш. Вариации на тему адаба // Арабская средневековая культура и литература. Москва: Наука, 1978, с. 60-76

107. Петрушевский И.П. Ислам в Иране VII-XV веках. Ленинград: ЛГУ, 1966, 400 с.
108. Пуршиев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Москва: Наука, 1975, 400 с.
109. Семенов В.Ф. История средних веков. Москва: Наука, 1961, 536 с.
110. Философская энциклопедия. том 3. Москва: Наука, 1962, 447 с.
111. Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века (кн. 1-2) Москва: ИВЛ, 1977-1978, 256 с.
112. Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я., Очерк арабо – мусульманской культуры (VII-XII вв.) Москва: Наука, 1971, 275 с.
113. Фильштинский И.М. История арабской литературы, V - X в. Москва: Наука, 1985, 525 с.
114. Фильштинский И.М. История арабской литературы. X-XVIII века. Москва: Наука, 1991, 726 с.
115. Фролов Д.В. Абу Хаййан ат-Таухиди. Диалоги (Из «Книги услады и развлечения») // Восток-Запад. Исследования, переводы, публикации. Москва: Наука, 1988, 268 с.
116. Фролов Д.В. Абу Хаййан ат-Таухиди. Книга услады и развлечения. Шестая глава. НАА, Москва: Наука, 1984, 425 с.
117. Халидов А.Б. Художественная проза. Каталог арабских рукописей Института народов Азии Академии Наук СССР. Москва: Издательство Восточной литературы, 1960, 303 с.

118. Шидфар Б.Я. Андалузская литература. Москва: Наука, 1970, 183 с.
119. Шидфар Б.Я. Андалузская литература и средневековая испанская литература. Творческие проблемы восточных литератур. Москва: Художественная литература, 1969, 390 с.
120. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (XI-XII вв.) Москва: Наука, 1974, 254 с.

Avropa dillərində

121. Abd el-Jalil, J.-M. Histoire de la litterature Arabe. Paris: Maisonneuve Larose, 1943, 295 p. (fransız dilində)
122. Brokelman C. Geschichte der arabischen literatur. Bd.1-2. Miden, 1943-1949, 476 p. (alman dilində)
123. Brokelman C. History of the Islamic peoples. London: 1960, 582 p. (alman dilində)
124. Farouk O. Abbasiyyat/ Studies in the History of the Early Abbasids. Bağdad. Bağdad University Press, 1967, 172 p. (ingilis dilində)
125. Gibb. H.A.R. Studies in Contemporary Arabic Literature // Bulletin of the school of oriental Studies, vol. IV, London: 1928 (ingilis dilində)
126. Hottinger A. The arabs (their history,culture and place in the modern world. Berkeley: University of California press, 1963, 344 p. (ingilis dilində)
127. İto Gikyō. Zoroastrians Arrival in Japon (Pahlavical), Orient Tokyo, 1979. vol. 15, 145 p. (ingilis dilində)

128. Lammes Henri. L. İslam. Beyrouth: 1944, 291 p.(fransız dilində)
129. Lewis B. The Arabs in History. London, Hutchkinson s University Library, 1964, 178 p. (ingilis dilində)
130. Margoloth D.S. at Tewarikh of Abu Ali al-Muhassin at Tanukhi. London: 1921-1922 (ingilis dilində)
131. Nicolson M.A. Studies in İslamic poetry. Cambridge: 1969, 207 p. (ingilis dilində)
132. Nicolson M.A. A literary history of the Arabs. London: Adelphi Terrace, 1953, 476 p. (ingilis dilində)
133. Sinor D. Orientalizm and history Cambridge, 1954, 107 p. (ingilis dilində)
134. Sourdel D. Le vizirat Abbaside de 749 a 936, Damas, 1959, 380 p. (fransız dilində)

Ərəb dilində

135. القرآن الكريم ، القاهرة، 167،1963
136. ابي على المحسن بن ابي القاسم التنوخي ، الفرج بعد الشدة القاهرة، 1938
137. محمد بن إسحق بن النديم، الفهرست، طبعه فلوجلبيسك. بيروت: 1871
138. بدرى محمد فهد:القاضى التنوخي، "كتاب نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". بغداد، 1966
139. عبّودالشالجي "نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد-1.بيروت 1971-1973
140. عبّودالشالجي "نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد-2.بيروت 1971-1973
141. عبّودالشالجي " نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد-3.بيروت 1971 - 1973

142. عبّود الشالحي "نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة". جلد-4. بيروت 1971-1973.
143. عبّود الشالحي " نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة" جلد-5. بيروت 1971-1973.
144. عبّود الشالحي " نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة" جلد-6. بيروت 1971-1973.
145. عبّود الشالحي " نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة" جلد-7. بيروت 1971-1973.
146. عبّود الشالحي " نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة" جلد-8. بيروت 1971-1973.
147. المنجد. في الاعلام والادب العربي ، بيروت، 1969، 568 ص.
148. احمد حسين الزيّات .تاريخ الاداب العربي ، القاهرة. (بدون تاريخ).
149. دنوارى ابن قتيبة، الشعر والشعراء. بيروت، 1964.
150. الجاهظ عمر بن البحر، البيان و التبيين، القاهرة، 1968.
151. شاكِر صابر الضابط " التركمن فى العراق " بغداد، 1960، 75.
152. القريشى، ابو محمّد بن ابى الخطّاب، جمهارة اشعار العرب، بيروت، 1965.
153. عمر فروخ . تاريخ الادب العربي، الجزء الثالث، بيروت، 1979 ، 997 ص.
154. الصولى ابو بكر اللأوراق فى أخبار آل عباس واشعارهم ، (بدون تاريخ) .
155. ابن مسكويه ، تجار الامم تقارب المهمم، جلد5 ، 1956 ، 554 ص.
156. ترتيب محمور خاطر. القاهرة. (بدون تاريخ). مختار الصحاح دار التراث العربى للطباعة.
157. الطبرى ، جلد3، 1299 ، بيروت ، 1967، 286ص.
158. الحسن بن الحسين المسودى مروج الذهب ومعادن الجوهر لآبى ، القاهرة، 1957
159. معجم لادباء، لياقوت الحموى (مطبوعات دار المأمون)، مصر، 1937.

160. ألتعالبي 'يتيمة ألدهر في مجالس أهل العصر ' جلد 1-بيروت. 1973
161. الهمداني بديع الزمان. مقامات بديع الزمان الهمدان. «المورد»،
بغداد 1978
162. القفطي جمال الدين ابو الحسن على، " أخبار او تاريخ العلماء بأخبار
الحكماء " لا يبزيلا. 1904
163. عبد ربه العقد الفريد، القاهرة 1917،
164. المقدس كتاب بعد الخلق و التاريخ. باريس، 1899-1919
165. علع بن ابي طالب (ع). نهج البلاغة، مؤسسة انتشار ان فقيهه،
تهران، 132 ص.

İnternet resurslari

166. Nehcül-Belağa // tr.wikipedia.org/wiki/
167. Tomris // <http://az.wikipedia.org/wiki/>
168. Жизнь и творчество философов и мыслителей //
[www.bibliotekar.ru /filosofia/ 25.htm](http://www.bibliotekar.ru/filosofia/25.htm)
169. Кто такие асхабу-суффа // www.islamdağ.ru/vopros-otvet/4153
170. Tarikat donemi// www.tasavvufalemi.com
171. <http://www.shamela.com> // "نشوار المحاضرة و اخبار المذاكرة"
172. Sara Xatun // [http:// www.qadin.net](http://www.qadin.net)

**Жанр “адаб” и
произведение “Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-
музакара” ат-Танухи**

РЕЗЮМЕ

В монографии на основе произведения Абу Али аль-Мухассина ат-Танухи “Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-музакара” (“Интересные лекции и запоминающиеся истории”) исследуется характерный для средневековой арабской литературы жанр “адаб”. Широкое распространение жанра “адаб”, появившегося на фоне развития арабо-мусульманской культуры в средние века, связано с общественно-политическими условиями в халифате.

Первыми авторами жанра “адаб” были такие литераторы как Абд ал-Хамид, Абдулла ибн аль-Мукаффа, а также основоположники арабской прозы аль-Джахиз, Абу-ль-Фарадж аль-Исфахани, ибн Кутейба Динавари, Абу Хайян ат-Таухиди, известные своими выдающимися произведениями в этом жанре.

Многотомный труд “Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-музакара”, представленный ат-Танухи в жанре “адаб”, принёс ему большую популярность. В этом произведении он смог создать оригинальные рассказы, сохранив традиции жанра. “Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-музакара” - рассказы, состоящие из коротких анекдотов и

занимательных историй, известных среди городского населения халифата.

Предводитель движения хуррамитов, славный сын азербайджанского народа, отдавший жизнь за спасение наших земель от иноземных захватчиков, Бабек в сборнике “Нишвар ал-мухадара ва ахбар ал-музакара”, представляет героический образ – обобщенный характер азербайджанского народа.

Произведение Абу Али аль-Мухассина ат-Танухи “Нишвар аль-мухадара ва ахбар аль-музакара” - один из выдающихся письменных памятников общему-сульманской культуры можно считать литературным шедевром средневековой арабской литературы.

The “Adab” Genre and “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara” the work by at-Tanukhi

SUMMARY

The monograph deals with the adab genre in the Arabic literature and “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara” (“Interesting lectures and memorable versions”), the work by Abu Ali al-Muhassin at-Tanukhi in the Middle Ages. The “adab” genre appeared thanks to development of the Arabic-Moslem culture in the Middle Ages and becoming popular was connected with the social political environment in Caliphate.

Such literati as Abd al-Hamid, Abdullah ibn al-Muqaffa, al-Jahiz - the founder of the Arabic prose, Abul-Faraj al-Isfahani, Ibn Guteyba Dinavari, Abu Hayyan at-Tauhidi who had won own places in the Arabic literature were the first authors of the “adab” genre.

The writer’s famous book “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara” caused his more popularity. “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara” covers popular stories consisting of little anecdotes and amazing events. He preserving the tradition of “adab” genre in the Arabic literature created his original stories in that work. “Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara”, the work of which is our main research object has got a particular character.

In the monograph the elucidation of Babek’s heroic image who was the brave son of Azerbaijan, head of

Khurramdins' movement and gave his life as a sacrifice for salvation of his country from invaders presented in the anthology of "Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara" is urgent from point of view of another obvious evidence for our hearth which is considered Motherland of "courageous sons".

At-Tanukhi's work "Nishwar al-Muhadara wa Akhbar al-Muzakara" which occupies a particular place in history of the world culture may be called artistic annals of the Arabic history in the Middle Ages.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ ŞƏXS ADLARI

Abbas	21, 56, 110 və s.
Abbud əş-Şəlci	187
Abdullah ibn Əhməd Samani	51
Abdullah ibn əl-Muqaffa	14, 100, 213
Abdulla ibn Muslim ibn Quteybə Dinəvari	14, 38, 105 və s.
Abdullah ibn Mübarək əl-Mərvəzi	72
Abdullah ibn əz-Zubeyr	20
Abdullah ibn Tahir	51
Afşin Heydər ibn Kavus	26, 48
A.Mets	53
Arximed	34
Aristarx	34
Babək	2, 25, 173 və s.
Bədri Məhəmməd Fəhd	15, 187
Cavidan	25, 26
Cəmaləddin Əli ibn Yusif Qifti	77
Cəmil ibn Məmər	38
Cərir	37, 42
Cövhəri	29
Cüneyd	32
Evkilid	34

Əbd əl-Qəhhar	24
Əbu Bəkr	19
Əbu Bəkr əl-Xarəzmi	52, 94
Əbu Bəkr ər-Razi	32
Əbu Bəkr Məhəmməd əs-Suli	49, 50, 51
Əbu Əla əl-Məarri	17, 23, 94
Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd Mərzuqi	49
Əbu Cəfər	21, 119, 152
Əbu-l Fərəc əl-Məhzuminin	109
Əbu-l Fərəc Qudamə ibn Cəfər	56
Əbu-l-Fida	136
Əbu Həyyan Əli ibn Məhəmməd	14, 78, 101 və s.
Əbu Hənifə əd-Dinəvari	30
Əbu-l-Həsən ibn İsmayıl	51
Əbu-l-Həsən Məhəmməd	127, 156, 176
Əbu İmran	25
Əbu İsa Məhəmməd ət-Tirmizi	72
Əbu Məhəmməd əl-Mühəlləbi	145
Əbu Müslim	191
Əbu Osman Əmr bin Bəhr əl-Cahiz	55, 89, 155
Əbu Təmmam Həbib ibn Aus ət-Tai	10, 89, 145 və s.
Əbu Ubeydə əl-Valid əl-Buhturi	10, 47, 50, 94
Əbu-l- Fərəc əl-İsfahani	14, 56, 109
Əbu-l-Hindi	38
Əbu-l- Qasım Quşəyri	72
Əhməd ibn Hüseyin Bədi əz-Zaman	52, 54, 94
Əksəm ibn- Seyfiyin	41
Əl-Bistəmi	32
Əl-Əxtal	37

Əl-Əzdi	37
Əl-Fərabi	29, 31, 35
Əl-Hərraz	32
Əl-Hüseyn ibn əd-Dəhhak	50
Əl-Xəlil ibn Əhməd əs-Sicistani	150
Əl-Xətib əl-Bağdadi	17
Əl-Kindi	31, 35
Əl-Kümeyt	37
Əl-Qahir Billah	124
Əl-Qutami	37
Əl-Mənsur	22, 108, 169 və s.
Əl-Məsudi	26, 52, 93, və s.
Əl-Müktəfin	125, 126, 175
Əl-Müqtədir	125, 126
Əl-Müstəin	113
Əl-Müstəkfir	124, 125
Əl-Mütədid	125, 126
Əl-Mütəmid	113
Əl-Müttəki	125, 126
Əl-Mütədid	125, 126
Əl-Mütənəbbi	51, 178, 179
Əli ibn əl-Cəhmin	50
Əl-Vasiq	126, 133
Əl-Yaqubi	30
Əmr ibn Məhəmməd əl-Əmraki	24
Əmr ibn Gülsüm ət-Təqlibin	41
Ən-Nazzam	31
Əntərə ibn Şəddad	40
Ər-Razi	32, 124

Əs-Səkəti	32
Əşa Ləbid Rabiə	40
Ət-Taiyə	185
Ət-Təbəri	20, 93, 170 və s.
Ət-Tirmizi	71, 72
Fərəzdək	37, 42
Faxuri	193
Gibb H.A.R	14
Gövhər Baxşəliyeva	16, 99
Harun ər-Rəşid	23, 84, 154 və s.
Haşım İbn Hakim	23
Həmməd ər-Ravi	10, 40, 47
Hənnə əl-Faxuri	193
Həssan bin Sabit	37
Hipparx	34
Xalid ibn Yəzid	48,50
Xətib Təbrizi	23, 49, 57, 95
İbn Abbas Buxari	81
İbn Əbd Rəbbihi	77, 89, 94, 105
İbn əl-Cauzi	77,105
İbn əl-Mutəzz	45,95
İbn Halaveh	137, 179
İbn Kəsir	37
İbn Qeys ər-Rəqiyyat	37

İbn Miskəveh	123
İbn Müfərriq	37
İbn Səllam əl-Cumahi	45
İbn Sina	31, 35, 182
İmran ibn Hitan	37
İ.M. Filştinski	13, 89, 187 və s.
İmrul -Qeys	37, 40
İshaq ibn Xələf	50
İsmayıl ibn Yəssar	38, 58, 108, 132
Kəb bin Mədan əl-Əşqari	37
Kəb bin Züheyr	37
Kisai	29
Klavdi Ptolemey	34
Qallen	34
Qudamə ibn Cəfər	51, 56, 95
Lükman Add	41
Mahmud əl-Varraq	50
Məhəmməd (peyğəmbər)	18, 19, 73
Məhəmməd ibn Abd əl-Məlik əz-Zəyyat	51
Məhəmməd ibn Abdullah ibn Şəib	50
Məhəmməd ibn Culu	21
Məhəmməd ibn Humejd	47
Məhəmməd ibn Xalidə	48
Məhəmməd ibn Vuheyb əl-Humeyrinin	50
Mənsur Həllac	32

Mətrubi	31
Muaviyə	19, 20, 27, 122
Mufaddal əd-Dabi	45, 46, 47
Muizz əd-Daulə	102, 141 və s.
Mustafa Cavad	156
Mötəsim	26, 51, 155 və s.
Nailə Vəlixanlı	16, 21, 27
Osman	19, 122
Ömər	19, 38
Ömər bin Əbu Rəbiə	38
Sabiq əl-Bərbəri	38
Sabit Qətnə	38
Səhl ibn Sunbat	27
Seyf əd-Daulə	136, 141, 189
Sibaveyhi	29
Şakir Sabir əz-Zabit	156
Şəhəvat	38, 42, 58, 94
Tərəfə ibn əl-Əbd	40
Vasil ibn Əta	31
Vəlid ibn Yəzid	38

Yəhya ibn Adi Əbu Zəkəriyyə	102
Yəzid ibn Useyd əs-Suləmi	22
Ziya Bünyadov	6, 23
Ziyad əl-Əcəm	37
Zubeyr ibn Əbu Sülma	37

Coğrafi adlar

Azərbaycan	23, 39, 54 və s.
Afrika	125, 123, 169
Astrabad	26
Babil	85, 123, 145, 148
Bağdad	28, 159, 185, 192
Bəhreyn	135
Bəsrə	91, 139, 147 və s.
Bəzz	26, 47, 170
Bilalabad	25
Cənubi Ərəbistan	123
Curcan	24
Çin	18, 27, 119, 161
Çivəl	26
Dastamisan	147
Deyləm	26, 141
Dəməşq	20, 32, 122 və s.

Əl-Əhvaz	128, 159, 178
Əs-Səməva	178
Fransa	14, 40
Hələb	44, 90, 135 və s.
Həmədan	26, 54, 169
Hind	31, 76, 94, 192
Hindistan	93, 98, 99, 161
Xorasan	26, 51, 191 və s.
İraq	90, 101, 119 və s.
İran	28, 75, 94 və s.
İsfahan	26, 154
İspaniya	28, 122, 123
Kəbə	178
Kufə	21, 32, 192
Qafqaz	21, 123, 134, 169
Qərbi Avropa	33
Mədinə	19, 32, 56, 192
Məkkə	19, 62, 191, 192
Misir	28, 74, 119 və s.
Mosul	91, 136

Nəcəf	90
Orta Şərq	26, 33, 34, 35
Pireney	32
Rey	101
Səmərra	27, 159, 170
Suriya	19, 84, 119 və s.
Şiraz	101, 154
Təbəristan	26
Vasit	147, 148
Yaxın Şərq	35
Yunanıstan	99

Dövlət, imperiya, sülalə, cərəyan adları

Abbasilər	10, 19, 21, 22, 23
Babil	85, 123, 148
Bizans	22, 83, 136 və s.
Buveyhilər	123, 134, 188

Əməvilər	19, 20, 123 və s.
Çin	18, 27, 119, 151
Fatimilər	122, 135
Həmdanilər	44, 135, 180 və s.
İxvan-əs-səfa	32
İspaniya	27, 95, 122, 123
İşraqilik	31, 192
Kərmatilər	123
Misir	40, 123, 135 və s.
Mötəzilə	31, 125, 176
Sicistan	80, 150
Sufilik	31, 32, 192
Suriya	19, 83, 159, 180
Tulunilər	135

Əsər adları

Ainame	76
Babül-Edeb	97

Camharat əşari-l-arab	46
Çələng	46
Ədəb əl-katib	58
Ədib əl-fələsifə və feyləsuf əl-udəbə	104
Əl-bəyan və-t-təbyin	55, 56
Əl-ədəb əl-kəbir	100
Əl-ədəb əs-sağır	100
Əl-fərəc bədə-ş-şiddə	91, 93, 105, 115
Əl-İqd əl-fərid	77, 89, 94, 105
Əl-mufaddaliyyat	46, 47
Əl-mustacad min fəalət əl-əcvad	93
Ərəb ədəbiyyatı tarixi	16,44,115
Əsmaiyyat	45
Əş-şir va-ş-şuara	58
Hədisi-ərbəin	71
Həmasə	45, 47, 49, 193
Xəsislər	104
Xudaynamə	76
İxbər əl-üləma bi əxbər əl-hükəma	78
İncil	67, 68
Kəlilə və Dimnə	76, 85
Kitab əl-əğani	77
Kitab əl-futuh	165

Kitab əl-xərac və sanat əl-kitabə	57
Kitabül-Edeb	96
Kutubi-s-sittə	71
Məsaril-uşşaq	77
Min bir gecə	52, 74, 75
Muxtarat əl-Bərudi	47
Muruc əz-zəhəb	90
Müəlləqat	47
Nəğmələr kitabı	50, 99, 137, 198
Nəhcül-Bəlağə	61, 74, 194, 195
Nəsrin tənqidi	51, 57
Nişvar əl-muhadara və əxbər əl-muzəkəra	14, 86, 195 və s.
Pançatantra	76, 85
Risalə fi-s-sadaqa və-s-sadıq	103, 104
Risalətül-muallimin	97
Səhiheyn	71
Səlasil-əz-zəhəb	49
Şeyxeyn	71
Şeirin tənqidi	51, 57
Tacname	76
Tarix əl-hükəma	78
Tövrət	67,68
Türklərin fəzilətləri	155, 197

Türkmənlər İraqda	156
Uyun əl-əxbər	58
Zəbur	67

Terminlər

antologiya	15, 95, 193 və s.
divan	37, 48, 51, 180
elinistik	98
ədəb	5, 72, 74, 96, 194
fərd	59, 63, 97, 184
qafiyə	40, 52, 63, 194
qəsidə	40, 44, 48, 59
qəzəl	48, 52, 59
qissə	65
qitə	59
memuar	93
metafizika	35, 82
məcaz	63, 73
mədhiyyə	44
məqamə	11, 52, 93, 193

minacat	81
mistik	32
monoteist	32
müsənnəf	71
nəsib	51
nəsr	11, 44, 46, 51, 53
panteizm	32
paradoks	33
sinkretik	5, 11, 55, 61
struktur	7, 85, 113
sufizm	29, 101
təzkirə	46, 54
vəzn	40, 57

QURANI-KƏRİM

Ali-İmran surəsi	68
əl-Bəqərə surəsi	63
əl-Ələq surəsi	64
əl-Fatihə surəsi	63

əl-Kovsər surəsi	63
əl-Maidə surəsi	64
ən-Nas surəsi	63
ən-Nəcm surəsi	70
ən-Nəhl surəsi	67
Nun surəsi	72

KƏRİMOVA XANIMZƏR ƏLİ QIZI

**“ƏDƏB” JANRI VƏ ƏT-TƏNUXİNİN
“NİŞVAR ƏL-MUHADARA VA ƏXBƏR
ƏL-MUZƏKƏRA” ƏSƏRİ**

Çapa imzalanmışdır: 17.06.2015

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 14,5 ç/v.; Sifariş: 25;

Sayı: 300

Kitab “Adiloğlu” MMC–nin

Mətbəəsində hazır diapozitivlərdən

İstifadə olunmaqla

Ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Ə.Salamzadə küç.,9c